

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТАНІСЛАВЕНКО ЛЮДМИЛА АНАТОЛІЇВНА

УДК 323.212:328.16(477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЛІТИКА КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ
СИСТЕМНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Нагорняк Тетяна Леонтіївна, доктор політичних наук, професор

Вінниця – 2021

АНОТАЦІЯ

Станіславенко Л.А. Політика консолідації держави в умовах системної кризи в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 «Політологія». – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

Здійснено комплексне дослідження політики консолідації держави в умовах системної кризи в Україні. Політика консолідації держави визначена як цілеспрямована та практико-орієнтована стратегія розвитку України, що має впроваджуватися шляхом якісних практик державних інститутів і недержавних інституцій задля *інваріантизації* - знаходження українським суспільством власного інваріанту (спільного мотиваційного концепту через «винесення за дужки» всіх розбіжностей) навколо принципів і функцій соціальної держави. Акцентовано, що в українському суспільстві за сучасних кризових умов, програми єднання України частіше ґрунтуються на основі негативних, оборонних стратегій (суспільна конфронтація, зовнішній ворог тощо). Системність кризи послаблює здатність держави ефективно використовувати всі свої ресурси задля збереження суверенітету на території країни та проводити ефективну політику консолідації суспільства. Акцентовано, що з часу проголошення незалежності політична система України не визначила і не побудувала модернізаційну модель, якої прагне і послідовно формує. Відповідно і відсутня публічна система заходів модернізації Україна, яка б була зрозумілою громадянам і до здійснення якої вони б були причетні. Тому система здатна продукувати лише сценарії циклічного розвитку. За таких умов *держава стає асоціальною*. На відміну від таких програм має бути сформована спільна політика держави і суспільства по консолідації України навколо єдиного і позитивного за змістом інваріанта –

концепту, що не містить розбіжностей потрактування, негативних конотацій та формує спільність влади, громади і бізнесу. Об'єднувальними мають стати цінності, концепти й напрями на кшталт «державні кордони і цілісна територія держави», «Україна перспективна як простір можливостей для молоді, професійних об'єднань, творчих осередків, традицій, що успадковуються, та інновацій, що народжуються», «просування України в світі через культурну і цифрову дипломатію», «етнокультурні регіони і децентралізація з сильними територіальними громадами задля зміцнення держави-нації», «Україна – держава-нація як кінцева ціль модернізації». Концепт «держави-нації» розуміється авторкою як інваріант - інтегральний формат розвитку країни, що демонструє консенсус державних політик і суспільних практик, спрямованих на комфортне співіснування однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей.

Структуру дослідження обумовила наступна **наукова гіпотеза**. *За умов системної кризи, держава стає вразливим суб'єктом міжнародних відносин, посилюється внутрішній конфлікт між державними інститутами і недержавними інституціями, активізується потреба нових практик консолідації нації навколо не тільки ціннісної парадигми, а й соціально-економічних індикаторів розвитку системи.*

Методологічна основа дослідження обумовлена особливостями об'єкту та предмету дослідження, його міждисциплінарним характером та доцільністю поєднання засад політичних наук (теорії соціальної держави, синергетики, нормативного неоінституціоналізму та класичного біхевіоралізму), соціальної філософії, прикладної соціології, політичної регіоналістики, комунікативістики.

Зазначені нижче *методи та методики* дозволили авторці визначити ключові характеристики сучасного стану суспільного розвитку, засади формування моделі консолідації України та шляхи її впровадження. *Метод системного аналізу та здатність до критичного мислення* дозволили авторці систематизувати попередні міждисциплінарні дослідницькі розвідки щодо

консолідації держави в умовах системної кризи; *метод кластерного аналізу* допоміг виявити основні напрями державної політики консолідації в умовах кризи, *методика моделювання* – запропонувати шляхи їх коригування. *Методика моніторингу* відкритих джерел та офіційних ресурсів дозволила авторці виявити інформацію щодо динаміки легітимності державної влади і політичних інститутів, соціально-економічних показників розвитку та настроїв українців у період 2014 – 2020 рр. *Інституційний та неінституційний методи* довели необхідність ціннісного діалогу між державою і суспільством на шляху консолідації України навколо не стільки автентичних цінностей (через розбіжність їх трактування різними категоріями громадян), скільки навколо соціально-економічних індикаторів розвитку, норм і принципів соціальної держави із пріоритетом цільових програм підтримки малого і середнього бізнесу, бізнес-практик соціального підприємництва, створення дієвих соціальних ліфтів (для молоді у першу чергу), поширення соціального капіталу громад і деполітизації процесу консолідації.

У дисертації доведено, що українська політична система перебуває у стані системної трансформаційної кризи, періодичні загострення якої завдають суттєвої шкоди рівню легітимності і стабільності владних інститутів та міжнародним позиціям України. Цей стан системи авторка оцінює як нерівновісний, за якого відбувається пошук нею таких аттракторів, що здатні змінити стан системи. Серед них важливими є аттрактори порядку – сукупність фактів соціальної реальності та потенційно можливих подій (прихованих ресурсів), здатних трансформувати стан системи з хаосу до порядку. З-поміж низки індикаторів системної кризи авторкою було обрано три компоненти, довкола яких побудовано об'єкт дослідження: *криза легітимності державної влади і політичних інститутів, соціально-економічні показники розвитку та динаміка настроїв українців щодо своїх перспектив і оцінок сучасності*.

Легітимність визначено як підтримку, позитивне ставлення, довіру або визнання авторитету влади та державно-правових інститутів суспільною думкою (у т. ч. зарубіжною), населенням країни або великими групами населення. Авторкою зафіксовано, що з 1991 р. в Україні спостерігалася тенденція недовіри абсолютно до всіх владних інститутів на всіх рівнях, що неминуче призводило до глибокої *кризи легітимності влади* і зростання протестних настроїв у суспільстві, зокрема, в 2004, 2013-2014 рр. Також для України характерний порівняно високий та стабільний рівень довіри до суспільних інститутів: церкви, волонтерів, громадських об'єднань, засобів масової інформації.

З'ясовано, що зовнішня легітимність влади корелюється з внутрішньою. Обґрунтовано твердження, що в умовах гібридизації процесів набуття-втрати легітимності, нелегітимний політичний режим цілком здатен продовжувати своє існування окремо від суспільства.

Визначені ключові фактори ерозії державної влади та кризи легітимності державних інститутів в Україні. Серед них: руйнація конституційно-правового порядку і відсутність політичного суб'єкта, готового взяти на себе відповідальність за захист національних інтересів України; збройний конфлікт на Сході України та окупація Росією АР Крим і окремих частин Донецької і Луганської областей; гібридизація функцій окремих інституцій державної влади через їхню неспроможність виконувати завдання у контексті захисту національної безпеки і територіальної цілісності України; нездатність державної влади адаптуватися до динамічних змін та запитів суспільства на здійснення реальних реформ, а не їхню імітацію задля самозбереження системи.

Доведено, що в контексті втрати Україною суб'єктності у процесі відновлення суверенітету (на окупованих територіях) і територіальної цілісності, можливості мирного врегулювання збройного конфлікту на Сході України пов'язані з вагомими поступками Україною своїми національними інтересами. Це, у свою чергу, може призвести до масового протестного руху,

який в умовах системної кризи буде пов'язаний з черговими територіальними втратами України.

Обґрунтовано твердження, що сформована в Україні модель *соціально-економічних відносин* самою своєю суттю перманентно продукує різноманітні кризи: економічні, інституційні, конституційні, світоглядні, які розвиваються в руслі трансформаційної кризи. Її основою визначений інверсійний характер трансформацій, розпочатих в Україні в 1990-ті роки, а саме:

- перехід на ринкову модель економіки з синхронним утворенням кон'юнктури для відтворення «тіньової економіки» і корупції;
- катастрофічне падіння макроекономічних показників розвитку;
- відсутність політичної волі та ефективного інструментарію до апробації інноваційних підходів для швидкої переорієнтації національної економіки;
- втрата людського капіталу нації;
- зовнішній борг держави і несаможиттєвість рішень національного уряду.

З'ясовано, що специфіка соціально-економічної кризи диктується також зазнаними державою збитками і їх подальшим накопиченням через втрату контролю за АР Крим, частинами Донецької і Луганської областей, продовження збройного конфлікту на Сході України і незавершеністю реформи децентралізації.

У дисертації доведено, що в Україні інституційні практики закріплення принципів соціальної держави є малоефективними. Попри номінальне збільшення окремих показників макроекономічного розвитку, система перерозподілу благ наближає Україну до антисоціальної держави з відсутньою гуманітарною стратегією. Прогресуючі тенденції міграції економічно активного населення та депопуляції знеживлюють перспективи формування в країні капіталу лояльності, що розглядається авторкою як один із індикаторів консолідації суспільства.

Динаміку настроїв українців щодо ключових проблем політичного, економічного, гуманітарного, міжнародного аспектів діяльності влади авторка

вважає дієвим інструментом вимірювання ступеня довіри громадян до інститутів державної влади, а також барометром визначення ефективності впроваджуваної державної політики (внутрішньої і зовнішньої).

Зафіксовано, що в Україні до 2013 р. існувало два ключові чинники конфронтації суспільства: державна мова, ставлення до статусу російської мови та зовнішньополітичні орієнтації розвитку: євроатлантичний вектор або військово-політичний та економічний союз з Російською Федерацією та країнами СНД. Обидва фактори конфронтації були використані в якості ідеологічного підґрунтя для російського сценарію демонтажу української державності у 2014 р.

Виявлено характерну для українського суспільства тенденцію збереження позитивної динаміки довіри до суспільних інститутів на тлі системного зниження балансу в бік недовіри до державних інститутів; деактуалізацію в суспільному порядку денному проблеми збройного конфлікту на Сході України та реінтеграції окупованих територій Криму і Донбасу; перебування суспільства, з точки зору кластеру соціально-економічних цінностей, у стані крихкого балансу між цінностями виживання і самовираження.

Обґрунтовано, що вихід системи із кризи можливий за умови побудови державної політики у спосіб згуртування, об'єднання, консолідації суспільства і держави та активізації громадянського сектору.

У межах категоріального апарату, за допомогою вказаних наук і наукових напрямів, а також на основі вивчення стану суспільних відносин в Україні та домінуючих сценаріїв відтворення наявною ціннісною парадигмою реальної політичної практики поступу держави, визначено такі етапи побудови інваріанту «держава-нація» внаслідок консолідації українського суспільства: *консолідація-адаптація, консолідація-ідентифікація і консолідація-трансформація*. Авторкою вказано, що під впливом комплексу факторів вагомої практичної значущості *консолідація-ідентифікація* в українському суспільстві відбувається прискореними темпами і за унікальним

сценарієм через:

- *гібридизацію функцій інституцій державної влади із захисту національної безпеки і територіальної цілісності країни* (у 2014 – 2015 рр. волонтери, добровольці та інститути громадянського суспільства спромоглися повноцінно замінити державу в сенсі організації територіальної оборони, військової і цивільної логістики, наповнення інформаційного простору цінностями консолідації суспільства, всупереч меседжам країни-агресора);

- *діаметрально протилежні реальному стану національної безпеки, економіки, соціальної сфери показники і самооцінки громадянами особистого добробуту, рівня захищеності, задоволеності життям і гордості за свою державу, національність, громадянство;*

- *збереження соціокультурної біполярності* (східноправославного полюсу з тяжінням до Росії і західноєвропейського ліберального з тяжінням до Європи та США), попри анексію Росією АР Крим, окупацію частин Донецької і Луганської областей зі створенням квазідержавних утворень «ДНР» і «ЛНР» та безперервні військові дії на лінії розмежування з паралельним блокуванням мирного процесу;

- *асиметричну модель комунікації центру з локальними територіями в сенсі залучення до розробки стратегії консолідації української держави.*

Політика консолідації держави, що розглядається авторкою як інструмент досягнення консенсусу, згоди суспільства щодо: оцінки свого минулого; адекватного сприйняття сучасних подій та явищ; перспективних напрямів розвитку у майбутньому, – має містити як державну політику консолідації, так і державницьку її складову, що ініціюється суспільством.

Запропоновано інженерію моделювання політики консолідації держави в умовах системної кризи як *модель консолідації держави-нації*.

На першому рівні деполітизації діалогу суспільства і держави навколо цінності Людини має бути сформований стратегічний план дій по консолідації усіх професійних і вікових, етнокультурних та інших груп інтересів: не навколо ідеологій чи політичних слоганів, а навколо «українського»

виробника, громадянської освіти, здорового способу життя, благодійності, соціально відповідального бізнесу, відкритих університетів, проєктів соціальної дії.

На другому рівні – соціально-економічної консолідації – має відбутися аудит наявних ресурсів, проблем, прогалин управління та акумуляція потенціалу задля:

- збереження людського капіталу нації (програми державної міграційної політики, цільові програми формування нових робочих місць і регіонального замовлення, стратегія національної вищої освіти, цільові програми підтримки ВПО і соціального підприємництва тощо);

- розвитку інтелектуального потенціалу та створення умов для молодіжних і громадських ініціатив (соціальні ліфти, державно-приватне партнерство, податкова лояльність, банківські програми підтримки тощо);

- зміцнення соціального капіталу та фінансової незалежності громад (завершення реформ децентралізації, деполітизація органів місцевого самоврядування, консолідаційна економічна стратегія має забезпечити розвиток економічних зв'язків між локальними територіями/територіальними громадами, консолідацію «регіональних еліт» на основі соціальної інклюзії, співпраці громади-влади-освіти, що динамічно впливатиме на формування системи суспільних цінностей).

З-поміж основних завдань *третього рівня* моделі консолідації суспільства – *соціокультурного єднання*, передбачено, зокрема: міжкультурний діалог, напрацювання та розвиток громадських і культурних зв'язків та обмінів між громадами і територіями; зміцнення державного статусу української мови; формування інформаційного простору, що наповнюється власним порядком денним; зменшення цивілізаційних розбіжностей та об'єднання громадян країни на основі соціальних, а пізніше й національних цінностей. Складовими моделі консолідації української держави-нації мають стати: зміцнення символічного капіталу територій і бренду «Україна», розвиток екокультури та екологічного ставлення до

природних ресурсів, впровадження цільових програм громадянської освіти тощо.

Політика консолідації держави має розглядатися як багатоаспектний, пролонгований в часі і здатний до трансформації і коригування комплекс механізмів нової політики та філософії державного управління.

Ключові слова: системна криза в Україні, асоціальна держава, політика консолідації держави, інваріантизація, інваріант, консолідація-адаптація, консолідація-ідентифікація, консолідація-трансформація, ціннісний вимір політики консолідації, модель консолідації соціальної держави.

ABSTRACT

Stanislavenko Liudmyla. Policy of State Consolidation under Conditions of a System Crisis in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the acquisition of a scientific degree of Ph.D. in Political Science by the specialty 052 "Political Science". – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

A comprehensive study of the policy of state consolidation under the conditions of the system crisis in Ukraine. The state consolidation policy is defined as a purposeful and practice-oriented strategy of Ukraine's development, which should be implemented through qualitative practices of state institutions and non-state institutions for invariance i.e. finding Ukrainian society's own invariant (common motivational concept through "brackets" of all differences and welfare state). It is emphasized that in Ukrainian society under modern crisis conditions, Ukraine's unification programs are more often based on negative, defensive strategies (social confrontation, external enemy, etc.). The system nature of the crisis weakens the state's ability to use all its resources effectively to preserve its

sovereignty in the country and pursue an effective policy of consolidating society. It is emphasized that since the proclamation of independence, the political system of Ukraine has not defined or built a modernization model, which it seeks and forms consistently. Accordingly, there is no public system of modernization measures in Ukraine, which would be understandable to citizens and in the implementation of which they would be involved. Therefore, the system can produce only the scenarios of cyclical development. Under such conditions, the state becomes antisocial. In contrast to such programs, a common policy of the state and society to consolidate Ukraine should be formed around a single and positive invariant i.e. a concept that does not contain differences of interpretation, negative connotations and forms a community of government, people, and business. Values, concepts, and trends such as "state borders and the integral territory of the state", "Ukraine is a promising space of opportunities for youth, professional associations, creative centers, inherited traditions and emerging innovations" should be unifying. "Ukraine's promotion in the world through cultural and digital diplomacy", "ethnocultural regions and decentralization with strong territorial communities to strengthen the nation-state", "Ukraine is a nation-state as the goal of modernization". The concept of "nation-state" is understood by the author as an invariant i.e. an integral format of the country's development, which demonstrates the consensus of state policies and social practices aimed at comfortable coexistence of equal political, ethnocultural and territorial identities.

The structure of the study was determined by the following scientific hypothesis. Under the system crisis, the state becomes a vulnerable subject of international relations, the internal conflict between state and non-state institutions intensifies, and the need for new practices of nation consolidation around not only the value paradigm but also socio-economic indicators of system development indicators.

The methodological basis of the research is determined by the peculiarities of the object and subject of the research, its interdisciplinary nature and expediency of combining the principles of political science (social state theory, synergetics,

normative neo-institutionalism and classical behaviorism), social philosophy, applied sociology, political regionalism, communication.

The following methods and techniques allowed the author to determine the key characteristics of the current state of social development, the principles of forming a model of consolidation of Ukraine and ways to implement it. The method of system analysis and the ability to think critically allowed the author to systematize previous interdisciplinary research on the consolidation of the state in a system crisis, the method of cluster analysis helped to identify the main directions of state policy of consolidation in a crisis, the method of modeling i.e. to suggest ways to adjust them. The method of monitoring open sources and official resources allowed the author to identify information on the dynamics of legitimacy of state power and political institutions, socio-economic indicators of development and attitudes of Ukrainians during the period 2014 - 2020. On the way to the consolidation of Ukraine, institutional and neo-institutional methods proved the necessity of the valuable dialogue between the state and the people not just about authentic values (due to differences in their interpretation by different categories of citizens) but more about socio-economic indicators of development, norms and principles of the state welfare with priority programs to support small and medium business, business practices of social entrepreneurship, creation of effective social elevators (for young people in the first place), the spread of social capital of communities and the depoliticization of the consolidation process.

The thesis proves that the Ukrainian political system is in a state of system transformation crisis, the periodic exacerbations of which cause significant damage to the level of legitimacy and stability of government institutions and international positions of Ukraine. The author assesses this state of the system as nonequilibrium, during which she searches for such attractors that can change the state of the system. Among them, the attractors of order are important i.e. a set of facts of social reality and potentially possible events (hidden resources) that can transform the state of the system from chaos to order. Among several indicators of the system crisis, the author chose three components around which the object of study is built: the crisis of

legitimacy of state power and political institutions, socio-economic indicators of development and the dynamics of the attitudes of Ukrainians towards their prospects and assessments of modernity.

Legitimacy is defined as support, positive attitude, trust, or recognition of the authority of government and state and legal institutions by public opinion (including foreign), the population or large groups. The author notes that since 1991 in Ukraine there has been a tendency to distrust absolutely all the governmental institutions at all levels, which inevitably led to a deep crisis of legitimacy of the government and the growth of protests in society in 2004, 2013-2014. Ukraine is also characterized by a relatively high and stable level of trust in public institutions: churches, volunteers, public associations, and the media.

It has been found that the external legitimacy of power correlates with the internal one. It is substantiated that under the conditions of hybridization of the processes of acquisition-loss of legitimacy, the illegitimate political regime is quite capable of continuing its existence separately from society.

The key factors of erosion of state power and the crisis of legitimacy of state institutions in Ukraine have been identified. Among them: the destruction of the constitutional and legal order and the absence of a political entity ready to take responsibility for protecting the national interests of Ukraine; the armed conflict in eastern Ukraine and the Russian occupation of the Autonomous Republic of Crimea and certain parts of the Donetsk and Luhansk regions; hybridization of the functions of certain institutions of state power due to their inability to perform tasks in the context of protection of national security and territorial integrity of Ukraine; the inability of state power to adapt to dynamic changes and society's demands for real reforms, rather than imitating them for the sake of self-preservation of the system. It is proved that in the context of Ukraine, the possibility of a peaceful settlement of the armed conflict in eastern Ukraine is associated with significant concessions to Ukraine's national interests. This, in turn, may lead to a mass protest movement, which in the context of the system crisis will be associated with another territorial loss of Ukraine.

The statement that the model of social and economic relations formed in Ukraine by its nature permanently produces such crises as economic, institutional, constitutional, worldview, which develop during the transformation crisis, is substantiated. It is based on the inverse nature of the transformations that began in Ukraine in the 1990s, namely:

- the transition to a market economy model with the simultaneous formation of conditions for the reproduction of the "shadow economy" and corruption;
- catastrophic decline in macroeconomic development indicators,
- lack of political will and effective tools to test innovative approaches for rapid reorientation of the national economy,
- loss of human capital of the nation;
- the external debt of the state and non-independence of national government decisions.

It was found that the specifics of the socio-economic crisis are also dictated by the losses suffered by the state and their further accumulation due to the loss of control over the Autonomous Republic of Crimea, parts of Donetsk and Luhansk regions, the continuation of the armed conflict in Eastern Ukraine and incompletment of decentralization reforms.

The thesis proves that in Ukraine the institutional practices of consolidating the principles of the welfare state are ineffective. Despite the nominal increase in some indicators of macroeconomic development, the system of redistribution of goods brings Ukraine closer to an antisocial state with a lack of humanitarian strategy. Progressive tendencies of migration of economically active population and depopulation devalue the prospects of capital loyalty formation in the country, which is considered by the author as one of the indicators of consolidation of society. a tool for measuring the degree of public confidence in the institutions of state power, as well as a barometer for determining the effectiveness of the implemented public policy (internal and external).

It was recorded that in Ukraine until 2013 there were two key factors in the confrontation of society: the state language, the attitude to the status of the Russian

language and foreign policy orientations: Euro-Atlantic vector or military-political and economic alliance with the Russian Federation. Both factors of confrontation were used as an ideological basis for the Russian scenario of dismantling Ukrainian statehood in 2014.

The tendency of Ukrainian society to maintain the positive dynamics of trust in public institutions against the background of a system reduction of the balance towards distrust in state institutions is revealed; de-actualization in the public agenda of the problem of the armed conflict in the East of Ukraine and reintegration of the occupied territories of Crimea and Donbass; society, in terms of a cluster of socio-economic values, in a state of fragile balance between the values of survival and self-expression.

It is substantiated that the way out of the crisis is possible if the state policy is built in a way of uniting, uniting, consolidating society and the state and activating the civil sector.

Within the categorical apparatus, with the help of these sciences and research areas, as well as on the basis of studying the state of public relations in Ukraine and the dominant scenarios of reproduction of the existing value paradigm of real political practice of state progress, the following stages of invariant as the result of Ukrainian society consolidation: consolidation-adaptation, consolidation-identification and consolidation-transformation. The author points out that under the influence of a set of factors of significant practical significance, consolidation-identification in Ukrainian society is accelerating and under a unique scenario through:

- hybridization of the functions of state authorities to protect national security and territorial integrity of the country (in 2014-2015, volunteers and civil society institutions were able to fully replace the state in terms of territorial defense, military and civil logistics, filling the information space with values of consolidation contrary to the messages of the aggressor country);

- diametrically opposed to the real state of national security, economy, social sphere indicators and self-esteem of citizens' personal well-being, level of protection, life satisfaction and pride in their state, nationality, citizenship;

- preservation of socio-cultural bipolarity (Eastern Orthodox pole with attraction to Russia and Western European liberal with attraction to Europe and the USA), despite Russia's annexation of Crimea, occupation of Donetsk and Luhansk regions with creation of quasi-state formations of “Donetsk Public Republic” and “Luhansk Public Republic”, and continuous military action on the line of demarcation with parallel blocking of the peace process,

- asymmetric model of communication of the center with local territories in the sense of involvement in the development of Ukrainian state consolidation strategy.

The policy of state consolidation, which is considered by the author as a tool for reaching consensus, public consent to: assess their past; adequate perception of modern events and phenomena; promising areas of development in the future - should contain both the state consolidation policy and its state component, initiated by society.

The engineering of modeling the state consolidation policy in the conditions of system crisis as a model of nation-state consolidation is offered.

At the first level of depoliticization of the dialogue between society and the state around the value of Human, a strategic action plan should be formed to consolidate all professional, age, ethnocultural, and other interest groups not around ideologies or political slogans, but around "Ukrainian" producers, education, healthy lifestyles, charity, socially responsible business, open universities, social action projects.

At the second level - socio-economic consolidation - there should be an audit of available resources, problems, management gaps and capacity building for:

- preservation of the nation's human capital (state migration policy programs, targeted programs for job creation and regional procurement, national higher education strategy, targeted programs to support IDPs and social

entrepreneurship, etc.); conditions for youth and community initiatives (social elevators, state-person partnership, tax loyalty, banking support programs, etc.);

- strengthening social capital and financial independence of communities (completion of decentralization reforms, depoliticization of local governments, consolidation economic strategy should ensure the development of economic ties between local territories / territorial communities, consolidation of "regional elites" based on social inclusion, community cooperation education, which will dynamically influence the formation of a system of social values).

Among the main tasks of the third level of the model of society consolidation - socio-cultural unity, are provided, in particular: intercultural dialogue, development of social and cultural ties and exchanges between communities and territories; strengthening the state status of the Ukrainian language; formation of an information space that is filled with its own agenda; reduction of civilizational differences and unification of citizens of the country on the basis of social and after that national values. The components of the model of consolidation of the Ukrainian nation-state should be: strengthening the symbolic capital of territories and the "Ukraine" brand, development of ecoculture and ecological attitude to natural resources, implementation of targeted civic education programs, etc.

State consolidation policy should be considered in time and capable of transformation and adjustment of a set of mechanisms of the new policy and philosophy of public administration.

Key words: system crisis in Ukraine, a-social state, state consolidation policy, invariantization, invariant, consolidation-adaptation, consolidation-identification, consolidation-transformation, value dimension of consolidation policy, social state consolidation model.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРКОЮ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Станіславенко Л.А. Автентичні цінності українців у контексті захисту національних інтересів держави-нації. *Політичне життя*. 2019. №3. С. 87-94.
2. Станіславенко Л.А. Соціальні та економічні цінності українського суспільства. *Політичне життя*. 2021. №1. С. 103-111.
3. Станіславенко Л.А. Політика консолідації української держави в умовах трансформаційної кризи. *Політичне життя*. 2021. №2. С. 38-42.

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, включених до міжнародних наукометричних баз

4. Станіславенко Л. Українська національна ідея: перспективи сучасної інтерпретації. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Volume 7. Issue 1. P. 184-189.
5. Нагорняк Т., Станіславенко Л. Криза легітимності влади в дзеркалі ставлення українців до державних та суспільних інститутів. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Volume 7. Issue 4. P. 49-57.

Праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

6. Станіславенко Л.А. Студентська молодь України у контексті міграційних трендів. *Соціологічні дискурси: Матеріли IV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених (м. Дніпро, 4 грудня 2020 року)*. Дніпро, 2020. С. 83-85.

7. Станіславенко Л.А. Депопуляція як ознака системної кризи в Україні. *The 16th International scientific and practical conference «Society and Science» (March 9-10, 2021)*. Nika Publishing, Leeds, Great Britain. 2021. P. 57-63.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ.....	31
1.1. Системна криза як об’єкт політологічного дослідження.....	31
1.2. Науковий дискурс і дослідницька стратегія вивчення політики консолідації України	51
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНА В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ (2014 – 2020 рр.).....	80
2.1. Криза легітимності державної влади і політичних інститутів.....	82
2.2. Соціально-економічні показники системної кризи в Україні.....	107
2.3. Динаміка настроїв українців як показник системної кризи.....	130
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	153
3.1. Напрями державної політики і суспільних практик на шляху формування України як соціальної держави.....	153
3.2. Модель політики консолідації держави в умовах системної кризи в Україні.....	184
ВИСНОВКИ.....	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ.....	251

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна, за сучасних умов, перебуває в стані системної кризи, відсутня загальноприйнята модернізаційна модель розвитку, політична система продукує сценарії циклічного розвитку, а *держава стає все більш асоціальною*. Системність кризи послаблює здатність держави ефективно використовувати всі свої ресурси задля збереження суверенітету на всій території країни та проводити ефективну політику консолідації. Суспільство, у свою чергу, не сформувало достатніх важелів впливу на державні інститути, щоб визначати порядок денний, чітко сформувати та запроваджувати політику консолідації знизу. Сьогодні програми єднання України частіше ґрунтуються на основі негативних і оборонних стратегій (суспільна конфронтація, зовнішній ворог тощо). На відміну від таких програм, має бути сформована спільна політика держави і суспільства по консолідації України навколо єдиного і позитивного за змістом інваріанта – концепту, що не містить розбіжностей трактування, негативних конотацій та формує спільність влади, громади і бізнесу. Політика консолідації держави, як цілеспрямована та практико-орієнтована стратегія розвитку України, що має впроваджуватися шляхом якісних спільних практик державних інститутів і недержавних інституцій задля інваріантизації - знаходження українським суспільством власного інваріанту (спільного концепту через «винесення за дужки» всіх розбіжностей) навколо принципів і функцій соціальної держави – вектор зміцнення діалогу держави і суспільства.

Таким чином, комплексне дослідження та напрацювання моделі консолідації держави в умовах системної кризи в Україні є не тільки актуальним предметом наукового політологічного пошуку, а й запорукою ефективних суспільних практик бізнесу, громади і влади навколо цінності Людини й України.

Наукова і прикладна актуальність дослідження полягає в необхідності термінової активізації всіх ресурсів для коригування поточного кризового стану України. Коригування політики консолідації держави через впровадження загальнонаціональних інваріантів – спільна справа науковців, представників влади, бізнесу і громади.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційна наукова праця виконана в межах наукової теми кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса «Динамічні аспекти суспільно-політичних процесів в Україні та світі в другому десятиріччі XXI століття» (реєстраційний номер 0117U003536).

Вказані аргументи на користь актуальності обраної теми дослідження обумовили мету, предмет, об'єкт, завдання і наукову гіпотезу дослідження.

Мета дослідження. *Мета дослідження* – визначити специфіку та запропонувати шляхи коригування політики консолідації держави в умовах системної кризи в Україні 2014 – 2020 рр.

Нижня хронологічна межа дослідження – 2014 рік – обумовлена бифуркаційним станом політичної системи України, коли через небажання влади вдаватися до демократичних змін, трансформація державно-політичного режиму відбулася шляхом Революції Гідності. Вона інституціоналізувалася у формі високого рівня мобілізації суспільства навколо захисту національних інтересів, вірі громадян у кращий державний устрій та бажанні докласти зусиль до його наближення. Політичні відносини, на яких будувалася модель розвитку держави до 2013 р., упродовж наступних років не були докорінно знищені і вибудовані заново на засадах суспільної справедливості, цілісності, конкурентоспроможності, інноваційності тощо.

Об'єкт дослідження – *системна криза в Україні як стан системи, що характеризується трансформаційними змінами її базисних сфер життєдіяльності, наслідком чого має стати модернізація – перехід її стану до оновленої моделі – більш якісної та перспективної. Індикаторами аналізу*

об'єкту дослідження в роботі обрані: криза легітимності державної влади і політичних інститутів; соціально-економічні показники розвитку; динаміка настроїв українців щодо своїх перспектив і оцінок сучасності.

Предмет дослідження – політика консолідації держави в умовах системної кризи як цілеспрямована та практико-орієнтована стратегія розвитку України, що має впроваджуватися шляхом якісних практик державних інститутів і недержавних інституцій задля інваріантизації суспільства навколо принципів і функцій соціальної держави.

Згідно з поставленою метою, визначено логіку, структуру дослідження та послідовність концептуалізації заявленої ідеї, що спричиняє необхідність постановки й вирішення таких **задач**:

1. систематизувати теоретико-методологічні основи дослідження шляхів і моделей консолідації держави в умовах системної кризи;
2. виявити основні напрями державної політики в умовах системної кризи;
3. з'ясувати основні показники і характеристики кризового стану політичної системи України, обравши індикатори аналізу та вивчивши їх в динаміці 2014 – 2020 рр.;
4. окреслити ключові напрями політики консолідації України в сучасних умовах;
5. запропонувати модель консолідації України та шляхи її впровадження.

Структуру дослідження обумовила наступна **наукова гіпотеза**. *За умов системної кризи, держава стає вразливим суб'єктом міжнародних відносин, посилюється внутрішній конфлікт між державними інститутами і недержавними інституціями, активізується потреба нових практик консолідації нації навколо не тільки ціннісної парадигми, а й соціально-економічних індикаторів розвитку системи.*

Методологічна основа дослідження обумовлюється особливостями об'єкту та предмету дослідження, його міждисциплінарним характером та доцільністю поєднання засад політичних наук (теорії соціальної держави, синергетики, нормативного неоінституціоналізму та класичного

біхевіоралізму), соціальної філософії, прикладної соціології, політичної регіоналістики, комунікативістики.

Зазначені нижче *методи та методики* дозволили авторці визначити ключові характеристики сучасного стану суспільного розвитку, засади формування моделі консолідації України та шляхи її впровадження. *Метод системного аналізу та здатність до критичного мислення* дозволили авторці систематизувати попередні міждисциплінарні дослідницькі розвідки щодо консолідації держави в умовах системної кризи; *метод кластерного аналізу* допоміг виявити основні напрями державної політики консолідації в умовах кризи, *методика моделювання* – запропонувати шляхи їх коригування. *Методика моніторингу* відкритих джерел та офіційних ресурсів дозволила авторці виявити інформацію щодо динаміки легітимності державної влади і політичних інститутів, соціально-економічних показників розвитку та настроїв українців у період 2014 – 2020 рр. *Інституційний та неінституційний методи* довели необхідність ціннісного діалогу між державою і суспільством на шляху консолідації України навколо не стільки автентичних цінностей (через розбіжність їх трактування різними категоріями громадян), скільки навколо соціально-економічних індикаторів розвитку, норм і принципів соціальної держави із пріоритетом цільових програм підтримки малого і середнього бізнесу, бізнес-практик соціального підприємництва, створення дієвих соціальних ліфтів (для молоді у першу чергу), поширення соціального капіталу громад і деполітизації процесу консолідації. У науковому дискурсі щодо проблеми консолідації держави і суспільства доцільно виокремити п'ять ключових напрямків, які сформували авторську дослідницьку стратегію. А саме:

- дослідження консолідації через формування національної ідеї на підставі особливостей державотворення (О. Рафальський, Ю. Римаренко, С. Вовканич, О. Майборода, О. Картунов, М. Степико, Л. Нагорна, Б. Савчук, І. Кресіна, В. Пасічник, А. Фартушний, О. Радченко та інші);

- вивчення консолідації держави через практики управління ризиками на принципах кризового менеджменту (В. Горбулін, М. Сунгуровський, Н. Григор'єва, К. Залогіна, Е. Мусонера та інші);

- філософія управління постконфліктними територіями (Ю. Мацієвський, С. Наумкіна, С. Пирожков, А. Боін, П. Харт, Е. Стерн, Б. Санделіус, В. Михальська та інші);

- наукові тексти щодо об'єднання держави навколо сильного лідера (Г. Лебон, А. Грамші, Х. Арендт, А. Шедлер, Й. Морзе, К. Рогов, Дж. Мунк, Х. Лінц та інші);

- дослідження інваріантизаційної моделі консолідації держави-нації (Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон, І. Яковюк, П. Рабінович, Т. Ріттер, К. Хессе, А. Браун, Д. Янкелович, Ю. Пивоваров та інші вітчизняні та зарубіжні дослідники).

Положення наукової новизни, що отримані авторкою в результаті дослідження, відповідають поставленим задачам і полягають в тому, що в роботі:

1. систематизовано теоретико-методологічні основи дослідження шляхів і моделей консолідації держави в умовах системної кризи, що знайшло своє відображення в уточненні категоріального апарату та введенні у науковий політологічний дискурс нових категорій. Політику консолідації держави в умовах системної кризи в Україні у кваліфікаційній науковій праці досліджено через категорії: «асоціальна держава», «консолідація-адаптація», «консолідація-ідентифікація», «консолідація-трансформація», «ціннісний вимір політики консолідації», «модель консолідації соціальної держави», «інваріантизація» та «інваріант»;
2. виявлено основні напрями державної політики в умовах системної кризи, а саме:
  - державна політика збереження та розвитку людського капіталу;
  - державна політика формування громадянського суспільства в Україні;
  - державна політика сприяння розвитку малого і середнього бізнесу;

- державна політика зміцнення соціального капіталу і фінансової незалежності та стійкості об'єднаних територіальних громад;
- державна політика соціокультурного єднання, збереження та популяризації культурно-ціннісних засад і практик української держави-нації;

3. запропоновано індикатори аналізу кризового стану політичної системи України та виявлено основні показники і характеристики її розвитку в період 2014 – 2020 рр. *Індикаторами аналізу системної кризи* обрано наступні : криза легітимності державної влади і політичних інститутів, соціально-економічні показники розвитку та динаміка настроїв українців щодо своїх перспектив і оцінок сучасності. Встановлено *показники системної кризи України* в зазначений період:

- усталена тенденція збереження високого рівня довіри населення до неполітичних інституцій (церква, волонтерські та громадські організації, добровольчі батальйони) при хвильоподібній динаміці довіри-недовіри до інститутів державної влади;
- руйнація конституційно-правового порядку (за С. Гантінгтоном) і втрата територіальної цілісності держави, неефективність державної політики щодо консолідації нації;
- неспроможність інститутів влади формувати національний порядок денний, відповідно до запитів і потреб громадян, що призводить до гібридизацій функцій держави, розмиття функціонального призначення діяльності інститутів влади, соціальної аномії та активізації протестного руху;
- інверсійний характер трансформацій в Україні, а саме: перехід на ринкову модель економіки з синхронним утворенням «тіньової» економіки та корупції; катастрофічне падіння макроекономічних показників розвитку та деформація соціальної сфери (ескалація процесу поляризації доходів, збіднення населення, посилення процесів внутрішньої та зовнішньої міграції, демографічні проблеми і соціальні ексклюзії для більшості населення); втрата людського капіталу нації в наслідок відсутності національного перепису

населення і неефективності державної міграційної політики; зовнішній борг держави і несаможиттєвість рішень уряду; накопичення збитків держави через втрату окремих територій (АР Крим, частини Донецької і Луганської областей) і продовження збройного конфлікту на сході України;

- суперечливий і повільний відхід суспільства від пострадянських орієнтацій у політичній, економічній, гуманітарній тощо сферах розбудови держави, формування взаємовідносин громадянина з державою (патерналістська традиція) і громадянина з громадянським сектором (неопатерналізм); тяжіння до суспільства виживання із взаємодією за принципом нульової суми, домінування ідеї перерозподілу благ над співтворчістю у процесі їх створення.

Виокремлено *типові ключові характеристики системної кризи*:

- *відсутність цілісного модернізаційного проєкту змін і непослідовність реформ*, що охоплюють усі сфери суспільного розвитку та проявляються у циклічному характері переходу кризового стану політичної системи в різні ланки (конституційну, інституційну, економічну, соціальну, ціннісно-світоглядну, кризу національної ідентичності тощо) ;
- *асоціальний характер відносин держави і суспільства*, за якого відбувається розрив між утвердженням пріоритету індивіда в суспільно-політичному розвитку та широким декларуванням ідеї пріоритету загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів при асиметричних можливостях розподілу добробуту, інноваційному дефолті щодо розвитку людського капіталу та потенціалу держави-нації;
- *хронічна невирішеність проблем соціально-економічного, освітнього та просвітницького характеру*, недостатня комунікація політичних і неполітичних інститутів/інституцій, трансформація офіційного дискурсу політичної еліти в поле практик *політичного популізму*;
- *циклічність порушення базових засад демократії*, коли за існуючої розстановки політичних сил, політичний режим в Україні має ознаки втрати релевантної для демократичних суспільств системи стримувань і противаг, що

створює загрозу використання владою авторитарних практик чи різкої зміни зовнішньополітичного курсу розвитку держави;

- *ціннісне балансування держави на межі виживання і самовираження, що притаманно перехідним суспільствам зі слабким імунітетом до ризиків, що має прояв у мовній, символічній, освітній політиці.*

4. окреслено *ключові напрями політики консолідації України* в сучасних умовах, виходячи з індикаторів аналізу об'єкту дослідження: аполітичний діалог держави і суспільства; соціально-економічна консолідація бізнесу, громади і влади та модернізація політичної системи на принципах соціальної держави; соціокультурна інваріантизація навколо концепту держави-нації. До наукового політологічного обігу введено авторське потрактування категорії **держава-нація**. У дисертації її використано в якості кінцевої цілі модернізації України та інваріанту, навколо якого має формуватися політика консолідації держави, що змістовно визначається як *суб'єкт світової політики з власними інститутами влади, державними кордонами і територією, який знаходиться на такому рівні розвитку, що його перспективи обумовлюють соціальна самоорганізація однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей, політичне управління ресурсами і потенціалом країни із позитивною динамікою соціально-економічних показників та соціокультурна інваріантизація на принципах національних інтересів*;

5. запропоновано *модель консолідації України та шляхи її впровадження*, що полягає в наступному: комплексне стратегічне планування державної політики та державницьких ініціатив за участі громадянського сектору у розробці трирівневої моделі (деполітизація діалогу держави і суспільства, соціально-економічна консолідація, соціокультурне єднання) політики виходу держави із системної кризи шляхом консолідації України на принципах соціальної держави. «Україна – держава-нація» як модель консолідації держави – інваріант - спільний концепт (через «винесення за дужки» всіх розбіжностей), сформований навколо принципів і функцій соціальної держави і національних інтересів, що мають бути взяті до основи спільних державних

політик і суспільних практик для комфортного співіснування та перспективного розвитку однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей.

Практичне значення отриманих результатів визначається тим, що висновки та рекомендації дослідження можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування, державними інститутами та громадськими інституціями, бізнес-структурами та окремими громадськими лідерами на шляху консолідації України. Сформульовані в дисертаційному дослідженні ключові положення, висновки та рекомендації знайшли впровадження в діяльності Вінницької обласної державної адміністрації (Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю), Вінницької обласної правозахисної організації «Джерело надії», а також при викладанні дисциплін «Прикладний політичний аналіз та прогнозування», «Політичні інститути і процеси» у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса, про що свідчать додатки А, Б, В.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею, яка має на меті вирішення обмеженого кола завдань, поставлених у цій роботі. Усі теоретико-методологічні та науково-аналітичні висновки авторкою зроблено самостійно.

Публікації. Ключові висновки та теоретичні положення дослідження знайшли відображення в 7 самостійних публікаціях. Серед них 5 наукових статей – у тому числі 4 одноосібних, які опубліковані у фахових виданнях з політичних наук (3 – у фахових виданнях України, 2 – у закордонних фахових виданнях, що внесені до міжнародних наукометричних баз), 2 тез доповідей на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та положення наукового дослідження були апробовані на 1 міжнародній та 1 всеукраїнській наукових конференціях: XVI міжнародній науковій конференції «Суспільство та наука» (The 16th International scientific and practical conference «Society and

Science»), м. Лідс, Велика Британія; IV Всеукраїнській науковій конференції молодих учених, м. Дніпро.

Основні ідеї дисертації пройшли апробацію на науково-методологічних семінарах кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою, завданнями і предметом дослідження та складається із вступу, трьох розділів, 7 підрозділів, висновків та 3 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, із них 38 сторінок – список використаних джерел (380 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ

З метою концептуалізації предмету дисертаційного дослідження та введення у науковий обіг політики консолідації держави в умовах системної кризи як комплексної категорії політичної науки, у першому розділі авторка пропонує дослідити виокремлені структурні елементи запропонованої категорії. А саме:

- з позицій синергетики, транзитології проаналізувати категорію «системна криза», виявити ознаки переходу системи зі стану рівноваги у нерівновагомість, типові риси кризових суспільств та кризових політичних систем;
- визначити напрями державної політики в умовах системної кризи, особливості інституційного виміру державної політики, а саме державну і державницьку її складову, що ініціюється суспільством, а також охарактеризувати ознаки та функції соціальної держави;
- дослідити науковий дискурс і запропонувати дослідницьку стратегію та інженерію моделювання політики консолідації України на принципах соціальної держави.

Вирішення зазначених задач у підсумку результуватиме систематизацією теоретико-методологічної основи дослідження шляхів і моделей консолідації держави в умовах системної кризи, а також уточненням категоріального апарату та введенням у науковий політологічний дискурс нових категорій.

1.1. Системна криза як об'єкт політологічного дослідження

Поняття «система» до політологічного обігу ввели американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. К. Мітчел, вважаючи її універсальною категорією

наукового аналізу, яка охоплює всі типи дій та орієнтацій, усю сукупність взаємопов'язаних елементів, дотичних до вироблення політичних рішень [14, с. 221; 17, с. 118]. У політичній науці існують два основних типи політичних систем: стабільні і нестабільні.

Категорія «стабільність» (від лат. *stabilis* – постійний, стійкий) найчастіше розуміється як сталість розвитку певних елементів, яка дає їм змогу повноцінно і без перешкод функціонувати впродовж тривалого часу [191, с. 302]. Розглянемо найуживаніші у сучасному науковому дискурсі підходи до трактування стабільних і нестабільних систем.

Американський соціолог Т. Парсонс вважав, що система стабільна або знаходиться у відносній рівновазі, якщо відносини між її структурою і процесами, що протікають всередині неї, і між нею та оточенням, «такі, що властивості і відносини, названі нами структурою, виявляються незмінними» [175, с. 52].

У «Політологічному словнику» категорія «політична стабільність» визначена як стан політичної системи суспільства, система зв'язків між різними політичними суб'єктами, для яких характерні певна стійкість, єдність і цілісність, здатність до ефективності і конструктивності [190, с. 631-632].

У словнику-довіднику М. Рагозіна політична стабільність визначається як здатність політичної системи протистояти непередбаченим ситуаціям, які становлять потенційну загрозу для її існування [248, с. 177]. Відсутність змін та послаблення спроможності системи адаптуватися може призвести до нестабільності, тобто нездатності системи керувати змінами або, точніше, справлятися з ними. Також можливий варіант розвитку ситуації у бік затягування періоду нестабільності: тоді в системі спрацьовує певна закономірність, що змушує її адаптуватися до перманентних змін правил функціонування, що результує серйознішою дестабілізацією системи.

Цікавим представляється підхід, запропонований одним із найвидатніших політичних філософів Африки К. Оке. Політичну стабільність він виводив, використовуючи рольовий підхід до пояснення політичних

взаємодій і політичної структури. Політичні ролі за Клодом Оке, - сукупність стандартизованих очікувань, що є основою передбачуваної поведінки. Мережа політичних ролей у певному суспільстві формує політичну структуру суспільства. Якщо політичні ролі розглядати з їхніх функцій за контролем політичних взаємодій, то політична структура може бути названа «зразком (pattern) потоку політичних обмінів», а політична стабільність – регулярністю потоку політичних взаємодій [357, с. 272].

Професор Університету Клівленда Л. Гурвіц вказував на такі характеристики політичної стабільності: незастосування насилля; тривалість існування уряду (владних структур); наявність легітимного конституційного режиму; брак структурних змін; стабільність як сукупна соціальна характеристика. Саме сукупну соціальну характеристику дослідник вважав найдоцільнішим підходом до визначення стабільності системи [364, с. 458]. Адже в такому випадку стабільність можна виміряти сукупними макропоказниками, серед яких: рівень розвитку економіки, суспільний добробут, ефективність діяльності національного уряду тощо.

У цьому науковому дослідженні сукупність макропоказників, що свідчать про сталий розвиток суспільства, кваліфікується як характеристика системної стабільності. Український політолог Ю. Мацієвський зауважував, що макропоказники сталості розвитку суспільства, певною мірою, об'єднують всі визначені ознаки стабільності, запропоновані західною політичною наукою [140, с. 23]. Очевидно, що запропонований перелік не вичерпний і не універсальний, проте він відображає найтипівіші ознаки стабільності системи.

Стабільність як властивість системи, визначає ефективність функціонування та життєдіяльності системи і проявляється в усіх сферах життя суспільства. Вітчизняна дослідниця О. Руденко, розглядаючи суспільство як систему з певною сукупністю підсистем, досліджувала стабільність системи через стабільність її структури, а саме: ціннісної, або

свідомісної, політичної, економічної, соціальної та культурної, або гуманітарної підсистем (Див. Рис. 1.1.1) [257, с. 115].

Кожному елементу системи властива стійкість, єдність та цілісність, а також збереження власної сталості задля цілісності всієї системи. Дослідниця зазначала, що всі підсистеми виконують функції: стабілізації, інтеграції, інновації, самозбереження тощо. Проте жодна з підсистем не є самостійною (хоча й наділена певним ступенем самодостатності, цілісності й завершеності); стабільність однієї формує стабільність наступної, та кожна наступна впливає на попередню, тобто відповідно до ієрархії підсистем, стабілізаційна функція поступово посилюється, акумулюючи надбання всіх попередніх [256, с. 128-129].

В умовах неспроможності соціальних зв'язків, які становлять внутрішню структуру систем, адаптивність системи до змінюваних внутрішніх і зовнішніх умов та впливів забезпечити її ефективне функціонування, система стає нестійкою і чутливою до суспільних суперечностей.

Деструктивні суспільні суперечності, що набувають форми конфлікту, призводять до соціальних змін. Політолог Ю. Мацієвський вказував: з системної точки зору, зміни в системі призводять до зміни системи [140, с. 24]. Отже, в результаті утворення нової впорядкованості зв'язків усередині системи, вона переходить до нового якісного стану [240, с. 26].

О. Руденко зауважувала, що будь-яке відхилення від стабільного стану однієї з підсистем, що є результатом дії різних рушійних сил, які можуть бути репрезентовані як суб'єктами суспільства, так і процесами та явищами, приводить до розвитку в ній інноваційності, яка, у свою чергу, переходить на інші рівні, розхитує систему в цілому [257, с. 186]. Але в результаті це приводить до стабільного стану, проте в іншій якості, з новими характеристиками та соціальними взаємодіями.

Такий невірноважений стан системи наближає її в точку біфуркації, тобто ставить перед вибором одного зі шляхів подальшого розвитку. Для

біфуркації завжди характерна швидкість змін стану при слабкому впливові на систему, а кінцевим результатом біфуркації є кардинальні зміни стану системи, її структури [272, с. 34]. Тож у подальшому можливий розвиток або в бік стабілізації, або ентропії. В обох випадках дестабілізація – фактично перший етап, незалежно від напрямку подальшого розвитку.

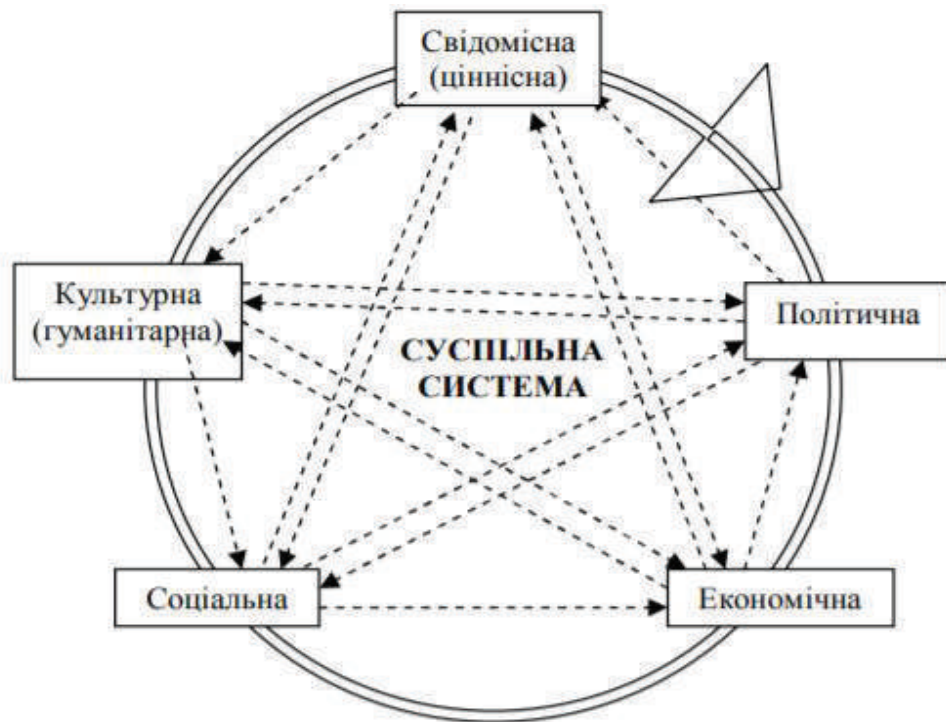

Рис. 1.1.1. Модель взаємодії суспільних підсистем. Джерело: [256, с. 126].

Збереження стабільності соціуму – сутність природи політики. Український політолог, соціолог професор В. Кривошеїн вказував, що поряд з конфліктно-консенсусними атрибутами політики, слід говорити про ризикованість у політиці [118, с. 198]. У загальному розуміння політичний ризик – це ймовірність настання небажаних наслідків можливих політичних та інших рішень, пов’язаних з політичними подіями, які можуть завдати збитків їх учасникам у реалізації відповідних інтересів [117, с. 80].

У статті «Ризик як атрибут політики» дослідник вказував на такі підходи до розуміння ризику:

- політичний ризик як ситуація можливої небезпеки або невдачі політичної діяльності. Політичний ризик – це міра очікуваної невдачі в діяльності політичних акторів;
- політичний ризик як діяльність політичних акторів, що здійснюється в надії на вдалий результат;
- політичний ризик як імовірність помилки (або успіху) того чи іншого вибору при прийнятті політичного рішення в ситуації з кількома альтернативами [119, с. 42-43].

Політичні ризики визначаються геополітичною, соціально-економічною ситуацією та діяльністю держави. На думку російських дослідників В. Прасолова, В. Дадалка та інших, політичний ризик знаходиться в діалектичному зв'язку з категорією «невизначеність»: закономірною та випадковою [196, с. 84]. Закономірна невизначеність пов'язана з випереджаючим ефектом суб'єкта, протиріччям перетворення ймовірнісного наслідку у наявний. Випадкова невизначеність пов'язана з отриманням інформації, якою оперують суб'єкти, що приймають рішення. В. Кривошеїн припускав, що закономірна невизначеність пов'язана з конфліктом, а випадкова – з ризиком [119, с. 43].

Суспільні суперечності та конфлікти, що мають місце у нестабільних суспільствах, як правило, розглядаються як ознаки збитковості, неспроможності та недосконалості системи. Але найчастіше саме в таких суспільствах закладено джерело якісних змін. Адже тимчасова рівновага або стабільність досягається не за рахунок усунення, придушення джерел протиріч і конфліктів, а навпаки: саме конфлікти і протиріччя, періодичні кризи призводять до рівноваги. Ю. Мацієвський зазначав, що стабільність, як і криза, є характеристикою стану певних об'єктів, а нестабільність певного об'єкта автоматично не означає його кризи [140, с. 21].

Вітчизняна наукова традиція не має чіткого визначення політичної кризи, адже діалектико-матеріалістичний спадок продукує значні викривлення політичних категорій в сучасних умовах. З одного боку, криза трактується як

особливий стан у розвитку і функціонуванні політичної системи, передусім владних структур, що виникає внаслідок загострення суперечностей між суб'єктами політичного життя. Тобто криза є вторинним, похідним явищем від суперечностей і конфліктів. З іншого боку, криза – це тимчасове призупинення / припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи. З цього кута зору, криза є останньою фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої конфлікт може бути вирішений, або ж руйнація набуває незворотного характеру [267, с. 29].

Ю. Мацієвський вважає таке розуміння кризи некоректним і вбачає тут подвійну помилку. Перша – помилкове узагальнення про те, що гострий конфлікт – це криза. Очевидно, що криза і конфлікт є зовнішньо близькими процесами, але їхня суть різна. Друга – ототожнення тієї частини конфлікту, коли сторони не можуть чи не хочуть продовжувати боротьбу, але й не можуть знайти вихід із ситуації, тобто з кризи [140, с. 17-18]. Це призводить до використання в науковому дискурсі «кризи» та «невирішеного конфлікту» як синонімів (хоча, для ідентифікації останньої ситуації існують інші терміни, на кшталт: Stalemate, Impasse, Deadlock, що українською можна перекласти як «глухий кут» [360, с. 3-25]).

Теоретико-методологічні розробки природи «криз» як складних нестабільних процесів (економічних, соціальних, політичних тощо) посідають значне місце у транзитології. Слід зауважити, що транзитологія, транзитологічна парадигма з'явилися на початку 1970-х рр. у контексті критики теорії модернізації (про взаємообумовленість (кореляцію) процесів реформування в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах життя людини) [106, с. 236].

Основоположник транзитології американський політолог Д. Растоу у відомій статті «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» відкинув уявлення про обумовленість переходу до демократії в різні історичні періоди в різних країнах одними і тими самими факторами або їх сукупністю [373]. Демократизація трактувалася як самодостатній політичний феномен, який

може виникнути та протікати незалежно, наприклад, від характеру економічних відносин країн центру та периферії.

Єдиною загальною попередньою умовою демократії, за словами Растоу, є *«національна єдність»*, оскільки тільки вона виключає ситуацію, за якої в суспільстві можливий латентний розкол [Там само, с. 341].

У концепції американського дослідника А. Пшеворського основна увага приділялася аналізу сутності конфліктів, що виникають під час перехідного процесу, а також різноманітним конфігураціям основних політичних сил, що виникають під час цих конфліктів та в процесі їх вирішення [244, с. 391.]. Саме цілі та ресурси цих політичних сил, їхня стратегія та тактика під час двох виокремлюваних етапів транзиту – лібералізації та демократизації – визначають подальшу динаміку розвитку цього процесу, інституціональну структуру майбутнього устрою та, зрештою, саму можливість встановлення демократичного режиму.

З позиції методів транзитології, кризу не слід трактувати як виняткову загрозу. Це певний стан системи, коли існуючі методи управління нею стають недієвими, неефективними і практично гальмують розвиток, коли виникає ризик деградації, виродження цієї системи. Тому криза – це умова й імператив вироблення, прийняття та впровадження нових альтернативних рішень у системах управління, які дозволяють обирати нові ціннісні орієнтири позитивного та прогресивного розвитку суспільства [87, с. 54].

Механізми і процеси самочинного, спонтанного виникнення впорядкованих просторових, часових і просторово-часових структур у складних системах різної природи формують предметну область досліджень синергетики.

Українська дослідниця Ю. Комарова стверджувала, що сутність структурної самоорганізації політичної системи (як і низки інших відкритих нелінійних систем) полягає не стільки у створенні якихось нових структурних елементів системи, скільки у самозбереженні системної якості політичного цілого, що досягається через постійні порушення – відновлення рівноваги,

зміни напрямків еволюції системи, чергування режимів прискорення процесів та їх уповільнення, процесів диференціації та гомогенізації структури системи [107, с. 103].

Вітчизняна дослідниця Г. Шевцова виділяла такі характеристики системи, які потенційно дозволяють говорити про перспективи її самоорганізації. Це – відкритість, тобто взаємодія системи із зовнішнім середовищем; адаптивність – здатність перебудовувати свою внутрішню структуру та змінювати параметри стану в заданому напрямку; нелінійність – багатоваріантність і альтернативність розвитку системи, при якому в кожний даний момент система має набір потенційних альтернативних структур і актуалізується (реалізується) одна з них – шляхом випадкового вибору в критичний період розвитку системи; нерівновагомість, в якій синергетика вбачає джерело виникнення й розвитку впорядкованих структур [340, с. 31-37].

Під впливом чинників зовнішнього середовища та (або) внутрішніх змін система може відхилитися від рівноважного стану. Використання від'ємних зворотних зв'язків та адаптаційних механізмів дозволяє їй залишатися на існуючій траєкторії розвитку – тобто аттракторі, що в термінах синергетики, означає відносно сталий стан системи, який притягує всю різноманітність її траєкторій [Там само, с. 39]. У теорії самоорганізації «аттрактори порядку» (від англ. «attract» – притягувати) – це структури, що «притягують» самоорганізаційні процеси системи до тих зразків впорядкування, концентрованим описом яких вони слугують. Докторка соціологічних наук, членкиня Українського синергетичного товариства Л. Бевзенко називала аттрактори локальними зонами підвищеної соціальної впорядкованості [18, с. 227].

Аттракторами політичного порядку можуть виступати укорінені в суспільній свідомості культурні архетипи, міфи, політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані або інституційні суб'єкти політики, які їх

уособлюють (суспільно-політичні лідери, партії, рухи тощо) [35, с. 221]. «Поведінка» рівновагової системи є детермінованою і передбачуваною.

Відкритість політичної системи та нелінійність її внутрішнього середовища зумовлюють високу чутливість її до різних зовнішніх і внутрішніх впливів – флуктуацій. В теорії нелінійних систем флуктуаціями називають спонтанні відхилення значень певних параметрів системи від своїх середніх значень, що описують рівновагу системи як найбільш ймовірний стан її елементів [97, с. 43]. Якщо впливи на системи стають значними і переходять певне критичне значення, система якісно змінює свій стан: в ній виникає або нова структура, або система руйнується. Такі критичні моменти в розвитку систем отримали назву «точки біфуркації». Російський дослідник Г. Малинецький, посилаючись на теорію катастроф, визначав біфуркацію як зміну числа і стійкості можливих станів об'єкта в синергетиці [137, с. 95].

Дослідниця О. Руденко зазначала, що процес ентропії спостерігається переважно в підсистемах, які не лише мають низький рівень основних ознак, але й при цьому відзначаються значним ступенем закритості. Розглядаючи ентропію системи (під якою в даному випадку розуміють міру неупорядкованості та конфліктності), дослідники виділяють три етапи її розвитку – добіфуркаційний, біфуркаційний та постбіфуркаційний [257, с. 35].

Уявлення синергетики пов'язані передусім із вивченням упорядкованості поведінки систем, і тут центральними категоріями виступають «порядок» і «хаос».

Відомий угорський філософ, інтегральний теоретик Е. Ласло виділяв три причини переходу системи до граничного, нестабільного та хаотичного стану: вплив недостатньо засвоєних або невдало застосованих технічних нововведень, внутрішні та зовнішні соціальні конфлікти, різкий занепад соціально-економічного порядку [123, с. 27]. У фазу хаосу, на думку Е. Ласло, система входить, коли вона виштовхується за свій поріг стабільності. При цьому хаос, зазначає дослідник, не обов'язково фатальний для неї: це може бути і прелюдією до нового розвитку [Там само].

Позитивну роль хаосу в розвитку систем вбачали бельгійські вчені І. Пригожин та І. Стенгерс. Будучи фізиком, І. Пригожин розглядав систему, що перебуває в стані термодинамічної рівноваги. За такої рівноваги її елементи ведуть себе незалежно одне від одного, немовби в стані гіпнотичного сну. Але через незалежність цих елементів, утворення ними упорядкованих структур неможливе. Проте, якщо система під впливом енергетичних взаємодій з довкіллям переходить у нерівноважний «збуджений» стан, ситуація змінюється [197, с. 52]. Фактично такий підхід доречно застосувати і для розгляду суспільної системи та її підсистем. У тому випадку, коли хоча б в одній підсистемі порушується стан стабільності, у процесі взаємодії він передається іншим підсистемами і тоді акумулюються всі, перш за все внутрішні, ресурси кожної з підсистем для свого збереження. Те, що І. Пригожин та І. Стенгерс називають дисипативною структурою, у даному контексті можна визначити як інноваційність, яка фактично є фільтром у процесі вироблення і відбору нових, аналізу та відкидання зайвих існуючих структурних та функціональних конфігурацій [257, с. 117].

Розвиток системи відбувається, таким чином, в рамках діалектики зв'язку хаоса і порядку.

1. Добіфуркаційний період: відбувається локалізація та структурування в хаосі певної зони – тобто, становлення соціальної системи. Процес становлення системи характеризується узгодженням протиріч між різними фрагментами соціальної системи. Якщо ці протиріччя не регулюються, поглиблюються, структури системи підходять до граничної зони – біфуркаційного періоду [240, с. 36].

2. Біфуркаційний період: коли рівень конфліктності сягає граничного, що забезпечує руйнацію системи та створює можливості для її переходу в новий стан.

3. Постбіфуркаційний період характеризується такими ознаками: невизначеність, високий рівень ентропії, одночасне існування кількох сценаріїв розвитку, непрогнозованість тощо. Фактично в цьому періоді

система знаходиться перед вибором або рухатися по колу і втрати всі ознаки стабільності та, відповідно, стати недієздатною, або переходити на наступний етап стабілізаційного процесу і самоорганізуватися.

Значимість точок біфуркації полягає в тому, що тільки в них можливо несиловим, інформаційним способом вплинути на вибір поведінки системи, на її майбутнє [29, с. 166]. Тобто саме у критичні періоди розвитку можлива організація ефективного управління системою. Пройшовши через точку біфуркації і вступивши до поля тяжіння нового аттрактора, система знову переходить до адаптаційних механізмів розвитку. Саме адаптаційні і біфуркаційні (катастрофічні, порогові) механізми є двома головними класами еволюційних механізмів, що властиві процесам розвитку будь-яких систем.

Системна модель суспільства передбачає виокремлення таких підсистем: економічної, що володіє функцією адаптації; політичної, що включає всі форми прийняття рішень, визначає колективні цілі і забезпечує мобілізацію ресурсів для їх досягнення (функція цілепокладання); соцієтальної, яка підтримує сталість життя суспільства і включає в себе інститути соціального контролю – від законів до неформальних норм і правил (функція інтеграції); соціалізації, або культурної, що містить у собі культуру, релігію, сім'ю, освіту тощо та виконує функцію стійкості та самозбереження.

Американський політолог, автор відомих робіт «Політична система», «Рамки політичного життя» Д. Істон увів у науковий обіг розуміння політичної системи суспільства в дусі кібернетики як «мережі (set) взаємодій, через які блага (valued things) владно розподіляються у суспільстві» [361, с. 153]. Системний аналіз політичного життя вчений запропонував базувати на понятті «системи, зануреної в середовище» [Там само, с. 24], функціональна активність якої здійснюється за принципом «входу – виходу» (input – output) та спрямовується на неперервне підтримання внутрісистемної рівноваги (intra-systems equilibrium).

До функцій «входу» належать: політична соціалізація і залучення громадян до участі в політичному житті; артикуляція інтересів різноманітних

груп населення; агрегування інтересів, тобто перетворення вимог на мету державної політики; політична комунікація – передавання інформації і формування переконань, що сприяють налагодженню доброзичливих стосунків між громадянами й урядом [258, с. 84].

Функціями «виходу» є створення норм-законів, що визначають поведінку громадян у суспільстві. Життєдіяльність політичної системи вирішальною мірою залежить від її реагування на зворотний зв'язок. Реакція на вимоги населення залежить від характеру системи. Тоталітарна система придушує ці вимоги, авторитарна – враховує частково, а демократична – прагне врахувати і задовольнити повністю.

Враховуючи, що політична система суспільства не є чимось статично-замкненим, сталим, – це динамічна, відкрита цілісність, якісна специфіка якої є багатовимірною, вона має властивість резонансно реагувати на впливи зовнішнього і внутрішнього середовища.

Активізація процесів модернізації призводить до соціальних суперечностей і конфліктів. У своїй концепції соціальних конфліктів відомий німецько-англійський соціолог Р. Дарендорф, вступаючи в суперечність з марксистами, стверджував, що «революційний вибух» (конфлікт) відбувається не в той момент, коли умови життя пригноблених мас досягають нижньої межі, а в зовсім інший історичний період. З його точки зору, «ті, хто терпить найсильнішу потребу, стають швидше апатичними, ніж активними, і безпросвітний гніт породжує велику безмовність при всіх тираніях» [62, с. 14]. Конфлікти ж відбуваються за незначних змін, коли з'являється «іскра надії» або «іскра роздратування» - виникає відчуття і усвідомлення слабкості влади, її коливання у спробі проведення тих чи інших перетворень. Наприклад, Революція Гідності в Україні, що виникла внаслідок неспроможності влади виконувати очікувані євроінтеграційні перетворення, об'єднала навколо себе не найбільш пригнічених, а найбільш свідомих громадян з активною позицією, інтелігенцію, молодь, малий і середній бізнес, освітян і студентство.

На думку Р. Дарендорфа, у сучасному розвинутому суспільстві виникає клас більшості та нижчий клас, що стимулює своєю поведінкою виникнення соціальної аномії (маргінали, люмпени-пролетарії, іммігранти, криміналізована молодь тощо) [Там само, с. 112]. Нижчий клас неможливо «знищити» за рахунок успіхів в економіці, економічної допомоги, виплат тощо. Політичні методи також видаються неефективними, якщо брати до уваги прагнення більшості тримати представників нижчого класу за межами дії інститутів громадянського суспільства, суспільних інституцій тощо.

Для країн демократичного транзиту актуалізується, на переконання дослідника, питання досягнення свободи. З точки зору Дарендорфа, «шлях до свободи» складається, принаймні, з трьох незв'язаних між собою елементів:

- створення надійної структури прав, тобто вирішення питання про суспільний договір, прийняття конституції, що гарантує цивільний статус у всіх його аспектах;
- забезпечення передумов для зростання економіки (тут частково йдеться і про право приватної власності, визначення правил гри в сфері обміну тощо);
- формування атмосфери особистої зацікавленості та ініціативи [61].

Дилема полягає в часових перспективах названих передумов. «Демократичні структури можна створити, меншою мірою, формально, за короткий час; на створення функціонуючої ринкової економіки потрібні роки», вважав Р. Дарендорф [62, с. 29]. Проте період формування громадянського суспільства - дуже нестійкий і ще більш тривалий, ніж час становлення ринкової економіки. Це період, коли люди «чіпляються за старе», часом шукають сильного вождя, лідера, вдаються до націоналізму, - тому його тривалість може зайняти не одне покоління. Формування громадянського суспільства через використання інструментів громадянської освіти, розвитку громадської ініціативи, сильних територіальних громад і створення, таким чином, класу більшості – є запорукою модернізації системи, що перебуває в кризі.

Категорія «системна криза» у найбільш узагальненому вигляді може бути розтлумачена як розбалансованість суспільної системи, яку неможливо подолати (без зміни) в межах чинного соціально-економічного ладу. Український політолог Д. Кіслов вказував на такі ознаки системної кризи: взаємна невідповідність економіки, соціальної сфери, політики, занепад механізмів, що включають процедури забезпечення дотримання встановлених у суспільстві правил (суди, поліція, освіта, виховання, засоби масової інформації тощо) [101].

У «Політичній енциклопедії» системна криза визначена як динамічний процес трансформаційних змін базисних компонентів відповідної системи, наслідком якого є перехід з однієї історично обумовленої конфігурації в іншу або припинення її існування в даній системній якості [188, с. 374]. Базове протиріччя, що потенційно спроможне викликати системні кризи в конкретній країні, це – неадекватність можливостей регуляторного механізму державного управління. Це відбувається під впливом змін рівня інтенсивності внутрішніх процесів, які забезпечують збереження конфігурації структури органів влади, або дій факторів зовнішнього середовища, у тому числі воєнно-політичного чи економічного характеру. Іноді внутрішні та зовнішні фактори впливу можуть діяти одночасно.

Характерними ознаками прояву системної кризи є тривала і явна неспроможність виконання державою своїх функцій; втрата державними структурами управлінського впливу; підвищена соціально-політична активність незадоволених мас; подальша диференціація доходів населення, що призводить до збіднення значної його частини; різке погіршення якості життя людей внаслідок втрати роботи і руйнування звичного способу життя. Особливістю системної кризи в Україні є комплексність впливу факторів, що посилювалися через соціально-політичні протиріччя, і як наслідок, в країні не було створено базового господарського комплексу соціально-економічного розвитку. Тож є підстави говорити про українське суспільство як кризове.

Терміном «криза суспільства» позначають момент, коли модель функціонування суспільства дає серйозний збій, що призводить до руйнування всієї системи, коли неможливе відтворення соціальної системи на минулих принципах та руйнується сформована організація життя суспільства. Як зазначає вітчизняний дослідник [120, с. 8].

У наступних розділах дисертації авторкою доводиться твердження про те, що Україна перебуває у системній кризі з 1991 р. Відповідно, доцільно припустити, що і суспільство перманентно перебуває у кризовому стані. Доктор соціологічних наук М. Шульга зазначав, що в українців присутній складний комплекс «депривація-звикання-виживання», який забезпечує відтворення суспільного життя в кризових умовах і виступає своєрідною амортизацією, гасителем крупних соціальних конфліктів [Там само, с. 17].

Слід звернути увагу на те, що в стан депривації українське суспільство потрапило в 1990-ті рр., коли практично всі соціальні групи опинилися в ситуації виживання. Революція на граніті, Помаранчева Революція, Революція Гідності – були цілком очікуваними, циклічно повторюваними станами загострення суспільних суперечностей, що утримували українське суспільство і державу в стані кризовості.

В умовах краху комуністичної ідеології і табору соціалістичних держав, деколонізації з подальшим створенням системи неокolonіалізму, гібридності сучасних суспільних процесів, у світі з'являється все більше держав, чий тип визначається як проміжний. Слід визнати, що всі існуючі нині в світі держави перебували в режимі переходу від одного стану до іншого. В українському кейсі, з огляду на сталість та консервування існуючої у перехідних умовах соціальної основи, блокування елітами процесів модернізації, є сенс говорити про неспроможність національного уряду стабілізувати систему шляхом формування системи іншої якості.

Про системність кризи в Україні свідчать міжнародні індекси та її позиції у рейтингах, методологія яких будується на комплексному, пролонгованому у часі порівнянні групи показників, які свідчать про

стабільність/нестабільність системи і дозволяють вчасно визначити тенденцію до дестабілізації та спрогнозувати ризики. Авторкою розглянуто декілька міжнародних індексів, а саме:

- Індекс неспроможності держав світу (Fragile States Index);
- Розвиток демократії в країнах перехідного періоду (Nations in Transit);
- Індекс процвітання (The Legatum Prosperity Index);
- Індекс людського розвитку (Human Development Reports).

Індекс неспроможності держав світу (Fragile States Index). За результатами 2020 р. Україна посіла в рейтингу «слабких, неспроможних» держав 92 позиції зі 179 країн, набравши 69 балів. За досліджуваний період найгіршим показник України був у 2015 р., коли у порівнянні з 2014 р. вона втратила 9,1 балів і піднялася зі 113 на 84 місце в рейтингу неспроможних країн [362]. Сьогодні не існує універсального визначення «неспроможний уряд», «недієздатна державна влада» або «слабка держава». У загальному випадку це визначення служить для позначення як держав, що знаходяться в нестабільному стані, тобто балансують на межі економічної та політичної кризи, так і держав, що тривалий час перебувають в стані деградації. У методології рейтингу запропоновані наступні ключові ознаки «неспроможної», або «слабкої» держави:

- втрата фізичного контролю над своєю територією, або державної монополії на законне використання фізичної сили на своїй території;
- нездатність легітимною державної влади забезпечити процес прийняття колективних рішень в ім'я нації;
- нездатність легітимною державної влади забезпечити базові цивільні послуги;
- неспроможність комунікувати з іншими державами в якості повноправного члена міжнародного співтовариства.

При складанні Індексу експерти протягом року аналізують країни світу і пов'язані з ними інформаційні потоки за допомогою спеціального системного інструменту оцінки конфліктів на підставі 12 критеріїв – так званих

«індикаторів вразливості» держави, які об'єднані в три групи: соціальні (рівень міграції, демографічні показники, наявність протестних груп у суспільстві тощо), економічні (нерівномірність економічного розвитку та рівень економічної нестабільності) і політичні (дотримання прав людини, рівень делегітимації державних органів влади, ступінь втручання інших держав або зовнішніх політичних суб'єктів) [Там само].

Розвиток демократії в країнах перехідного періоду (Nations in Transit).

За підсумками 2020 р. Україна отримала від експертів 60 балів (26 – дотримання політичних прав, 34 – громадянської свободи), що дозволило кваліфікувати її як «частково вільну», а також кумулятивно 39 балів за розвиток демократії, що свідчить про режим транзиту або гібридності [371]. У своїх оцінках політичних систем «країн перехідного періоду» аналітики Freedom House керуються методологією експертних оцінок, заснованої на стані семи ключових показників розвитку демократії:

- виборчий процес (Electoral Process): аналізується, чи мають вибори в законодавчі органи влади вільний і чесний характер; розвиток багатопартійної системи; громадську участь в політичному процесі; відкритість для етнічних груп та інших меншин; можливості щодо переходу влади в рамках ряду політичних партій, що представляють різні погляди; а також свобода народного волевиявлення від тиску з боку політичних, військових, економічних олігархій та інших впливових груп.
- Рівень розвитку громадянського суспільства (Civil Society): вивчається розвиток неурядових організацій, їх організаційні можливості і фінансова стійкість, а також правова і політична обстановка, в якій вони діють. При цьому також враховується розвиток професійних спілок; участь зацікавлених груп в політичному процесі; незалежність освітньої системи від політичного впливу та пропаганди; свобода суспільства від надмірного впливу з боку екстремістських і фанатично налаштованих недержавних організацій.
- Рівень незалежності ЗМІ (Independent Media): вимірюються правові гарантії свободи ЗМІ та ступінь фактичної наявності такої свободи;

незалежність редакцій ЗМІ; фінансова стійкість ЗМІ; можливості доступу до Інтернету для громадян тощо.

- Рівень демократичності національного уряду (National Democratic Governance): вивчається стабільність системи органів влади на рівні країни, а також прозорість законодавчої і виконавчої влади; незалежність державних службовців від надмірного політичного впливу і корупції та інші індикатори.
- Рівень демократичності місцевої влади (Local Democratic Governance): аналізуються можливості громадян обирати місцевих керівників шляхом вільних і чесних виборів; реальна громадянська участь в процесі прийняття рішень на рівні місцевих органів влади тощо.
- Рівень ефективності та незалежності судової системи (Judicial Framework and Independence), в рамках чого досліджується конституційна система захисту прав людини (включаючи права в зв'язку з веденням ділової діяльності та майнові права); незалежність і неупередженість при тлумаченні і правозастосуванні конституції держави; дотримання принципу рівності перед законом; незалежність суддів, а також обов'язковість судових рішень.
- Рівень корупції (Corruption), де вивчається реалізація ініціатив, спрямованих на боротьбу з корупцією; громадське сприйняття корупції тощо.

Індекс процвітання (The Legatum Prosperity Index). У 2020 р. Україна набрала 55,73 бали і посіла 92 позицію в рейтингу [375]. Найкритичнішими виявилися показники рівня оборони і безпеки – 114 позиція (46,86 балів), розвитку соціального капіталу – 147 місце (43,91 балів), інвестиційного клімату (119 місце – 44,51 балів) та охорони здоров'я (115 місце – 56,41 балів) [Там само]. Справедливо зауважити високі позиції української освіти – 77,79 балів (38 місце у світі).

Індекс процвітання країн світу – це комбінований показник, який вимірює досягнення країн світу з точки зору їх благополуччя і процвітання. Він складається на основі низки різних показників, об'єднаних у дев'ять категорій, які відображають різні аспекти життя суспільства і параметри

суспільного добробуту: економіка, підприємництво, управління, освіта, охорона здоров'я, безпека, особисті волі, соціальний капітал, екологія.

Рейтинг кожної країни визначається шляхом обчислення середньозваженого значення зазначених індикаторів, кожен з яких визначається як основи процвітання. Показники базуються на статистичному аналізі, соціологічних дослідженнях та експертних оцінках учасників опитування. Статистичні дані, що використовуються в рейтингу, отримуються з ООН, Світового банку, Організації економічного співробітництва і розвитку, Світової Організації Торгівлі та інших аналітичних центрів.

Індекс людського розвитку (Human Development Reports). Показник України в цьому рейтингу в 2020 р. становив 0,779, що забезпечило 74 позицію в рейтингу [363].

Цей інтегральний рейтинговий показник характеризує ступінь задоволення потреб людини та рівень забезпечення її прав. Методику розрахунку Індексу людського розвитку періодично переглядають, при цьому незмінними є основні складові оцінки розвитку людини: добробут, тривалість життя, освіченість, соціально-економічна стійкість, рівень охорони здоров'я тощо.

Згадані міжнародні індекси та позиції України в них підтверджують системність кризових процесів в усіх сферах суспільного розвитку. Системна криза є структурованим явищем, яке торкається всіх сфер суспільного і державного життя: форми правління, політичного режиму, економічної структури тощо. Кризові стани можуть йти не тільки паралельно, а й послідовно. У зв'язку з цим характер системності криза набуває не тільки в тому випадку, якщо охоплює більшу частину елементів системи, а й тоді, коли криза в одній сфері викликає ефект накопичення протиріч в інших, навіть якщо тимчасові рамки кризових станів різні. Системна криза є обов'язковою умовою подальшого розвитку будь-якої системи – перехідного періоду на шляху побудови нової, стабільної політичної системи.

1.2. Науковий дискурс і дослідницька стратегія вивчення політики консолідації України

Науковий міждисциплінарний дискурс вивчення політики консолідації держав світу в умовах невизначеності можна розділити на дослідницькі напрями:

1. Консолідація через формування національної ідеї на підставі особливостей державотворення.
2. Консолідація держави через управління ризиками на принципах кризового менеджменту.
3. Філософія управління постконфліктними територіями.
4. Об'єднання навколо сильного лідера.
5. Інваріантизаційна модель консолідації держави-нації, де ключові принципи соціальної держави – продукти політики консолідації не залежать від їх інтерпретації й залишаються константами для зміцнення імунітету системи на шляху модернізації.

Теоретична розробка пошуку оптимальної моделі консолідації суспільства в Україні відбувається на перетині наукових підходів та методів політології, етнополітології, історії, філософії, демографії, соціології та державного управління. Неодноразово проблема консолідації України ставала предметом уваги дослідників у контексті аналізу тих чи інших питань сучасного державотворення в Україні. У роботах вітчизняних політологів В. Горбатенка [48-50], В. Бабкіна [9-11], О. Бабкіної [12-14], І. Вільчинської [38; 39], Л. Нагорної [148; 149], В. Смолянюка [274], Л. Кочубей [114], С. Телешуна [297; 298] комплексно проаналізовані соціально-політичні аспекти консолідації та модернізації українського суспільства.

У контексті етнополітичних проблем потенціал до згуртування українського суспільства в межах однієї парадигми досліджений у роботах вітчизняних вчених – І. Варзара [33; 34], О. Рафальського [251], В. Євтуха [84; 85], О. Картунова [99], І. Кураса [122], О. Майбороди [68; 154; 324], М. Пірен [186], Ю. Римаренка [135], М. Степика [288; 289], Г. Луцишин [131] та інших.

Наукові розвідки щодо теоретичних аспектів суспільної консолідації належать С. Стоєцькому [290], К. Вітману [40], О. Петуховій [181], Ю. Поліщуку [193] та іншим дослідникам.

Слід вказати, що *консолідація* (пізньолат. *consolidatio* – зміцнення, об'єднання чого-небудь) в цілому означає процеси укріплення, об'єднання, згуртування [271, с. 353]. Термін вперше почав використовуватися на Заході у науковому дискурсі ХХ ст., у зв'язку з національними і політичними процесами внаслідок деколонізації, розпаду соціалістичного табору і появи на світовій політичній мапі низки незалежних держав Європи, Азії, Африки.

Зокрема, відомий іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гасет, розкриваючи процес формування європейських націй, виділяв у ньому три етапи: об'єднання найбільш лінгвістично і географічно близьких етнічних груп; внутрішня консолідація; міцна держава [164]. Тобто у поліетнічних спільнотах, на думку дослідника, досягнення зовнішньої консолідації – міцної держави як суб'єкта міжнародних відносин, – досягається через внутрішню консолідацію суспільства, якій передують етнічна, національна.

Розширення використання у науковому дискурсі поняття «консолідація» пов'язане з виникненням так званої «третьої хвилі демократії» та розробкою в 70-80-х рр. ХХ ст. «моделі демократичного транзиту», якій присвячені роботи зарубіжних дослідників С. Гантінгтона, Д. Растоу, Ф. Шміттєра, Г. Алмонда, С. Верби та інших [341, с. 126].

Американський політолог Ф. Шміттер пропонував вважати консолідологію самостійним напрямом науки. Стосовно самої консолідації, Ф. Шміттер розглядав її як вибір, що веде до формування правил гри у політиці та домовленостей, а ключовою дилемою консолідації – питання про набір інститутів, з якими політики можуть погодитися, а громадяни – підтримати [343, с. 24].

Загалом західна політична наука виробила два підходи до вивчення консолідації, які пізніше були відтворені у наукових розвідках вітчизняних вчених. Перший розглядає консолідацію як певний етап у процесі

демократизації перехідних суспільств (консолідація демократії), другий – як тенденцію кількісного зростання групи формальних демократичних держав, що полягає, на думку О. Пашкової, в «посиленні демократичних інститутів і демократичної практики в кожній із країн, а також у зміцненні міждержавних зв'язків у співтоваристві демократичних націй» [177, с. 65].

Вітчизняний соціолог І. Тітар визначає зміст «консолідації демократії» як стан або завершальний етап стабілізації демократичного режиму країни [303, с. 64–68]. На думку доктора політичних наук М. Фесенка, консолідація демократії може бути визначена як складний і багатоплановий процес зміцнення інститутів демократії, розвитку та закріплення демократичних цінностей, поведінкових норм і установок у свідомості індивідів та соціальних груп. Це знаменує завершення транзиту та затвердження стабільної демократичної політичної системи [330, с. 39].

Український дослідник М. Шаповаленко у «Політологічному енциклопедичному словнику» визначив консолідацію демократії як процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу та процедури прийняття політичних рішень [190, с. 271–272]. Індикатором консолідованої демократії визначається процедурний консенсус між елітами.

Щодо терміну «консенсус» (від лат. *consensus* – згода, співучасть), у «Малій енциклопедії етнодержавознавства» він трактується як єдність думок, суджень та взаємної згоди на мікро- (між окремими людьми та невеликими соціальними групами) та макрорівні (між народами, націями, державами, державними об'єднаннями) [135, с. 518]. Консенсус у суспільстві має важливе функційне навантаження, адже підтримує порядок і знижує ймовірність застосування владою силових методів досягнення своїх політичних цілей. Також консенсус збільшує масштаби співпраці всередині суспільства, адже тоді вона базується на згоді.

На переконання західних вчених, зокрема, Е. Шилза, існують три вирішальні чинники для досягнення консенсусу [Цит. за: 30]:

- спільне сприйняття законів, правил і норм суспільства;
- відданість інститутам, які втілюють у життя закони і правила;
- поширене почуття ідентичності або єдності, що притаманні більшій частині осіб або груп.

Тож успішне впровадження консолідованої демократії залежить від консенсусу як певної домовленості між елітами, владою і суспільством щодо правил гри. Більш того, її засадами виступають легітимація та легітимність інститутів, норм і процедур, що окрім консенсусу досягаються з урахуванням історичного досвіду, усталеної моделі поведінки та орієнтацій населення.

Повертаючись до трактувань терміну «консолідація» у вітчизняній науці, слід зазначити, що вона виробила підхід, у якому класичне розуміння консолідації (з позиції демократичного транзиту і безумовної зв'язки з демократичними перетвореннями) максимально розширюється з огляду на певні функціональні (економіка, культура, політика, психологія, право) чи формальні (територія, громадянські спільноти) характеристики одного і того самого феномену. Зокрема, на термінологічну невизначеність та багатоманітність трактувань поняття «консолідація» в політологічних дисциплінах вказував С. Стоєцький [290, с. 490]. Це, у свою чергу, призвело, на думку К. Вітмана, до одночасного вживання одного терміну для позначення двох явищ: безпосередньо національної консолідації та консолідації суспільства в широкому сенсі (проте її також іменують національною консолідацією) [40, с. 423]. Підміна понять, з одного боку, вносить плутанину в категоріальний апарат політичної науки, а з іншого – унеможливорює напрацювання державної політики і суспільних практик консолідації держави.

У «Політичній енциклопедії» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «консолідація» визначена як процес об'єднання, зміцнення єдності й згуртованості соціальних і політичних сил (людей, соціальних груп, політичних партій і організацій тощо) з метою

посилення боротьби за вирішення загальних завдань [188, с. 353-354]. Таке загальне трактування передбачає виокремлення політичної, національної, етнічної, суспільної, демократичної, громадянської тощо консолідації.

Доктор філософських наук, професор М. Степико вважав консолідацію «центральною чинником ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги» [288, с. 100-101; 289, с. 4]. Дослідник зазначав, що «саме для суспільства як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консолідаційних процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості життя його громадян» [288, с. 100; 281, с. 88]. Вітчизняні науковці С. Пирожков та Н. Хамітов звертали увагу, що консолідація – це і процес, і результат цього процесу, що залежить від обраних методів і засобів, здатних його стимулювати [183].

Українська дослідниця М. Пірен трактувала етнічну консолідацію як вид об'єднувальних етнічних процесів, що характеризується внутрішнім згуртуванням народу [186]. Національна консолідація – більшою мірою етнополітичний процес, що скерований на зміцнення і посилення різноманіття етнонаціональних груп, які утворюють націю. Вона відбувається шляхом поступового усунення бар'єрів і формування спільних цінностей, інститутів (політичних, економічних, соціальних, духовних). Зокрема, британський політичний теоретик австралійського походження К. Майноут у розвитку нації виділяв етап пробудження, за якого нація усвідомлює свою самість: відбувається формування національної ідентичності, відродження національної культури, мови тощо. Після чого, за його методологією, слідує боротьба за незалежність і консолідація нації, яка часто відбувається під небезпекою розпаду держави як такої, зовнішньої загрози тощо [133, с. 150].

Політичну консолідацію найчастіше розглядають як об'єднання політичних сил, суб'єктів політики для вирішення спільних завдань або реакцію на політичні дії. На думку докторки політичних наук, професорки Г. Луцишин, політична консолідація являє собою об'єднавчий процес,

внаслідок якого досягається консенсус у розв'язанні нагальних проблем. Це змушує політичних акторів пристосовуватися або ототожнювати себе з новими умовами існування. Політична консолідація покликана змінювати саму політичну систему з її соціальними, державними і недержавними відносинами та політичним життям [131, с. 38]. Г. Луцишин зазначала, що говорити про політичну консолідацію суспільства можна у випадку політичної взаємодії, яка призводить до об'єднання зацікавлених груп, суб'єктів політики з метою досягнення спільних завдань [Там само].

Авторка, погоджуючись з думкою вітчизняного історика Ю. Поліщука, вважає, що розглядати всі ці види консолідації слід як елементи суспільної консолідації в широкому її трактуванні.

Згаданий дослідник запропонував таке розуміння *суспільної консолідації* – це процес визначення і розвитку мети, стратегії, інтересів, цінностей на основі внутрішніх регуляторів (менталітету, моральних, історико-культурних цінностей тощо), прийнятих суспільством і державою в цілому, визнаних представниками різних політичних партій і громадських організацій, які зафіксовані в їхніх програмних документах [193, с. 125]. Авторка наполягає на тотожності категорій «консолідація» і «суспільна консолідація», тому в цьому науковому тексті вживання названих категорій не передбачає наявності між ними субординації.

Безпосереднім результатом суспільної консолідації слід вважати створення умов для зміцнення суверенітету і незалежності держави. Більш того, суспільна консолідація здатна активізувати вдосконалення організаційних форм і комунікації в системі відносин «особистість – суспільство – нація – держава». На переконання А. Санченко, є сенс розглядати консолідацію як своєрідний підсилювач існуючих в будь-якому суспільстві колективних смислів та ідеологем, які акумулюються задля покращення економічного стану, системи відносин у суспільстві, нації, державі тощо [264, с. 161]. У довготривалій перспективі консолідація дійсно

виявляється у поширенні певної системи ідей та цінностей і має циклічний характер.

Дослідниками виокремлено чинники, які можуть сприяти консолідації суспільства: об'єднавчі політичні, етнокультурні, соціальні, економічні ідеї; наявність базових цінностей патріотизму, соціальної справедливості; спільна історична доля народу; консенсус щодо демократичного шляху виходу країни з кризи, ролі держави і суспільства в цьому процесі [163, с. 103; 280, с. 39].

Однак, характеризуючи на основі вказаних індикаторів сучасний ступінь згуртованості українського суспільства, слід вказати: велика кількість невирішених політичних, соціальних, економічних, етнополітичних проблем призводить до загальної тенденції домінування деконсолідаційних процесів, а саме – фрагментарної консолідації українського суспільства [193, с. 123]. Єднання громадян, громадських організацій, політичних партій тощо відбувається з приводу якогось одного чи кількох ситуативних завдань.

На думку української політологині О. Пашкової, консолідація усього українського суспільства як перед зовнішніми, так і перед внутрішніми викликами стикається, зокрема, з тим, що транзитна модель соціальної поведінки не відповідає потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору і прагматизм, а факт відсутності сформульованої національної ідеї як масово шанованих в суспільстві цінностей, норм і пріоритетів поглиблює цей процес [177, с. 63].

Серед дослідницьких напрямів за обраною темою, авторкою виділено наступні:

1. *вивчення консолідації через формування національної ідеї та на підставі особливостей державотворення.*

Криза актуалізувала завдання не тільки економічного, політичного, гуманітарного напрямів реформування системи, - вона поставила перед українським суспільством питання, якою має бути політико-ідеологічна доктрина консолідації суспільства.

Вітчизняні дослідники Ф. Рудич [258], В. Геєць [42; 43], Н. Паніна [46], Є. Головаха [45; 46] відзначали два підходи, що окреслилися в контексті візії Української держави.

Перший розглядає Україну як *національну державу*, а не просто результат розпаду СРСР. Держава Україна – це закономірний історичний підсумок багатовікової боротьби українського народу за збереження власної етнокультурної ідентичності. Тож розбудова незалежної національної держави – найефективніший чинник консолідації української нації. У цьому випадку, національна ідея як національно-етнічний погляд на минуле, сучасне і майбутнє України, має бути врахована в політико-ідеологічній доктрині державотворення. Проте, Україна – багатонаціональна держава. Тож і національна ідея, на яку покладається функція консолідації всього або більшості українського суспільства, має носити не етнічний, а державно-політичний характер, що гарантуватиме соціально-політичну стабільність [54, с. 65].

Відповідно до другого підходу, пріоритет у сучасних консолідаційних процесах в державі має належати *громадянсько-правовій ідеї*. Суб'єктом права на самовизначення в Україні проголошено не націю, що дала назву країні, а її народ загалом. У преамбулі Конституції України йдеться про «Український народ - громадян України всіх національностей», а стаття 5, розділу I Основного закону визначає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні – народ [110]. Не етнічну спільність, а поліетнічне громадянське суспільство. Відповідно, і політика консолідації має ґрунтуватися на кластері демократичних, ліберальних цінностей, які унеможливлюють процеси політизації етнічності.

Український політолог О. Радченко у своїй монографії «Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення» вказував на реальну наявність в Україні ціннісної бази для демократичної консолідації і на присутні в полі публічного дискурсу цінності розколу. На думку дослідника, у своїй переважній більшості цінності розколу мають

національно-етнічний окрас, а цінності консолідації – громадянсько-політичний [249, с. 169]. Керуючись цими висновками, авторка припускає, що означені підходи до шляхів державотворення в Україні – національний і громадянсько-правовий, – мають базуватися на відповідних цінностях консолідації суспільства – національно-етнічних або громадянсько-політичних.

Процеси суспільної консолідації методологічно перетинаються з прикладними практиками пошуку та втілення *національної ідеї*. Корисними у процесі дослідження національної ідеї як потенційного консолідуючого чинника виявились теоретичні висновки, запропоновані вітчизняними дослідниками, серед яких: Б. Савчук [261], І. Кресіна [115; 116], В. Пасічник [176], А. Фартушний [328], О. Радченко [249; 250] та інші.

Спроможність категорії «національна ідея» стратегічно скеровувати суспільний поступ у майбутнє слушно зауважив відомий ізраїльський філософ П. Полонський. Зокрема, він стверджував, що «для єдності суспільства досить, щоб добре функціонували закони, існувала довіра до державних інституцій. Але щоб суспільство розвивалося, потрібна додаткова енергія» [194].

Попри плюралізм методологічних підходів і теоретичних напрацювань, концепція національної ідеї залишається однією з найрозмитіших у понятійному апараті суспільствознавчих наук. По-перше, її наукова розробка лежить у площині міждисциплінарних знань. По-друге, «національна ідея» складно піддається науковій верифікації та представляється чимось метафізичним, ірраціональним, колективним несвідомим [276, с. 25; 285, с. 185].

Врешті-решт, сам контекст історичного поступу української нації, що переривався століттями бездержавності і переслідувань та фізичного знищення за сповідування власної національної ідентичності, – створює вкрай несприятливі умови для формулювання автентичної колективної візії нації, а відповідно і теоретичного осмислення категорії «національна ідея».

У найбільш концентрованій формі результати цих наукових розвідок висловлені у дефініції, запропонованій українським вченим Ю. Римаренком. Він стверджував, що національна ідея – це соціально-політичний, морально-етичний та психологічний феномен народного буття, менталітет народу, що згуртовує його в єдине ціле [135, с. 98]. Об'єднання людей на засадах національних пріоритетів, на думку вченого, якраз і є тією «первинною умовою, поза якою будь-яка розмова про реформування суспільства чи його культурне відродження втрачає сенс» [Там само].

Відомий український вчений і громадський діяч, провідний науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України С. Вовканич пропонував трактувати національну ідею як концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації, тобто «людей – державотворців і співгромадян, які, спираючись на минуле, мобілізують творчі сили на здобутки сучасні і майбутні, на становлення і консолідацію українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства» [324, с. 7].

Професорка Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України І. Кресіна зауважувала, що в Україні існує проблема практичного наповнення національної ідеї сучасним змістом. На її думку, вона має вирішуватися в контексті тези, що людина і нація як *цінності* можуть стати основними вартостями національної ідеї на сучасному етапі [115, с. 65].

Будучи об'єктом вивчення окремого розділу філософії – аксіології, *цінності*, або вартості визначено як фундаментальні світоглядні засади життєдіяльності будь-яких людських спільнот [130]; будь-які матеріальні або ідеальні явища, які мають значення для людини чи суспільства [44, с. 299].

У «Малій енциклопедії етнодержавознавства» національні цінності як окрема категорія не описані. Один із засновників вітчизняної етнополітології доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук О. Картунов вказував на їхню діалектичну єдність зі вселюдськими цінностями,

які є «синтезом вищих досягнень рук і розуму людства, квінтесенцією всієї цивілізації» [135, с. 119]

Пізніше вчений визначав національні цінності як матеріальні й духовні цінності, які нація отримала у спадщину від своєї «етнічної сировини» [99, с. 86], тобто цінності тих етнічних та/чи расових спільнот, які об'єднались у націю, а також всі цінності, які були вироблені й накопичені всіма її членами протягом спільного існування [98, с. 112].

До цього ціннісного ряду можна віднести: власну територію, державу чи державне утворення, спільні економічні, соціальні й політичні здобутки, національний генофонд, спільну національну мову і культуру («високу»), спільний спосіб життя, спільні інтереси й цілі, спільну свідомість, психологію, характер, спільні звичаї й традиції, спільну історичну пам'ять, спільні міфи й легенди, спільну волю і бажання жити разом, спільну назву тощо [99, с. 86].

Серед національних цінностей виокремлюються цінності в сфері моралі – закони й норми поведінки, взаємовідносин народів, що були вироблені впродовж тисячоліть. В сучасній етнополітології існує категорія «національні архетипи». Цим поняттям прийнято характеризувати розвиток соціокультурних явищ, фундаментальність результатів соціального і культурного прогресу. Вітчизняний дослідник С. Кримський трактував ці архетипи як певні схильності, тенденції, що в різні епохи реалізуються в образах, які можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють одній й ті самі прототипи [135, с. 114]. Серед таких національних архетипів українців, наприклад: кордоцентризм («філософія серця») як світоглядно-ціннісна свідомість української культури, антропоцентризм, концепція софійності світу, архетип «слова» як «меча духовного» (І. Вишенський, Л. Баранович) та вільної індивідуальності [Там само, с. 114-116].

Проте, на думку авторки, національні цінності в широкому сенсі, а не лише в культурно-світоглядному, спираються на базовий конструкт – фундаментальний і основоположний для кожного народу. Для його ідентифікації авторка пропонує термін – *автентичні цінності*. Під

автентичними цінностями розуміється стабільний комплекс статичних компонентів, що були сформовані протягом історичного розвитку держави-нації та які визначають психічний склад її народу [281, с. 90]. Відпрацьовані впродовж тривалого часу етнічного розвитку, ці стереотипні реакції українців формують ментальний характер, що є незмінним, за винятком окремих периферійних елементів, які в цілому не впливають докорінно на його суть.

Тож повертаючись до практики ціннісного, змістовного наповнення національної ідеї як інструменту консолідації суспільства, авторка вважає, що державна політика, яка не базується та/або протирічить автентичним цінностям українців, потенційно спроможна мобілізувати українське суспільство на спротив. Розбалансування між політикою суспільної консолідації і тяжінням народу до захисту своїх автентичних цінностей неминуче призводить до суспільно резонансного антагонізму. Компенсувати відсутність у суспільстві адекватної системи власних політичних ідеалів і цінностей неможливо прямолінійним копіюванням класичних моделей цінностей західних політичних систем. На думку О. Пашкової, цінності та ідеали являють собою глибинні шари культури певного суспільства, органічний результат його історичного розвитку – механічне запровадження їх неминуче викликатиме реакцію відторгнення [178, с. 7].

Відповідно, національна ідея, що якісно обумовлена і ґрунтуються на автентичних цінностях українців, має потенціал стати колективним смислом, однаково зрозумілим всім членам суспільства.

При аналізі вихідних параметрів задля вибудовування політики консолідації суспільства слід враховувати той стан національного самоусвідомлення українців, який більше 70-ти років підлягав політиці «національного вирівнювання» [139, с. 15]. Відсутність державного суверенітету диктувала українській інтелектуальній і політичній еліті сутність національної ідеї, що полягала у набутті державності як такої. З проголошенням Україною в 1991 році «незалежності від...», – ідеал політичної самостійності був досягнутий. Тоді ж відбулася підміна ціннісного

наповнення категорії «національна ідея», і за наявності механізму реалізації національної ідеї – держави з відповідними інституціями, громадського сектору, ЗМІ, – сама ідея виявилася відсутньою [285, с. 185-186].

У демократичному суспільстві консолідація неможлива без рівності всіх перед законом, економічної й політичної свободи та партнерства. Тож повертаючись до діалектики суспільної консолідації та української національної ідеї, слід усвідомити, що будь-яка сформульована «знизу» чи «зверху» національна ідея України не зможе ефективно працювати в соціумі, який балансує на межі справедливості і конфронтації.

2. вивчення консолідації держави через управління ризиками на принципах кризового менеджменту.

Сучасна політична реальність надзвичайно динамічна і нестабільна, і наявність політичних ризиків є невід'ємною частиною будь-яких політичних процесів. Тому в управлінському контексті дуже важливим є питання не стільки попередження або усунення політичних ризиків, а саме управління ними на принципах кризового менеджменту.

Російська дослідниця Н. Григор'єва вказувала, що глобалізація і все більша взаємозалежність світу дозволяють охарактеризувати ризики як системні, адже будь-які з них – політичні, економічні, соціальні, технологічні або екологічні ризики, – несуть потенційну небезпеку для цілісності всієї системи [53, с. 76]. Ризиковий ландшафт, тобто сукупність ризиків, з якими стикається та чи інша спільнота, характеризується трьома взаємопов'язаними елементами: взаємозалежністю, комплексністю та невизначеністю, кожен з яких може посилюватися під впливом динаміки глобальних змін. В умовах системної кризи в Україні ризиковий ландшафт так само характеризується системністю.

Ризики несуть ймовірність як отримання певного збитку, дестабілізації соціально-політичної обстановки в цілому, так і можливість придбання політичних переваг. Вітчизняна дослідниця К. Залогіна визначала кризу як

точку біфуркації, яка містить в собі потенційну можливість, як деструктивного, так і конструктивного характеру [89, с. 45].

Французький дослідник маркетингових технологій Е. Мусонера вказував на два типи технологій управління політичними ризиками:

- 1) Гуманітарні, політичні, якісні технології управління політичними ризиками, які спрямовані на регулювання макросоціальних і загальних політичних умов, що сприяють зниженню рівня ризиків країни в цілому. До цієї групи технологій слід віднести зниження ступеня політичної конфронтації і соціальної напруженості в рамках системи державного управління інформування політичної відкритості країни. Такий підхід до управління політичними ризиками передбачає управлінські дії по стратегії консервативної стабілізації.
- 2) Математичні, аналітичні та кібернетико-технічні технології управління політичними ризиками, які на противагу технологіям першого типу, спрямовані на вдосконалення моделей імовірнісного передбачення майбутнього, використання яких знижує неповноту знань і підвищує достовірність відомостей про фактори ризику. На їх основі з'являється можливість розробляти більше альтернатив, уточнювати цілі і завдання політики, на основі уточнення розрахунку основних параметрів конкретної ситуації (суб'єктів, тенденцій, ресурсів, місця і часу дій), оцінки бажаних і негативних наслідків [370, с. 3].

Існуюча в Україні практика запобігання кризовим явищам і реагування на них може бути в цілому охарактеризована як реактивна, фрагментарна, структурно та функціонально недостатня. Директор військових програм Центру Разумкова М. Сунгуровський зазначав, що їй притаманні всі недоліки державного управління, серед яких: відомча відокремленість, інституційна слабкість, надмірні бюрократія і політизація, корупція тощо [296]. Кейс збройного конфлікту на сході України довів, що система національної безпеки виявилася неготовою не лише запобігти, але й адекватно відреагувати на

деструктивні процеси в оборонній, інформаційній, економічній, соціально-політичній сферах.

Тож ефективність кризового менеджменту на рівні держави напряму залежить від ступеня вбудованості в діяльність всіх міністерств і відомств агенди з реалізації і захисту національних інтересів.

Хронологічно перша спроба вітчизняної науки дати наукове визначення категорії «національні інтереси» була здійснена в 1996 р. у «Малій енциклопедії етнодержавознавства». Національні інтереси були визначені як інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом [135, с. 118]. Діюче в чинному українському законодавстві розуміння національних інтересів дещо інше:

- національні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток (Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. [224]).

- Стаття 1 Закону України «Про національну безпеку України» (редакція від 21.06.2018 р.) уточнює: «прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [221].

Зрештою, за всієї багатоманітності підходів до ідентифікації національних інтересів як інтересів народу, у будь-якому суспільстві вони зводяться до трьох ключових: захист територіальної цілісності; безпека життя всіх громадян; зростання добробуту населення [51]. Проте, важко не погодитися з тезою директора Інституту соціології НАН України В.М. Ворони, який доцільно використовує категорію «інтереси народу України» замість «національних інтересів України» [325, с. 3]. Він аргументував це тим, що останні нерідко трактуються як інтереси виключно етнічних українців або людей, що перебувають при владі. «А практично – реалізуються у прагненні побудови етнократичної держави або авторитарно-неопатичної (кумівської)»,

що протирічить самій ідеї єдності народу та збереження територіальної цілісності країни [Там само].

Виходячи з того, що захист національних інтересів володіє консолідуючим потенціалом для суспільства в умовах системної кризи, практики кризового менеджменту представляються актуальними для України за сучасних умов. Кризовий менеджмент – це інструмент забезпечення ефективності і гнучкості системи національної (регіональної, глобальної) безпеки в запобіганні та реагуванні на кризові ситуації у різноманітному і складному просторі реальних і потенційних загроз за умов високого рівня невизначеності [296].

М. Сунгуровський запропонував такі структурні елементи системи захисту, що допомагають описати ситуацію:

- 1) Об'єкти захисту (вони ж – об'єкти загроз): ціннісні засади, національні інтереси і стратегічні цілі; їхні носії (людина, бізнес, суспільні та державні інститути, їхні представники); спосіб реалізації стратегічних цілей (метод, технологія, усі види ресурсів).
- 2) Джерела та носії загроз.
- 3) Причини виникнення загроз.
- 4) Динаміка ескалації загроз: зародження протиріч; початок прояву загрози; загострення напруженості (кризова або передконфліктна ситуація); виникнення та ескалація конфлікту (кризи); завершення конфлікту (розв'язання, врегулювання, заморожування, ліквідація наслідків).
- 5) Структура потрібних спроможностей системи захисту.
- 6) Категорії сценаріїв розвитку кризових ситуацій і способів захисту [Там само].

Крім того, принципи кризового управління передбачають, що у контексті антикризового управління постає необхідність інформаційного наповнення зазначених структурних елементів (збір даних, моніторинг, аналіз і прогноз сценаріїв ескалації загроз і кризових ситуацій), планування заходів, розгортання, застосування сил і засобів реагування на розвиток кризових

ситуацій тощо. Власне українські практики кризового менеджменту – реагування, врегулювання та подолання наслідків збройного конфлікту на сході України, – спрямовують дослідницьку стратегію від принципів кризового менеджменту до практик подолання наслідків кризових явищ.

3. вивчення консолідації України через філософію управління постконфліктними територіями.

У методології цього наукового дослідження конфлікт розглядається як форма суспільної конфронтації. У перехідних суспільствах конфронтації частіше за все породжуються несправжніми, викривленими формами консолідації. В умовах системної кризи та гібридної війни розширюються можливості маніпуляцій та штучного створення суспільної конфронтації. Під *суспільною конфронтацією* прийнято розуміти зіткнення індивідів та соціальних груп на основі протилежних інтересів та цінностей [320, с. 14].

Суспільна суперечність може мати деструктивний характер і перетворюватися на антагонізм і взаємодію протилежностей, налаштованих на знищення одна одної. У випадку України антагонізм обертається довкола соціальних суб'єктів, що не сприймають цінностей одне одного, а отже вважаються ворогами. Маніпулятивна складова в умовах гібридності суспільно-політичного буття лише посилює деструктивний характер конфронтації, призводить до суспільного напруження і серйозно гальмує розвиток країни. На думку С. Пирожкова, суспільний конфлікт як крайня форма конфронтації, має потенціал деформувати суспільство і націю таким чином, аби «скалічити і відкинути її у минуле, позбавити ідентичності та незалежності» [183].

Конструктивна суспільна суперечність – найм'якіша форма конфронтації, розв'язання якої приводить різні групи соціуму до взаємодії, діалогу, тобто до розвитку соціальної системи і суспільної консолідації.

Наприклад, потенційно консолідаційна спроможність закладена в суспільній суперечності щодо ідентифікації статусу подій в АР Крим та в окремих районах Донецької і Луганської областей з позиції громадян,

офіційного дискурсу влади та вітчизняного законодавства і міжнародного права. Вітчизняні дослідниці – професорка політології Т. Нагорняк та кандидатка історичних наук І. Зайченко стверджували, що означені події – один з найпотужніших чинників стратифікації українського суспільства, що роз'єднує громадян по осі «за мир, особливий статус територій і компроміси з Росією», «за перемогу України», «за Україну без Донбасу» тощо [152, с. 20].

Однак сам збройний конфлікт на сході України, за визначенням вітчизняної дослідниці В. Михальської, за своєю природою – тривалий конфлікт, що руйнує сталі системи управління, створює хаос та анархію або передумови для запуску альтернативних механізмів управління, здатних урегулювати конфлікт [142, с. 54-55]. Враховуючи наявність створеної в окупованих частинах Донецької і Луганської областей альтернативної системи управління, що підтримує життєдіяльність цих територій, у процесі реінтеграції ОРДЛО створена там система управління має бути зруйнована і побудована нова, необхідна для досягнення цілей постконфліктної політики.

Американські дослідники кризового менеджменту й публічного управління А. Боін, П. Харт, Е. Стерн та Б. Санделіус визначала такі ознаки кризи – загроза, невизначеність, терміновість [359]. Конфлікт на сході України цілковито відповідає цим ознакам. Постконфліктний період може бути констатований після завершення конфлікту, що ідентифікується наступними індикаторами:

- досягнення сторонами конфлікту консенсусу стосовно постконфліктного управління;
- отримання стороною (сторонами) конфлікту або третьою стороною повного суверенітету (контролю) над територією, раніше охопленою конфліктом;
- визнання такого контролю з боку міжнародної спільноти [Там само].

В. Михальська зазначала, що саме на цьому етапі на території можуть бути запуснені нормальні економічні, соціальні та політичні процеси, спрямовані на досягнення стану рівновагомості в системі управління

постконфліктними територіями [142, с. 60-61]. Проаналізовані дослідницею практики управління постконфліктними територіями продемонстрували, зокрема, що травмоване війною суспільство тяжіє до авторитарних лідерів, у той час як міжнародна спільнота вимагає лідерства демократичного, коли перевага надається стимулюванню над примусом, верховенству права та моралі, а ефективність політики є менш вагомим індикатором, ніж дотримання базових людських цінностей.

4. вивчення консолідації держави через політику об'єднання навколо лідера.

Віце-президент НАН України, голова Секції суспільних наук НАН України академік С. Пирожков стверджував, що всі консолідовані країни мали сильного політичного лідера, що був моральним авторитетом під час правління і залишався таким для низки майбутніх поколінь [322, с. 287]. Наприклад, президент Ф. Д. Рузвельт для США у XX ст., В. Черчилль – у Великій Британії, Ш. де Голль – для Франції.

Проте, в даному випадку йдеться про стійкі демократії та своєрідне «моральне відлуння» сильного лідера, що консолідує країну і після відходу від політичної діяльності. За спостереженнями професора політології мексиканського центру досліджень і вищої освіти (Centro de Investigación y Docencia Económicas) А. Шедлера, політолога Університету Коннектикуту Й. Морзе, в умовах демократичного транзиту сформувався феномен гібридних режимів, зокрема, електорального авторитаризму [373, с. 176-178].

Класичний кейс переходу від плюралістичного політичного режиму 1990-х рр. до консолідованого електорального авторитаризму другої половини 2000-х рр. – Росія за часів президента В. Путіна. Російський політолог і політичний аналітик К. Рогов стверджував, що інституційно слабкий режим з розділеними і конкуруючими елітами, що існував за Б. Єльцина, вже через кілька місяців президентства В. Путіна отримав колосальну підтримку суспільства, яка, зокрема, відкрила можливість приступити до консолідації режиму як такого [254, с. 7].

У великій кількості країн, які пережили хвилю лібералізації в кінці ХХ ст., практики консолідації демократії виявилися неуспішними. Натомість, під впливом зовнішніх і внутрішніх сил в результаті, як сформулював Дж. Мунк, «повільної» і «раптової смерті» демократії [369, с. 364.], відбуваються процеси дедемократизації і повернення до авторитаризму. Однак, не класичного авторитаризму, а гібридного авторитарного політичного режиму, що демонструє довготривалу стійкість і детермінується дуалізмом відносин між суспільним запитом і моделлю управління, що базується на харизматичному сильному лідері. Слід враховувати взаємний вплив двох тенденцій, що унормовують повернення до авторитарних практик: ментальні особливості народу, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства та якості політичних еліт, державної політики тощо, успадкованої від попередньої тоталітарної/авторитарної системи.

Ці тенденції повною мірою враховані у теорії гегемонії італійського дослідника-неомарксиста А. Грамші. Суспільство, що розглядається ним як надбудова, розділене на «політичне» і «громадянське» суспільства [52, с. 117]. Під «політичним суспільством» дослідник розумів державу як урядовий апарат, який діє на основі формальних процедур і регулює свою діяльність юридичними нормами та включає в себе органи примусу. Організації «громадянського суспільства» діють неформально, їхні рішення не мають юридичної сили, не забезпечуються державним примусом, вони мають тільки моральний авторитет. Тому панівний клас шукає собі союзників, домагається від інших класів і соціальних груп підтримки і згоди, консенсусу - «концентрує згоду» [Там само].

А. Грамші відзначав наявність двох паралельних апаратів панівного класу: апаратів гегемонії і апаратів примусу [Там само, с. 186]. Гегемонія – це така форма диктатури класу, яка спирається не тільки на голе насильство, примус, а й на систему класових спілок, на ідейне і культурне верховенство. Вона складається в тих країнах, де є більш-менш розвинене «громадянське суспільство», розвинені класові структури. Крім того, вчений показував, що

існує проміжна стадія між відкритою диктатурою політичного суспільства і традиційної гегемонією. «Проміжне становище між згодою і силою займають корупція і обман, характерні для певних ситуацій, коли стає важко здійснювати гегемонію, а використання сили загрожує великими небезпеками» [Там само, 221].

В авторитарних суспільствах консолідація вибудовується на домінанті волі лідера, його найближчого оточення, а це супроводжується імітаціями демократичних реформ та діалогу з опозицією, яка не знищується фізично, а просто відсувається у маргінальну сферу. Теорія впливу лідера на натовп була запропонована французьким соціологом, психологом, антропологом та істориком Г. Лебоном у роботах «Психологія народів» [125] і «Психологія мас» [124]. Дослідник стверджував, що основна відмінна риса натовпів – це наявність якогось колективного несвідомого, яке зобов'язує індивідів, що перебувають в натовпі, відкинути індивідуальну свідомість і підпорядкувати розум та почуття єдиному цілому [Там само, с. 65].

Натовп мислить образами, тож лідер, який зможе «загіпнотизувати» натовп, представити свої ідеї у вигляді ясних, конкретних, однозначних образів, які не потребують міркувань і не допускають дискусій, зможе викликати в ній симпатію та фанатизм. Лебон поділяв лідерів на дві групи. До першої він відніс людей енергійних, з сильною, але нестійкою волею, чиє поле діяльності – це раптові і спонтанні дії, що активізують маси. На думку А. Панченка, цьому типу лідерства відповідають харизматичні військові лідери [173, с. 21].

Лідери другої групи – типові харизматики, творці релігій, чия воля — рідкісне явище, тому ці люди залишають після себе тривалий слід в історії: А. Гітлер, Наполеон Бонапарт, В. Ленін, Будда та інші. Отже, саме вірування, образи та ірраціональні смисли, які транслюються лідером, мають найважливіший вплив на натовп. Одним з таких вірувань у ХХ ст. Г. Лебон вважав соціалізм [125, с. 37].

Відома німецька філософія єврейського походження Х. Арндт звертала увагу на ідею перетворення класів на маси, в яких придушується свобода особистості, як основу існування недемократичних режимів [8, с. 180]. Тобто консолідація суспільства в умовах тоталітаризму (саме про цей політичний режим йшлося в дослідженні Х. Арндт) відбувається через масовізацію раніше структурованого суспільства, хоча по суті своїй є наслідком прагнення верхівки цього суспільства до абсолютної влади.

На матеріалах різних країн американський політолог, професор політичних наук у Єльському університеті, автор класичних праць з теорії тоталітарних і авторитарних політичних режимів, різних форм переходу до демократії Х. Лінц простежив і розробив концепцію розпаду демократичних режимів і виокремив п'ять можливих шляхів краху демократичного режиму:

1) Неконституційна заміна демократично обраного уряду групою, готовою використовувати силу, дії якої отримують легітимацію через інституційні механізми, створені при введенні надзвичайного стану. Встановлюється перехідна влада з наміром відновити демократичний процес, яка згодом стикається з певними відхиленнями.

2) Захоплення влади коаліцією представників недемократичних (в основному, додемократичних) структур правління, які беруть в свої ряди політиків колишнього демократичного режиму і лідерів нелояльної опозиції, але здійснюють лише незначні зміни соціальної структури і інститутів демократичної системи.

3) Встановлення нового авторитарного режиму, заснованого на об'єднанні громадських сил, з яких виключаються провідні політичні діячі колишнього демократичного режиму, без створення, однак, нових політичних інститутів і без будь-якої масової мобілізації сил на підтримку нового режиму.

4) Перехід влади в руки добре організованої нелояльної опозиції, що має масову базу в суспільстві, яка жадає створити нове суспільно-політичний устрій і не бажає ділити владу з політиками колишнього режиму, хіба що з

другорядними партнерами по перехідному періоду. В результаті, може виникнути як жорсткий авторитарний режим, так і передтоталітарний.

5) Громадянська війна як результат протистояння демократичного уряду відмові від влади при його нездатності впоратися з опонентами і високого ступеня суспільно-політичної мобілізації суспільства, розколотого в підтримки урядових або опозиційних сил [127, с. 134-135].

Консолідація має різні прояви у демократичних, тоталітарних і авторитарних суспільствах, та подекуди продукує конфронтацію. Власне, в цьому і полягає діалектична суперечність: в контексті демократії у суспільній конфронтації народжується ядро консолідації, а в тоталітарних суспільствах - жорстка конфронтація стає необхідною умовою консолідації (і зазвичай потребує постійного внутрішнього чи зовнішнього ворога).

Суспільна консолідація «проти», тобто негативна, оборонна і фрагментарна єдність різних соціальних груп і політичних об'єднань у певній ситуації по суті спрямована на збереження суб'єктності. Дослідник В. Федоренко зауважував, що у демократичній країні сенс суспільної консолідації дійсно подвійний: зовнішній криється в актуалізації ролі держави як історичного та геополітичного суб'єкта на підставі економічних індикаторів її розвитку, які досягаються як внутрішній сенс, що полягає у сприянні гідному життю і самореалізації всіх громадян [329, с. 178].

Системна помилка консолідаційних процесів в Україні, на переконання авторки, виникає саме через спробу відтворення її у невірний спосіб, протиприродний порядок. Отже, постає необхідність оформлення інваріантизаційної моделі консолідації держави-нації, де ключовими принципами соціальної держави виступають продукти політики консолідації, незалежно від їхньої інтерпретації, і залишаються константами для зміцнення імунітету системи на шляху модернізації.

5. Інваріантизаційна модель консолідації держави-нації.

Експерти Центру Разумкова стверджували, що дійсно фундаментальні конфронтації, як і найбільший консолідаційний потенціал українського суспільства, криються в проблемах соціально-економічного штибу [108, с. 4].

Саме забезпечення спільного соціально-економічного інтересу, урахування потреб різних соціальних груп на основі диференціації соціально-економічного простору і високі макроекономічні показники поступу України (внутрішня консолідація) мають стати найважливішою, фундаментальною умовою формування моделі зовнішньої консолідації суспільства в умовах трансформаційних змін. Крім того, успіх консолідації на базовому рівні спроможний захистити суспільство від маніпулятивних практик створення штучної суспільної конфронтації довкола питань, які насправді нівелюються потужними індикаторами розвитку та позиціями країни на світовій мапі.

Кожне суспільство функціонує в межах набору економічних і політичних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами. Оскільки інститути впливають на поведінку і стимули в реальному житті, вони визначають успіх чи поразку нації.

Авторка вважає, що за сучасного стану політичної системи України, принципово важливим є створення підґрунтя для усталеності доцентрових суспільних процесів, спрямованих на досягнення спільного економічного інтересу, які б відтворювалися тривалий час на міцній економічній, політичній і соціокультурній основі. Однак, суспільство, історично організоване у певний спосіб, має схильність до певного способу взаємодії політичних та економічних інститутів. На думку професора економіки Гарвардського університету Д. Аджемоглу та економіста, політолога, професора Університету Чикаго Дж. Робінсона, у суспільствах, де не існує згоди, консенсусу, «правила визначає політика: хто має владу і як вона здійснюється» [3, с. 42]. Політичний процес визначає, під якими економічними правилами житимуть люди, і саме політичні інститути визначають, як цей процес відбуватиметься. А враховуючи, що саме економіка є фундаментальною основою тривалої та успішної суспільної консолідації, Україна стикається з

низкою проблем у контексті неспроможності за існуючої політичної системи трансформувати індивідуальні здібності кожного члена чи групи суспільства у позитивну силу.

Економічні інститути можуть визначити економічні стимули для суспільства – наприклад, здобуття вищої освіти, інвестування в нові технології, створення ІТ-кластеру тощо. Проте відсутність верховенства права, недоторканості і безпеки прав власності, гарантії, що «жоден окремий інтерес у суспільстві не може скеровувати уряд в економічно небезпечному напрямі» [Там само, с. 41] і загалом необмеженість політичної влади та її корумпованість – позбавляють суспільство стимулів для економічного процвітання. А відповідно, відтягують у часі процеси суспільної консолідації, що ґрунтуються саме на економічній компоненті, та трансформації України до *моделі соціальної держави*.

Український дослідник-правник І. Яковюк звертав увагу, що в науці виробилося чотири ключові підходи до аналізу категорії «соціальна держава», а саме:

- принцип конституційного і державного ладу [109];
- тип організації державного і громадянського життя [353];
- держава, що виконує соціальну функцію [245-247];
- характеристика правової держави [351; 352].

Серед підходів до організації дослідження соціальної держави інтерес викликає позиція П.М. Рабіновича, яка може бути взята за основу. Вона, зокрема, передбачає можливість розгляду соціальної держави в двох значеннях: по-перше, як теорії, і, по-друге, як практики, що спирається на конституційне визнання країни соціальною державою [352, с. 36].

Стаття 1 Розділу I Конституції дійсно визначає Україну як суверенну і незалежну, демократичну, *соціальну*, правову державу [110]. Проте, з точки зору юридичної науки, ця послідовність є нелогічною І. Яковюк, зокрема, зазначав, що соціальна держава – це продукт еволюції правової держави [351, с. 37]. Навіть хронологічно, ідея правової держави є первинною відносно ідеї

соціальної держави. Вперше використана в 1850 р. німецько-австрійським правознавцем Лоренцом фон Штайном, ця категорія набула наукової розробки вже в 60-90-х рр. ХХ століття в країнах Західної Європи (Т. Ріттер, К. Гессе, А. Браун, Д. Янкелович та інші) [10, с. 128; 41, с. 82].

Авторка виходить із трактовки слова «соціальний» в аспекті суспільного статусу людини, її пов'язаності з суспільством. Будучи особистістю, наділеною почуттям гідності та прагненням вільного розвитку, будь-яка людина – це член суспільства, що керується законами, мораллю, нормами і традиціями в сфері відносин в сім'ї, в межах певних соціальних і політичних груп, з церквою, державою. Тобто, кожна людина має право і обов'язок брати участь у формуванні людського співжиття. Німецький правник-конституціоналіст К. Гессе стверджував, що цей принцип є основою оформлення соціальної держави [333, с. 112].

З системної точки зору, цей підхід підводить до інтерпретації соціальної держави, у зв'язку з недоторканністю гідності: відповідно до принципів захисту людської гідності і свободи, соціальність держави – це її обов'язок сприяти самостійності і відповідальності особистості.

Доцільною та актуальною для сучасного стану розвитку України представляється позиція Ю. Пивоварова щодо розуміння соціальності як додаткової опори (неполітичної) для стабілізації політичної системи. Економіка і політика – це дві фундаментальні основи для існування будь-якої держави, однак, дослідник зазначав: «між економікою і політикою повинна існувати сфера опосередкування, «переведення» економічних досягнень у політичний позитив [182, с. 63-64]. Іншими словами, попри безперечну важливість економічного розвитку, сам по собі він не здатний автоматично стабілізувати політичну систему. Громадянське суспільство і ринкова економіка мають прямий взаємозв'язок.

На думку Р. Дарендорфа, ліберальні демократичні інститути, ринкова економіка можуть вирішити багато проблем, проте не здатні створювати моральних цінностей, що забезпечують існування і розвиток соціальних

зв'язків, поза якими і без яких ні людина, ні демократія, ні ринкова економіка існувати не можуть. Соціальна держава, таким чином, наповнює демократичну, правову державу «соціальною плоттю і кров'ю» [Цит. за: 134, с. 186].

Дослідник І. Яковюк звертав увагу, що соціальна держава – це продукт розвитку громадянського суспільства. Вона дає йому інструменти – за допомогою демократичної процедури виборів, - суттєво впливати на напрямки і обсяги діяльності соціальної держави [352, с. 97]. І чим менш розвиненим, незрілим, несформованим є суспільство, тим більше сутність принципів соціальної держави зводиться до реалізації окремих соціальних програм та функціонуванні певних інститутів. Тож функціонування в Україні соціальної держави представляється можливим, в результаті формування активістської громадянської культури та суспільства.

Інженерія виходу України зі стану, що характеризується як асоціальна держава, до такого, що відповідає принципам і критеріям соціальної держави має, на думку авторки, базуватися на інваріантизаційній моделі консолідації держави-нації, де ключовими принципами соціальної держави виступають продукти політики консолідації. І незалежно від інтерпретації, вони залишаються константами для зміцнення імунітету системи на шляху модернізації.

Керуючись запропонованою українським політологом Б. Дем'яненком моделлю політичної консолідації [135, с. 353], авторка пропонує власний підхід до виокремлення етапів суспільної консолідації в Україні з часу набуття нею незалежності:

- *консолідація-адаптація* (1991 – 2014 рр.). Згідно з авторською методологією, каталізатором завершення цього етапу стала Революція Гідності. Якісно він пов'язаний з усвідомленням переважною більшістю суспільства неможливості і небажаності реставрації колишньої політичної системи. Одночасно за означений період в суспільстві накопичилася низка суперечностей, пов'язана з: незадовільним рівнем та якістю життя;

запропонованим новітніми політичними елітами вектором зовнішньополітичного розвитку; асиметричною комунікацією влади і громадянського суспільства; несамотійністю національного уряду; стагнацією показників соціально-економічного розвитку тощо. Авторка вважає, що впродовж означеного хронологічного періоду процеси суспільної консолідації в Україні були пов'язані лише з консолідацією демократії. Тобто з розбудовою архітектури демократичного транзиту українського політичного режиму з відповідними фасадними, проте не дійсними, реформами, розподілом влади, підготовкою Конституції, лібералізацією економіки тощо. Для суспільства на цьому етапі характерна біполярність масової свідомості та загальна тенденція домінування фрагментарної ситуативної консолідації.

- *консолідація-ідентифікація* (триває з 2014 р. і дотепер). За Б. Дем'яненком, на цьому етапі індивіди починають ототожнювати себе з новими реаліями, вважаючи їх соціально цінними і значимими [Там само]. У якості інтегратора об'єднавчих процесів серед груп, спільнот, інституцій, влади та держави, консолідація відбувається на інституційному, процедурному і психологічному рівнях. Базовим чинником суспільної консолідації в цей час стає консенсус щодо цінності держави України. Саме він визначив всі інші – похідні складники згуртованості суспільства у цей час: волонтерський рух, активізація діалогу в контексті завершення процесів національної ідентифікації, формування власної історичної пам'яті, пантеону міфів і національних героїв, дискусії щодо національної ідеї України тощо. Тобто серед проявів суспільної консолідації цього етапу фіксується зростання суспільної згоди щодо необхідності ідеологічного та історичного примирення при запереченні, в той же час, символів тоталітарної доби. Єдності суспільства в цей час сприяє створення помісної православної церкви в Україні як єдиного центру утвердження спільних для більшості релігійних цінностей.

Виходячи з розуміння цього хронологічного періоду як фази загострення системної кризи, в якій перебуває держава, етап консолідації-ідентифікації має

потенціал стати «демократичним коридором», в якому система знайде відповідні аттрактори і перейде у фазу модернізації на засадах і принципах соціальної держави.

- *консолідація-трансформація*, на думку авторки, може бути охарактеризована як синтез таких компонентів: консолідоване суспільство, невразливе до внутрішніх та зовнішніх чинників конфронтації; спільна візія минулого, теперішнього і майбутнього української нації; єдність світоглядного, культурного, цивілізаційного вибору суспільства; усталена позитивна динаміка розвитку людського, соціального та інтелектуального капіталів, макроекономічна стабільність та соціогуманітарний поступ України як соціальної держави. Тобто принципово інша, якісно відмінна сутність консолідаційних процесів у суспільстві стане можливою, за умови трансформації всієї політичної системи України. Саме на цьому етапі, на думку авторки, можна буде говорити про завершення консолідації демократії та долучення України до процесів зміцнення міждержавних зв'язків у співтоваристві демократичних націй.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНА В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ (2014 – 2020 рр.)

З моменту утвердження незалежності України в 1991 р. її політична система мала ознаки кризи базових відносин у політико-правовій, соціокультурній та соціально-економічній сферах, на яких тривалий час будувалася модель розвитку країни.

Тридцять років держава перебуває у стані системних трансформацій без визначення тієї модернізаційної моделі, якої прагне. Обраний для дослідження хронологічний період 2014 – 2020 рр. – одна з фаз цих змін. Спроба радикально оновити систему через її злам, здійснена в ході Революції Гідності, виявилася на практиці каталізатором загострення існуючої довгі роки прірви між владою і суспільством.

Розуміючи кожне суспільство як сукупність підсистем – виробничої, соціальної, духовної, політичної, стабільність системи суспільства авторка вбачає у єдності структури (соціально-політичних інститутів) та процесів (поведінки спільнот та індивідів), задля забезпечення неперервності, взаємопов'язаності і координації діяльності різних елементів системи для досягнення повної реалізації інтересів всіх членів суспільства.

Системна криза аналізується у дисертації як криза базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Індикаторами її аналізу визначено наступні:

- криза політичної системи і втрата інститутами влади суспільної легітимності;
- поширення протестного руху і зростання довіри до інститутів громадянського суспільства;
- деструктивні зовнішні впливи на гуманітарну та інформаційну сфери;
- кризовий стан сектору безпеки і оборони держави;

- критичний стан системи правоохоронних органів та суспільна недовіра до них;
- деформація національної економіки, руйнація бізнес- та інвестиційної привабливості країни, падіння макроекономічних показників розвитку;
- недієздатна соціальна політика;
- криза відносин між центром і регіонами;
- зростання масштабів і ризиків регіональних і глобальних загроз територіальній цілісності та державному суверенітету.

З-поміж низки вказаних індикаторів, авторка вважає можливим проаналізувати системну кризу в Україні крізь три компоненти, що сформували предмет дослідження. А саме:

- кризу легітимності державної влади і політичних інститутів, як показник неефективної діяльності ланок суспільної системи, що призвела до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршила ситуацію із забезпечення базових прав і свобод людини і громадянина, поставила під загрозу суверенітет держави;
- соціально-економічні показники розвитку країни, як комплекс практик із забезпечення матеріальної основи життя суспільства, добробуту кожного члена суспільства;
- динаміку суспільних настроїв та відчуттів громадянами власного стану і перспектив, як свідчення існуючого стану розвитку політичної культури, соціокультурного розвитку та ціннісних основ існування суспільства.

Авторка припускає, що саме зміна базових соціально-економічних, політичних, соціокультурних відносин в Україні, розпочата в 1990-ті роки, виявилася основоположною для подальшого консервування системної кризи. Перш за все, слід виявити і проаналізувати суперечності та джерела усталеної в Україні непродуктивної системи відносин держави і суспільства, що призводить до кризи легітимності державної влади і політичних інститутів.

2.1. Криза легітимності державної влади і політичних інститутів.

Співіснування держави і суспільства – це завжди результат компромісної комбінації розподілу між державними і політичними інститутами та суспільством набору прав, обов’язків, свобод, відповідальності тощо. В аспекті вивчення проблеми легітимності влади політична теорія насичена спадковим юридичним дискурсом. Категорія «легітимність» (від лат. *legitimus* – законний, правомірний, справедливий) увійшла до понятійного апарату політичної науки, завдяки роботам німецького соціолога XIX ст. Макса Вебера, який з метою типологізації видів панування запозичив її з галузі правознавства [104, с. 42; 146].

У «Політологічному енциклопедичному словнику» легітимність визначена як здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади [190, с. 182]. Актуальним залишається підхід американського політолога С. Ліпсета, який розумів легітимність як здатність системи перебувати в русі й підтримувати у людей впевненість у тому, що існуючі політичні інститути є найбільш прийнятними для суспільства [367, с. 77].

Легітимність влади передбачає узгодження її дій з уявленнями людей не тільки про справедливість, але й про законність і доцільність. У політично-правовій сфері існує субординація, за якої обґрунтованість і необхідність підкоряються вищому принципу – справедливості. Саме тому, на думку української дослідниці О. Коваль, легітимність слід розглядати як «ступінь адекватності інститутів державної влади, владних структур, а також конкретних осіб, носіїв цієї влади уявленням суспільства про згадані вимоги справедливості, законності й доцільності» [104, с. 76]

Доктор юридичних наук, професор Ю. Оборотов стверджував, що легітимною може вважатися державна влада, яка приймається народом і опирається на його вільну згоду підкорятися прийнятим рішенням і здійснюваній діяльності [160, с. 45]. Оскільки така державна влада

сприймається як справедлива і правомірна, то визнання легітимності влади – це свідчення ціннісного змісту держави для населення [Там само, с. 46].

Кредит довіри, отриманий і самою Українською державою, і базовими суспільними інституціями красномовно демонструють результати референдуму 1 грудня 1991 р. 90,32% громадян засвідчили переконливу підтримку цінності держави й Акту проголошення незалежності України. Зокрема, 83,86% – в Луганській області і майже стільки ж – 83,90% – у Донецькій. У Криму незалежність України підтримали 54,19% учасників референдуму (щоправда, в самому референдумі взяли участь 67,50% населення Криму) [6]. Українська соціологиня, експертка у галузі політичної та електоральної соціології І. Бекешкіна вказувала, однак, на різну мотивацію тих, хто схвалив і висловив довіру до незалежної держави та інститутів влади в Україні: від національних орієнтацій і державницької позиції до економічних сподівань на найпотужнішу республіку колишнього СРСР [305, с. 11].

У наступні роки в цілому в Україні спостерігалася усталена тенденція недовіри абсолютно до всіх владних інститутів на всіх рівнях, що неминуче призводило до кризи легітимності влади і зростання протестних настроїв в суспільстві, зокрема, у 2004 і 2013-2014 рр. Відомості соціологічного моніторингу впродовж 1994 по 2013 рр., здійснюваного Інститутом соціології НАН України [325], зафіксували такі показники довіри суспільства до ключових інститутів влади:

- рівень довіри суспільства президенту, як ключовому персоніфікованому інституту, коливався в коридорі від 7% до 32% [Там само, с. 478];
- найвищий показник довіри - 48,2% у 2005 р. отримав президент України В. Ющенко (2005 – 2010 рр.) [Там само, с. 481];
- найвищий показник недовіри: 66,9% в 2013 р. В. Янукович (2010 – 2014 рр.) [Там само];
- рівень довіри українців Кабінету Міністрів України поступово зростав з 1994 р. і досяг свого максимум у 2005 р. – 36,6%, у 2013 – він становив критично низькі 8,1% [Там само, с. 482];

- найвищий рівень довіри до Верховної ради України - 28,5% у 2005 р., найнижчий – 4,6% у 2013 р. [Там само, с. 481];
- найвищий рівень недовіри органам місцевої влади спостерігався у 2013 р. на рівні 59,9%. [Там само, с. 482];
- міліції стабільно не довіряли більше 20% населення (41,1% у 2013 р.), а максимальну довіру висловлювали на рівні 3,8% у 1994 р. (пізніше вона коливалася в межах 0-1%) [Там само, с. 480]
- рівень довіри суспільства до політичних партій не привищував 10%, у революційний 2004 р. рівень недовіри до них сягнув 59,9%, а 2013 р. – 68,3% [Там само, с. 483].

Варто зауважити, що ступінь довіри до виконавчої вертикалі влади корелюється з рівнем довіри суспільства до президента, і кумулятивно найнижчі показники підтримки суспільством всіх інститутів припадають на революційні 2004 і 2013 – 2014 рр.

Натомість на стабільно високому рівні фіксувалися показники довіри суспільства до церкви і духовенства (56,3% довіри у 2013 р. [Там само, с. 478]), ЗМІ (36,7% довіри у 2013 р. [Там само, с. 479]), благодійних фондів і громадських організацій (17,7% довіри у 2013 р.) [Там само, с. 485]. До речі, позитивна (за виключенням деяких років) динаміка балансу довіри-недовіри до цих інституцій зафіксована і в наступні роки (Див. Рис. 2.1.1). Вочевидь, такі асиметричні показники довіри до інститутів влади та суспільних інституцій слід кваліфікувати як характерну особливість української політичної системи.

Ситуація, в якій аргументи влади щодо правомірності існуючого соціального порядку піддаються сумніву, і апеляція правлячих кіл до якихось змістовних цінностей морального або матеріального порядку, традицій і звичаїв, правових норм, справжніх або надуманих інтересів народу тощо перестає бути виправданням проваджуваної державної політики, – свідчить

про кризу легітимності.

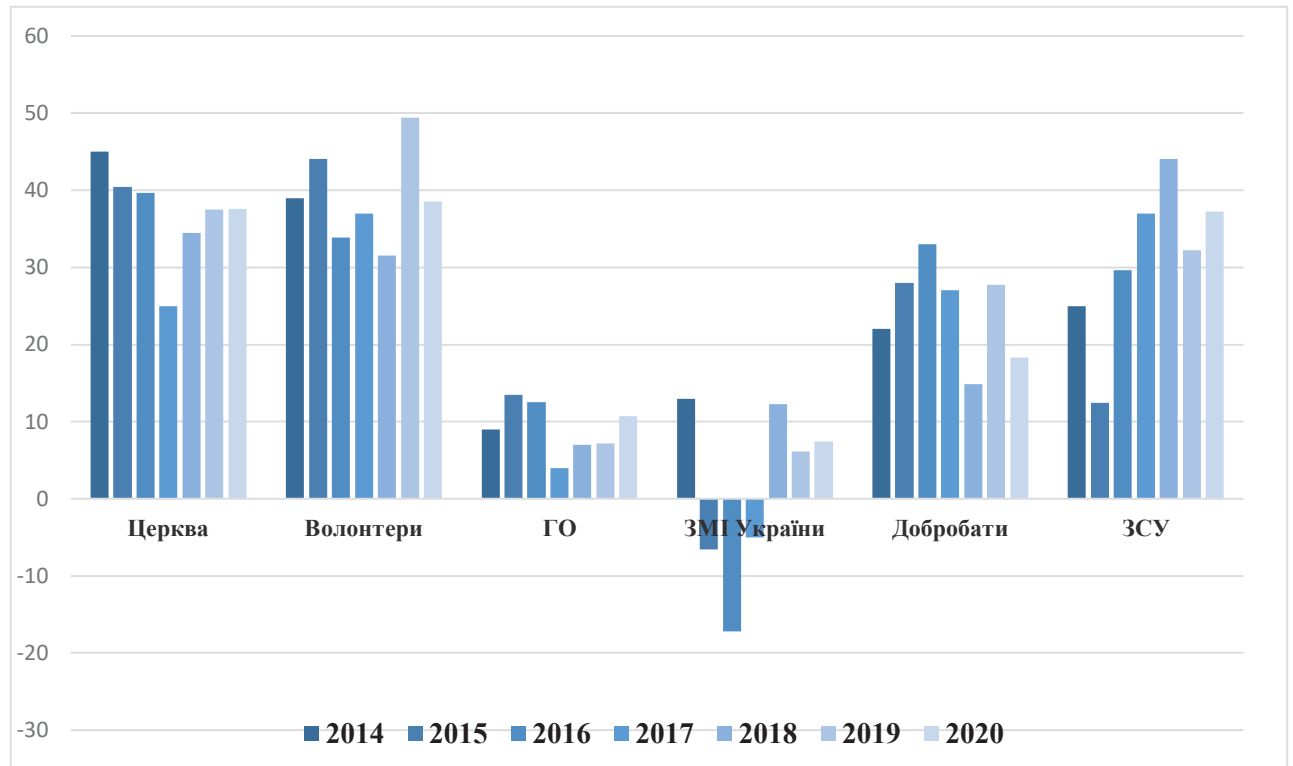

Рис. 2.1.1. Баланс довіри-недовіри до окремих соціальних інституцій в Україні (2014 – 2020 рр.). Сформовано авторкою за: [47; 57; 59; 184; 185; 348; 355; 356].

Криза легітимності – типове явище для перехідних суспільств і революційних періодів у розвитку політичних систем. Вона закономірно виникає, якщо влада нечутлива до назрілих потреб суспільства у структурних змінах, і не відгукується на вимоги прогресивних сил, які наполягають на перетвореннях. Український політолог Ю. Мацієвський вказував, що у такій ситуації влада нездатна долати наявні суперечності і вирішувати проблеми суспільства. «Структурні кризи супроводжуються значними соціальними збуреннями, але й можуть мати мирний перебіг» [140, с. 21]. Зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому неминуче впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій. Тож криза легітимності може виникнути за будь-якого політичного режиму, якщо хиткий компроміс між владою і народом у просторі легітимності буде порушено.

Українська дослідниця, докторка політичних наук О. Чальцева вказувала: «Вихолощений політичний капітал, відсутність зворотного зв'язку в системі, криза інститутів влади і нездатність еліт до запобігання і регулювання конфліктів у суспільстві вилився в масштабний протест 2013 – 2014 рр.» [337, с. 75].

Система влади в Україні з 2010 р. була орієнтована на концентрацію її в руках президента В. Януковича. Цьому в найбільшій мірі сприяло скасування конституційної реформи 2004 р. і повернення до президентсько-парламентської форми правління.

На посилення залежності судової гілки влади від президента був спрямований ухвалений у жовтні 2013 р. Верховною Радою України президентський проєкт Закону «Про внесення змін до Конституції України щодо посилення гарантій незалежності суддів» [206]. Повну підпорядкованість президентській владі засвідчила діяльність Конституційної Асамблеї. Водночас, влада всіляко запобігала посиленню парламентської опозиції, здійснювала наступ на свободу мирних зібрань, свободу слова і ЗМІ, а також продовжувала практику вибіркового правосуддя, що застосовувалося до лідерів опозиції (зокрема, до лідерки БЮТ Ю. Тимошенко).

Український політолог Є. Цокур [336, с. 157] виокремлював кілька причин делегітимації влади в Україні і, на думку авторки, вони корелюються з українським кейсом кризи довіри суспільства до влади напередодні Революції Гідності.

Перш за все, дослідник вказував на *«конфлікт між універсальними цінностями, що панують у суспільстві, та егоїстичними інтересами політичної еліти і пов'язаних з нею соціальних груп»* [Там само, с. 155].

Окрім системного згортання демократичних надбань суспільства, наступу на опозицію, громадянський сектор, свободу («диктаторські закони 16 січня» [306, с. 18]), яскравим прикладом конфлікту між суспільством та політичною елітою в окреслений хронологічний період авторка вважає

зупинений процес інтеграції України до європейського економічного простору.

Переговори щодо нового базового договору між Україною та Євросоюзом на заміну Угоди про партнерство та співробітництво були започатковані ще у березні 2007 р. У грудні 2011 р. лідери України та ЄС офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію, а наприкінці березня 2012 року парафували угоду [309].

Результати опитування, проведені центром Разумкова у квітні 2013 р., продемонстрували таку суспільну підтримку євроінтеграції України: 46% – «за» і 36% «проти» [321, с. 24]. У той же час 40% опитаних підтримували ідею вступу України до Митного союзу, 39% висловилися «проти» [Там само]. У цьому контексті варто зауважити явище несформованості загальнодержавного гуманітарного простору, яке виявилось у світоглядній фрагментованості та дезорієнтованості суспільства. Та попри несуттєве домінування в українському суспільстві євроінтеграційних очікувань від влади, чисельність громадян, готових відстоювати сповідуванні цінності, виявилася критичною.

Відмова В. Януковича підписати Угоду про Асоціацію між Україною та ЄС також мала суто приватний чинник, а саме – страх олігархічних бізнесових груп перед прозорою конкуренцією. «Українські монополісти, неспроможні вести бізнес за світовими стандартами, обрали знайомі механізми співпраці з корумпованими сусідами», – стверджував наприкінці 2013 р. виконавчий директор Transparency International Україна О. Хмара [93].

Тому несподіване «призупинення» урядом М. Азарова процесу підписання Угоди про асоціацію України з ЄС викликало стихійний масовий протест – Євромайдан, що переріс у Революцію Гідності, та унеможливив прагнення політичної еліти втягнути Україну в російський проєкт економічної та військово-політичної «парасольки».

По-друге, *протиріччя між ідеєю демократії та соціально-політичною практикою управління країною* [336, с. 155]. Зокрема, слід вказати на модель правоохоронних органів і спецслужб, що ставала чинником розвитку корупції

і злочинності, джерелом використання силових методів у розв'язанні протиріч між владою і суспільством. Широкого суспільного резонансу набула справа «народу проти міліції» у смт. Врадіївці, Миколаївської області влітку 2013 р., яка, на думку авторки, стала уособленням нагальної системної проблеми: правоохоронна система перетворилася на джерело злочинності в Україні.

Значне зміщення балансу в захисті інтересів особи, суспільства й держави на користь власних чи державних інтересів найбільш красномовно прослідковується на спробі силового розгону мирних мітингувальників на Майдані (30.11 – 01.12.2013 р.). Крім того, для протидії протестувальникам використовувалися організовані кримінальні угруповання та пов'язані з ними структури (зокрема, «спортивні клуби» - т. зв. «тітушки») [319, с. 14].

Подальша ескалація конфлікту між Майданом як уособленням спротиву української нації беззаконню та силовими структурами МВС, що відстоювали легітимність інститутів влади, лакмусувала численні порушення нею демократичних прав і свобод громадян України, загальнолюдських цінностей тощо.

По-третє, відсутність у політичній системі представленості в належній формі інтересів соціальних груп, достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю [336, с. 155].

На думку експертів, за неповний термін президентства В. Януковича 2010 – 22.02.2014 рр. в Україні була створена безкарна можливість конверсії влади в матеріальні багатства, особливо сприятлива для «сім'ї» і найближчого оточення, що обслуговувало її інтереси. До прикладу, аналітики Національного інституту стратегічних досліджень звертали увагу на кадрову політику Адміністрації президента: рішення щодо призначення на ті чи інші посади на всіх щаблях вертикалі влади ґрунтувалися на особистій лояльності до В. Януковича та груп впливу у президентському оточенні. Особливо чітко ця тенденція прослідковувалася відносно конституційно підконтрольних президенту Міністерства внутрішніх справ, Генпрокуратури, Служби безпеки України. На керівні посади в центральному апараті цих структур і керівництві

їх регіональних підрозділів призначалися вихідці з Донецької і, меншою мірою, Луганської областей, лояльні до бізнес-інтересів «сім'ї» [267, с. 14].

Тобто апарат управління державою перетворювався на закриту систему обслуговування інтересів окремих адміністративно-економічних груп, пов'язаних з «сім'єю» В. Януковича. Зазначені факти значно сприяли радикалізації настроїв у суспільстві та посиленню опозиції, що суттєво підривало легітимність влади та довіру до державних інститутів.

По-четверте, *наростаюча бюрократизація та корумпованість влади*. На думку Є. Цокура, до цього положення частіше за все приводить відсутність громадського контролю за діяльністю влади, недостатньо ефективна система обрання влади і наділення її владними повноваженнями, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства [336, с. 156].

Витоки та чинники формування в Україні всеохоплюючої корупції слід шукати в «тіньовій лібералізації» економіки країни в 1990-х рр., що відбувалася на основі перерозподілу ресурсів між «червоними директорами» і номенклатурним керівництвом (див. 2.1. *Соціально-економічні показники системної кризи в Україні*). Саме за президентства В. Януковича політична корупція оформилася в чітку вертикаль.

Парламентські вибори 2012 р., що відбулися за відновленою напередодні змішаною виборчою системою, засвідчили згортання демократичних свобод та ініціатив і відбулися з численними фальсифікаціями та застосуванням адміністративного ресурсу. Наприклад, на посаду голови ЦВК замість відносно політично незаангажованого В. Шаповала було призначено представника «Партії регіонів» М. Охендовського [228]. У результаті парламентська більшість з представників президентської «Партії регіонів», сформувала уряд та владну вертикаль з числа голів обласних адміністрацій, що були членами названої політичної сили.

Органи місцевого самоврядування, підпорядковані інтересам місцевих бізнес-еліт, набули ознак значної «корпоратизації». Крім того, з боку

центральної виконавчої влади функціонування органів місцевого самоврядування зазвичай офіційно і неофіційно контролювалося.

Редакторка Радіо «Свобода» І. Штогрін також зазначала, що держава не виконувала своїх фінансових зобов'язань перед органами місцевого самоврядування, причому у фінансуванні не лише їхніх власних, а й делегованих повноважень [345].

Таким чином, спектр розглянутих чинників делегітимації влади дозволяє авторці констатувати:

- станом на 2013 р. чинна політична модель в Україні досягла критичних ознак втрати суспільної довіри та скеровувала зміну політичного режиму України в бік авторитарного;
- практикований владою режим розподілу прав і обов'язків із суспільством відбувався з ігноруванням базової правничої категорії – справедливості. Тому криза легітимності в Україні торкнулася всіх гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової та межувала із порушенням засадничих цінностей первинної влади як такої.

Доктор філософських наук, професор П. Шляхтун вказував на дві існуючі позиції щодо визначення критерію легітимності державної влади. Ліберально-демократичний підхід визнає легітимною владу, сформовану в результаті демократичних процедур – тобто, волевиявлення народу під час виборів. З позиції ж політичного реалізму, легітимність влади не залежить напряду від легальності і демократизму її встановлення: у цьому випадку мова йде про здатність інститутів влади «оволодіти складною ситуацією в країні, підтримувати в суспільстві стабільність» тощо [342, с. 215-217].

Характеризуючи стан політичної системи України у 2014 – 2020 рр., авторка виходить із розуміння, що ерозія легітимності режиму неминуче призводить до дестабілізації політичної системи. Дослідник Ю. Мацієвський, на основі запропонованих Л. Гурвіцем ознак стабільності політичної системи (див. Розділ 1), вивів характеристики політичної нестабільності або політичної напруги, іншими словами – достатніми умовами кризи. Серед таки: наявність

випадків політичного насилля (політичні переслідування та вбивства, замаху тощо), нетривале існування інститутів влади (уряду, парламенту, президента) та невиконання ними функцій, брак легітимної влади, наявність структурних змін [140, с. 24].

Відомий американський політолог, автор теорії зіткнення цивілізацій у сучасну епоху С. Гантінгтон одним із критеріїв кризи легітимності вважав *руйнацію конституційно-правового порядку* [332, с. 60], що може бути застосовано до українського кейсу.

З нормативно-правової точки зору юридичне оформлення делегітимації інститутів державної влади часів В. Януковича відбулося 22 лютого 2014 р., коли Верховна Рада України конституційною більшістю ухвалила «Постанову Верховної ради України про самоусунення президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів президента України» №1493 [235]. Проте, згідно зі статтями 108-111 Конституції України, повноваження президента України припиняються достроково у разі: відставки; неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста в порядку імпічменту; смерті [110]. Враховуючи, що процедура імпічменту відносно В. Януковича не відбулася і законодавець не передбачив втечу президента з країни як підставу для дострокового припинення ним повноважень, є підстави говорити про слабкість правничої аргументації схвалення названої Постанови. Тим більше, подальший трансльований з Росії меседж про «державний переворот» в Україні сформував у певної частини населення сприйняття В. Януковича як «легітимного президента в екзилі», не дивлячись на те, що на початку 2014 р. йому довіряли тільки 10% громадян України (Див. Рис. 2.1.2). І це, в свою чергу, означало для них нелегітимність будь-якої влади в Україні після перемоги Революції Гідності.

Розуміючи легітимацію як засіб узаконення певного типу панування, що засновується на вірі у фактичну та юридичну «правильність» дій існуючого режиму [66, с. 182], слід визнати: конституційно-правове обґрунтування

делегітимації інститутів влади часів В. Януковича значно поступається фактичному рівню недовіри до них з боку суспільства. Отже, авторка вважає, що легітимність державної влади у постреволюційний період базувалася на негативній свободі – повній делегітимації влади попередньої.

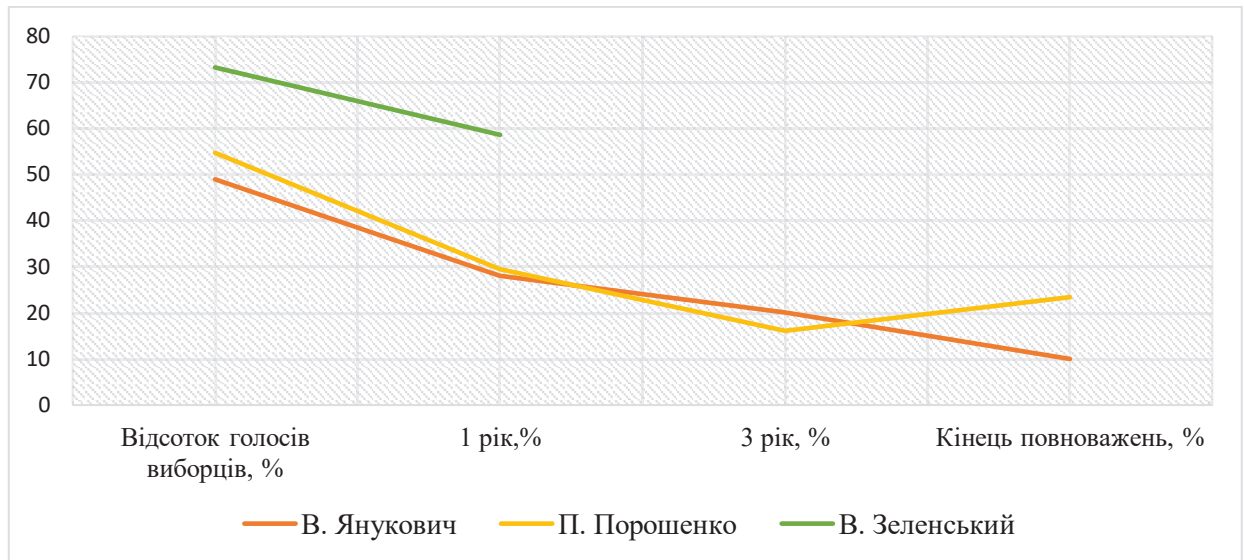

Рис. 2.1.2. Рівень довіри суспільства до президентів України 2010 - 2020 рр. *Сформовано авторкою за:* [47; 57; 58; 167; 184; 348; 355; 356].

Загрозу конституційно-правового порядку в означений хронологічний період експерти вбачають також у політичній ситуації, яка склалася в Україні після електорального 2019 р.

За результатами парламентських виборів, президентською політичною силою «Слуга народу» у Верховній Раді України була сформована безпрецедентна одномандатна більшість (монобільшість). На думку професора політології Києво-Могилянської академії О. Гараня, її найбільший ризик полягає у браку механізмів балансу [304]. Український експерт з конституційного права, професор Р. Гринюк, зокрема, вказував, що для ефективного функціонування такої системи було доцільно чітко закріпити повноваження політичної сили, що перебуває в опозиції: її конституційні права та обов'язки, інструменти впливу на політику держави і монобільшість [161]. Іншими словами, у випадку формування монобільшості постала

практична доцільність переглянути механізми стримувань і противаг у конкретній політичній ситуації.

Крім того, дослідник звертав увагу на загрозливий характер роботи парламенту в «турборежимі», як це відбувалося у вересні 2019 р. Зокрема, одразу сім внесених на розгляд Верховної Ради законопроектів стосувалися змін Основного Закону. Р. Гринюк зазначав: «ці зміни мають бути юридично обґрунтованими, системними, виваженими. Адже внесення змін до однієї зі статей Конституції у підсумку тягне за собою внесення змін і до інших статей основоположного Закону» [Там само].

Голова правління Центру політико-правових реформ І. Коліушко також акцентував увагу на факті порушення чинним політичним керівництвом країни Основного Закону. Зокрема, в частині призначення всіх членів Кабміну «за поданням Прем'єр-міністра України» - окрім посад Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, що подаються на затвердження Верховною Радою президентом України (ст. 114 розділу VI Конституції України) [110]. Це у свою чергу, провокує, на думку експерта, напружені відносини між парламентом та урядом [47].

Порушення президентом України Основного закону експерти також вбачають у ситуації, що склалася з Конституційним судом України, діяльність якого по суті заблокована. Указ президента В. Зеленського №607/2020 від 29 грудня 2020 р. «Про відсторонення від посади судді Конституційного Суду України» Тупицького О.М. [204] самим КСУ був кваліфікований як «протиправне втручання у діяльність судді Конституційного суду України, перешкоджання виконанню ним своїх службових обов'язків, що тягне за собою передбачену законом юридичну відповідальність» [121].

Політолог І. Петренко вбачає загрозу легітимності у неефективній кадровій політиці та розмитті і руйнації кордонів владних інститутів [179]. З одного боку, ця проблема була закладена основними драйверами популізму, який, на думку аналітика Центру економічної стратегії (www.ces.org.ua) Д. Яблоновського, переміг в 2019 р. через економічну незахищеність та

збільшення масштабів розчарування виборців діючою владою [267, с. 63]. З іншого, політичний запит суспільства на несистемних політиків, які в результаті виявляються непрофесійними, некомпетентними, неспроможними до продукування державницьких рішень, – знову ж таки збільшує розчарування та відрив економічних показників від соціальної справедливості. О. Гарань зауважував, що кадрова політика В. Зеленського «побудована головним чином на політичній відданості, а не на моральних чи професійних якостях кандидатів» [96].

Авторка вважає, що ця ситуація подібна до розстановки сил та якості політики часів В. Януковича. Об'єктивно оцінюючи поточну фазу розвитку політичної системи в Україні та усвідомлюючи переваги концентрації влади в кризових умовах існування держави, не слід виключати можливі сценарії порушення конституційно-правового ладу шляхом одноосібної узурпації влади. Єдиним важелем суспільного впливу на владу і спротиву авторитарним механізмам прийняття рішень у цій ситуації, на думку авторки, може бути потужний протестний рух і сформована за 2014 – 2020 рр. активістська позиція громадянського сектору.

За визначенням канадського політолога Дж. Яворскі, ознакою кризи легітимності влади слід вважати *наявність військових конфліктів та громадянських війн* [366, с. 36].

У запропонованій Ю. Мацієвським методології, криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками [140, с. 26]. Тобто саме неефективність дій політичного керівництва у нестабільній ситуації є необхідною умовою кризи.

Відповідно до цієї формули, якщо вважати анексований Росією Крим – наслідком, а Кримську кризу 2014 р. – нестабільною ситуацією, варто проаналізувати ефективність проваджуваної політики керівництва держави щодо її унормування.

У своїй роботі «Ukraine: Stability and Instability» («Україна: стабільність і нестабільність») (1995 р.) Дж. Яворскі вказував на два фактори, що впливали

на російсько-українські відносини: Чорноморський флот Росії і пов'язана з ним інфраструктура та «доля Кримського півострова в цілому» [366, с. 46]

Слід визнати, що Кримська криза була закладена в Україні задовго до лютого 2014 р., ймовірно, вже 1954 р., коли Указом Верховної Ради СРСР Кримська область зі складу РСФСР увійшла до складу УРСР [198].

Умови дислокації стратегічного для Російської Федерації Чорноморського флоту в м. Севастополі регулювалися станом на лютий 2014 р. двома документами:

- Угодою між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 р. [307];
- Угодою між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21.04.2010 р. (т. зв. «Харківські угоди») [308].

Остання мала продовжити термін перебування російського флоту в українському Криму на 25 років, починаючи з 2017 р., – тобто до 2042 р. «з наступним автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення їх дії не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії» (Ст. 1) [Там само].

Авторка вважає, що іноземні війська (Чорноморський флот РФ), які постійно перебували на території України, слід вважати дестабілізуючим чинником, конструктом, що був покликаний підірвати державний суверенітет України зсередини.

Конституція України (Ст. 107) [110], а також ЗУ «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. (Ст. 13-14) керівництво і координацію у сферах національної безпеки і оборони визначають за президентом України та Радою національної безпеки і оборони України [221]. Отже, з правової точки зору, президента України та РНБО слід вважати суб'єктами, наділеними правовими інструментами та функційними можливостями вирішення Кримської кризи.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про оборону України» РНБО мала право оголосити воєнний стан, «що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності» [222]. За виключенням введеного РНБО воєнного стану на період 26 листопада – 26 грудня 2018 р. в 10 областях України (після російської агресії в Керченській протоці) [201], ані в АР Крим, ані згодом у Донецькій і Луганській областях воєнного стану не оголошувалося.

Також відповідно до ст. 3 ЗУ «Про оборону України», підготовка держави до оборони полягає, зокрема, у «прогнозуванні та оцінці воєнної небезпеки і воєнної загрози; проведенні розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах підготовки держави до оборони» [222]. Однак, проаналізована авторкою стенограма засідання РНБО України від 28 лютого 2014 р. дозволяє припустити, що українським керівництвом було проігноровано низку факторів, що свідчили про масштабні приготування захоплення Росією Криму.

Так призначений вже у лютому 2014 р. на посаду голови СБУ В. Наливайченко, зазначав: «... від Бельбека до Ялти – на дорогах, на перехрестях вже стояли російські війська на своїх БТРах (йдеться про 23 лютого 2014 р.). З якою метою, це тоді було не зрозуміло – але зрозуміло, що це були військові підрозділи ЧФ РФ» [287, с. 7].

Практикована за В. Януковича в режимі «російського аутсорсингу» робота оборонного відомства, Служби безпеки, розвідки і контррозвідки тощо не мала підстав виявитися ефективною для держави Україна, що опинилася в кризовій ситуації, інспірованій Росією. Однак, враховуючи всі вищезазначені авторкою неефективні кроки влади, слід констатувати: в умовах дестабілізації ситуації в АР Крим в 2014 р., у керівництві країною не знайшлося суб'єкта, готового взяти на себе відповідальність за захист національних інтересів України, збереження її територіальної цілісності, провадження рішучої

політики виходу з кризи, що призвело до безперешкодної анексії Росією Кримського півострову та створення кризи на Донбасі.

Стосовно Донбасу, з 2014 р. РНБО України по-різному кваліфікувала російську військову агресію на сході України: «терористична загроза» [231], «складна суспільно-політична і соціально-економічна ситуація в Донецькій і Луганській областях» [234], «російська загроза та прояви тероризму, підтримувані Російською Федерацією» [232], «тимчасова окупація території України» [233].

Авторка вважає найбільш адекватним політичній реальності визначенням зазначеної ситуації – збройний конфлікт. Українська дослідниця В. Михальська визначила його як зіткнення політичних інтересів двох або більше політичних акторів, якими можуть виступати або дві держави, або держава в особі уряду та певне повстанське угруповання, якщо таке зіткнення набуває форми збройного протистояння [142, с. 29]

У даному випадку Україна та Росія, що підтримує сепаратистські угруповання на Донбасі, виступають політичними акторами конфлікту.

Як і в ситуації Кримської кризи, політичне керівництво України проігнорувало існуючі можливості стабілізації ситуації на Донбасі. Зокрема, відповідно до ст. 4 ЗУ «Про оборону України», «у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну», президент України міг прийняти рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування ЗСУ, інших військових формувань, а також внести до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни [222]. Тобто, у керівництва країною були реальні механізми і функційні можливості:

- дати адекватне правове визначення ситуації на сході України і сформулювати відповідний порядок денний для суспільства;
- організувати територіальну оборону країни, логістику тощо;
- здійснити реформу економіки, судочинства, оборонної, гуманітарної сфери, згідно вимог воєнного стану;

- сформувати для міжнародної спільноти порядок денний, спрямований на формування нового договору колективної безпеки, в якому Російська Федерація виступає країною-агресором, ключовим антагоністом колективного Заходу.

Реакцію суспільства на несистемну і неефективну політику виходу із ситуації збройного протистояння з Росією у певній мірі демонструє кореляція рівня довіри громадян упродовж 2014 – 2020 рр. до ЗСУ та президента, Верховного Головнокомандувача ЗСУ (Див. Рис. 2.1.3).

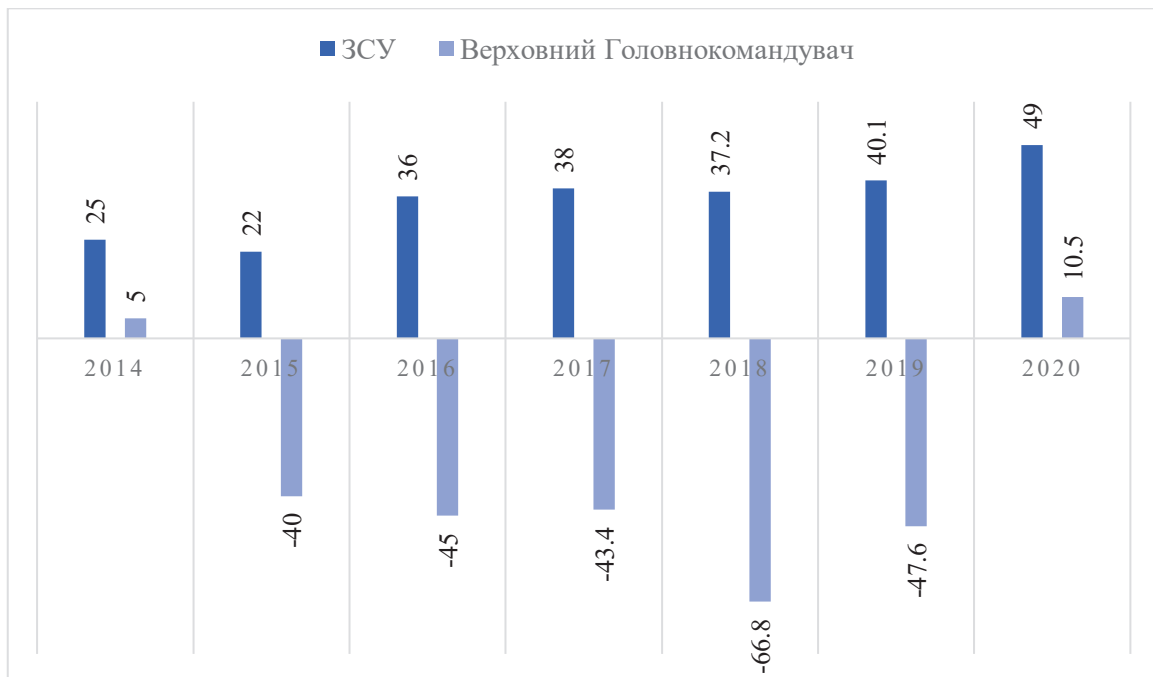

Рис. 2.1.3. Кореляція балансу довіри-недовіри до Збройних Сил України та Верховного Головнокомандувача ЗСУ (2014 – 2020 рр.) *Сформовано авторкою за: [47; 57; 59; 184; 185; 348; 355; 356].*

Враховуючи гібридність конфлікту на сході України, класичні практики його врегулювання у політичний, військовий, економічний способи тощо не можуть бути ефективними. Тим не менш, рівень легітимності влади та наявність збройного конфлікту на території держави мають опосередковану залежність, яку на думку авторки, найбільш влучно демонструє принцип «чорної скриньки», запропонований відомим канадським політологом Д. Істоном. У даному випадку, нестабільна ситуація на «вході» не отримала з

боку інститутів влади належної оцінки її загрози і відповідної державної політики щодо стабілізації ситуації – навіть враховуючи її гібридність («чорна скринька»), що призвело до кризи – збройного конфлікту на сході України («вихід»). Відтак, з точки зору ступеня підтримки та участі суспільства у генерованому чинним режимом політичному процесі, слід говорити про кризу легітимності.

Британський політолог, дослідник процесів демократизації в країнах Східної Європи Ф. Білі вказував, що критерієм делегітимації влади слід рахувати *неможливість органів влади здійснювати свої функції або присутність у політичному просторі нелегітимного насильства* [358, с. 692].

Насамперед йдеться про неспроможність чинної правоохоронної системи та судочинства задовольнити суспільний запит на справедливе покарання виконавців і замовників резонансних вбивств – журналіста П. Шеремета, громадської активістки К. Гандзюк, розстрілів учасників Майдану. Зокрема, єдиним політичним рішенням стосовно ключового фігуранта справи розстрілу Небесної Сотні В. Януковича став Закон України «Про позбавлення В. Януковича звання Президента України» від 04.02.2015 р. [227].

Аналітики «Громадського» підсумували, що «Справа Майдану» нараховує 89 кримінальних проваджень, у яких розслідують вбивства 91 людини (78 мітингувальників та 13 силовиків), потерпілими є 1973 учасники акцій протесту та близько 900 силовиків, зі 193 підозрюваних — 77 у розшуку [277]. Проте через шість років процес щодо Справи Майдану заблокований. Більш того, члени ГО «Адвокатська дорадча група» (об'єднання адвокатів, що займається справами Майдану) на своїй офіційній сторінці у соцмережі Фейсбук повідомляли, що «28 грудня 2019 р. за прямої вказівки президента Володимира Зеленського було завдано нищівного удару по головній справі Майдану щодо розстрілу протестувальників на вул. Інститутській 20.02.2014 р., яка перебувала на фінальній стадії розгляду. А саме – з грубим порушенням Кримінального процесуального кодексу було змінено запобіжні заходи обвинуваченим для їхнього обміну. Це було зроблено до вироку, який всі

очікували вже за кілька місяців. Троє з п'яти обвинувачених за рік так і не повернулися в Україну» [2].

Авторка вважає, що окрім тривалого незадоволення суспільного запиту, блокування справедливого судочинства стосовно «Справи Майдану» порушує побудований суспільством з 2014 р. ціннісний конструкт, що сформувався на людиноцентричній парадигмі, засадах демократії, свободи, загальнолюдських цінностях. Це, у свою чергу, може стати чинником соціального незадоволення та протестного руху в Україні.

У контексті захисту національної безпеки і територіальної цілісності країни впродовж 2014 – 2020 рр. окремим кейсом розмивання функцій держави і передачі частини своїх повноважень інститутам громадянського суспільства є волонтерський рух.

Спалах волонтерської активності в Україні фіксується наприкінці 2013 р., і з особливою силою розгорнувся у 2014 р. через російську військову агресію в Криму і на Донбасі. Українські дослідники О. Панькова, О. Касперович та О. Іщенко зазначали, що на етапі становлення сучасного волонтерського руху в Україні він об'єктивно був злокалізований на гострих соціальних потребах населення: порятунок людей на окупованих територіях, підтримка бійців добровольчих батальйонів, допомога вимушеним переселенцям із зони конфлікту [174, с. 27]. Тобто мобілізація ресурсів громадянського суспільства в Україні через волонтерство була реалізована саме у зв'язку із зовнішньою загрозою втрати територіальної цілісності української держави.

Контекст формування волонтерського руху в Україні зумовив його розвиток у таких ключових напрямках:

- підтримка української армії (матеріальна, технічна);
- реабілітація поранених учасників бойових дій;
- обмін полоненими та інформаційно-пошукова допомога родинам загиблих;
- допомога ВПО, родинам бійців та сім'ям загиблих;

- інформаційна війна;
- цивільно-військове співробітництво у зоні проведення АТО/ООС [347].

Перелічений спектр проблем, зокрема, тих, що напряду стосуються обороноздатності держави, пересікається з безпосередніми функціями і завданнями держави. Діяльність волонтерських організацій в Україні вирізняється значною кількістю нестандартних для світової практики напрямів роботи, зокрема, розробкою та реалізацією рішень, що спрямовані на більше ефективне виконання державою своїх функцій у військовій сфері. Стабільно позитивна динаміка рівня довіри і схвалення громадянами діяльності волонтерських організацій при паралельній від'ємній тенденції підтримки ними роботи президента та СБУ (під її керівництвом відбувалася АТО) (Див. Рис. 2.1.4) дотично підтверджують аргумент авторки на користь більш очевидної і корисної для суспільства і держави в цілому роботи волонтерів. Адже волонтерські організації виявилися більш гнучкими та адаптивними до умов кризи. Інститути влади з їхніми застарілими підходами та стандартами, бюрократичними обмеженнями і слабкою вмотивованістю спровокували безпрецедентне розмивання владних повноважень з подальшим перекладанням їх у зону відповідальності волонтерських організацій. У подальшому це призвело, на думку авторки, до гібридизації функцій держави у контексті захисту національних інтересів і територіальної цілісності України.

На неможливість уряду адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного запиту та розвитку як ознаку втрати владою легітимності вказував у своїй роботі «Політичне насильство, кризи і революції» (1983 р.) політолог Е. Циммерман [380, с. 243].

Аналітик VoxUkraine (www.voxukraine.org) В. Проценко зазначав, що якість роботи інституцій та державних послуг – показник якості роботи уряду, що не в останню чергу впливає на легітимність влади в цілому. «Незадовільна інституційна спроможність, низька здатність інституцій вирішувати актуальні

проблеми суспільства разом з відсутністю зростання рівня життя знижує довіру громадян», а отже легітимність влади як такої [243].

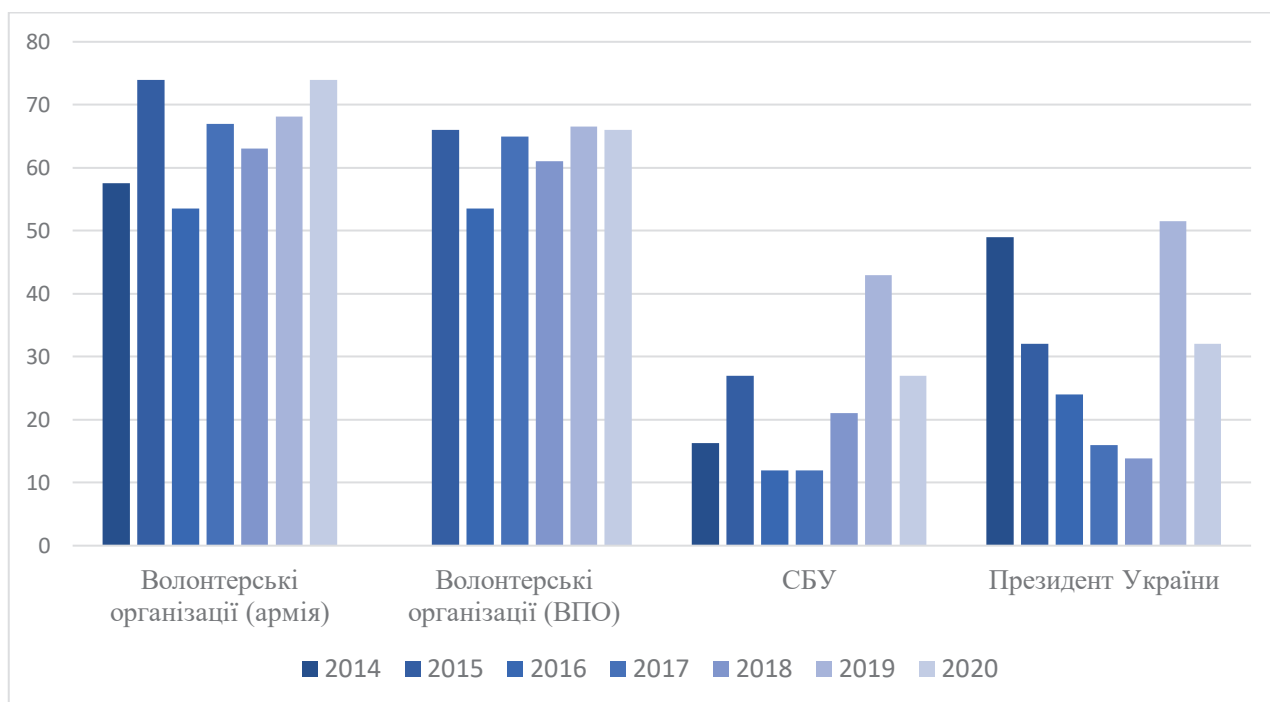

Рис. 2.1.4. Кореляція рівня довіри суспільства до волонтерських організацій, Служби безпеки України та президента України в 2014 – 2020 рр. Сформовано авторкою за: [73-77; 355].

Стагнація показників розвитку національної економіки впродовж 2014 – 2020 рр. наряду вплинула на соціальну сферу життя громадян. Відсутність серйозних структурних змін і зниження ефективності виконання урядом своїх головних завдань (складання бюджету, розподілу політичних функцій серед еліти) позначилася на рівні суспільної згоди щодо очікуваного розвитку країни.

В опитуванні Центру Разумкова за підсумками 2020 р. спостерігалось зниження рівня оптимізму українців щодо здатності країни подолати існуючі проблеми та труднощі протягом найближчих кількох років: 19% респондентів зазначили, що Україна здатна це зробити, 51% - Україна зможе подолати проблеми у більш віддаленій перспективі, а 18% - що Україна не здатна

подолати існуючі проблеми в принципі. Наприкінці 2019 р. ці показники становили відповідно 28%, 50% і 11% [317].

За результатами «Національного опитування щодо громадського залучення», здійсненого Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2020 р., найгострішими проблемами для себе та своїх родин українці визначили: бідність (46,9%), доступ до медичного обслуговування (37,3%) та безробіття (33,4%) [79].

Отже, суспільний запит на структурні зміни у підходах до формування стратегії економічного, соціального, гуманітарного розвитку держави формується довкола базових проблем, що мають зрозумілий і відчутний вимір для пересічних громадян: рівень доходів, ціни, соціальне забезпечення, комунальні тарифи тощо. Рівень недовіри населення до уряду України як суспільного інституту, що несе конституційну відповідальність за формування і реалізацію економічної, соціальної, культурної політики тощо, свідчить про його нездатність забезпечити сталий розвиток України на засадах соціальної держави (Див. Рис. 2.1.5).

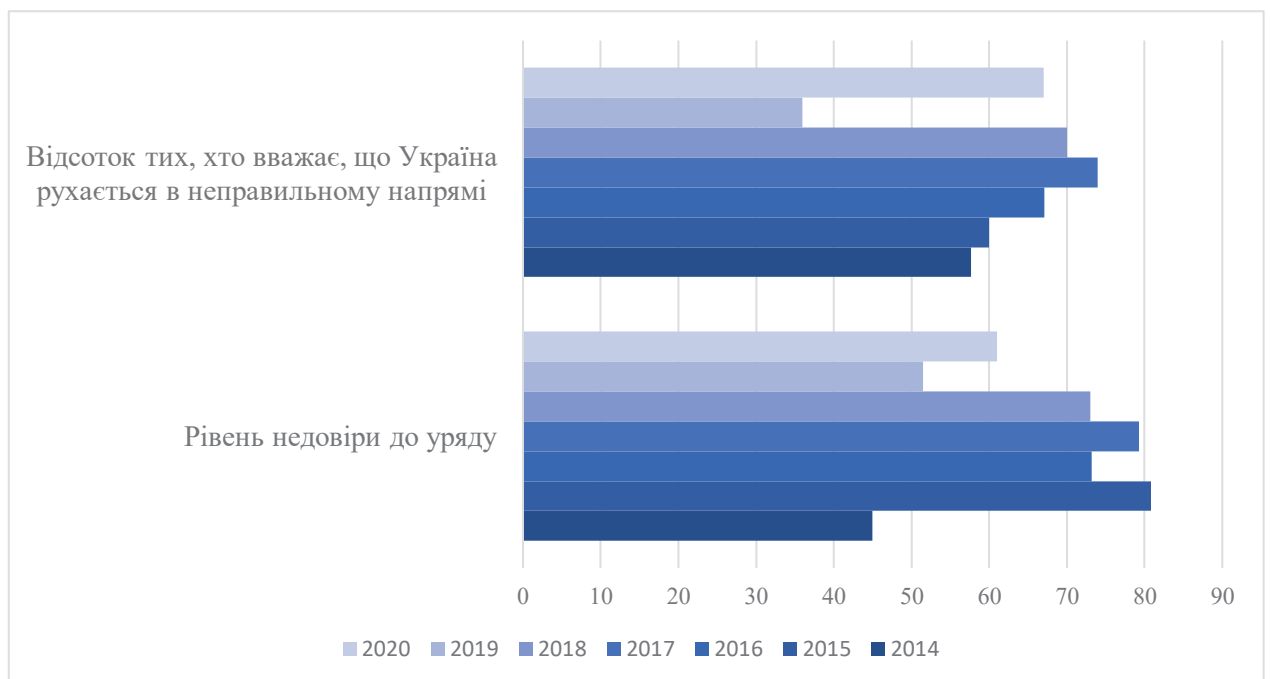

Рис. 2.1.5. Кореляція рівня недовіри населення до уряду України та відсотка тих, хто вважає, що Україна рухається в неправильному напрямі
Сформовано авторкою за: [47; 57-59; 184; 185; 348; 355; 356].

Неефективною видається політика держави відносно ВПО та деокупації і реінтеграції АР Крим і тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей. Чинну правову основу дій щодо Донбасу і Криму становлять Закони України:

- «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» від 21.09.2014 р. [225];
- «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 р. [226].

Станом на грудень 2020 р. профільним Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій підготовлено законопроект «Про державну політику перехідного періоду» [65], що покликаний визначити комплекс заходів із подолання наслідків міжнародного збройного конфлікту Російської Федерації та України, а також тимчасової окупації Російською Федерацією окремих районів Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, реінтеграції деокупованих територій та розбудови сталого миру.

Логіка законопроекту будується на виокремленні двох періодів: конфліктного, що триває поки територія є тимчасово окупованою, та постконфліктного, який починається вже після деокупації, і триває 25 років. Оскільки, крім реінтеграції окремих міст і сіл, передбачаються заходи з відновлення єдності держави через здійснення кроків неповторення конфлікту [Там само].

При цьому, вибори до органів місцевого самоврядування можуть відбутися через 2-6 років після деокупації (одночасно з місцевими виборами у всій країні). У законопроекті передбачені заходи формування: перехідного правосуддя, соціальних гарантій, економіки перехідного періоду, а також гарантії права власності та правовий режим майна

на тимчасово окупованих територіях, гарантії для жертв злочинів тощо [Там само].

Однак, у законопроекті відсутня інформаційна складова політики деокупації. Натомість, вітчизняний дослідник С. Бондаренко, зазначав, що під впливом військової агресії Російської Федерації, гібридних інформаційних впливів відбувається концептуальне переосмислення ролі, місця та функцій інформаційного напрямку політики захисту національних інтересів, який виводиться на один стратегічний рівень з обороною, розвитком економічного потенціалу країни тощо [21, с. 145]. Тож позитивно оцінюючи актуальність цього законопроекту для українського суспільства і держави, авторка втім вбачає несистемність у діях влади в контексті збройного конфлікту з Росією, що позначилася на:

- втраті Україною суб'єктності у переговорному процесі щодо окупованих територій Донбасу та Криму;
- несистемній інформаційній політиці захисту національних інтересів України в умовах збройного конфлікту з Росією;
- блокуванні міжнародного переговорного процесу;
- неефективності зовнішньої політики у контексті підготовки нового договору щодо міжнародній гарантій безпеки для України.

Таким чином, криза легітимності влади – типове явище для перехідних, революційних, перебудовчих періодів у розвитку суспільств, що мають слабкі традиції власного державотворення, слабо структуровану та малосвідому політичну еліту, низький рівень політичної культури населення та залежність від рішень впливових міжнародних партнерів. Українська криза легітимності державної влади і політичних інститутів – складова системної кризи, фаза загострення якої актуалізувалася Революцією Гідності в 2013 – 2014 рр.

Упродовж досліджуваного періоду можна зафіксувати сталість тенденції до високого рівня довіри українців суспільним інституціям; від'ємного балансу довіри-недовіри до інститутів влади.

Довіра суспільства до влади в постреволюційний період ґрунтувалася на делегітимації влади попередньої, ознаками якої були: конфлікт цінностей суспільства і політичної еліти; протиріччя між ідеєю демократії та соціально-політичною практикою управління країною; антисоціальний крен розвитку політичної системи; бюрократизація та корумпованість влади.

Як і в попередній період, упродовж 2014 – 2020 рр. криза легітимності влади базово ґрунтувалася на спектрі проблем суспільства, які хронічно не вирішувалися, недостатньо комунікувалися чи просто ігнорувалися політичною елітою. Потрапляння України у поле дії політичних практик популізму цілком логічне, з точки зору нездатності системних політичних еліт повноцінно виконувати свої функції та відповідати політичним, економічним і соціальним запитам населення. Фундаментальними показниками кризи легітимності влади в Україні стали цей час: руйнація конституційно-правового порядку і збройний конфлікт на сході країни як індикатор неефективної державної політики подолання нестабільної ситуації, неспроможність органів влади здійснювати очікувані від них кроки і як наслідок – гібридизація функцій інститутів влади в умовах кризи, а також невідповідність діяльності уряду соціальним потребам і очікуванням суспільства, що динамічно розвивається.

Окупація Криму, конфлікт на сході України – найбільші виклики державності як такої. В умовах гібридності цих процесів, політика управління постконфліктними територіями представляється як комплекс військово-політичних і правових рішень, економічних і гуманітарних заходів та гарантій міжнародних партнерів відносно безпеки і територіальної цілісності України. Державна політика в контексті вироблення візії та стратегії деокупації та реінтеграції названих регіонів, підготовки договору про міжнародні гарантії територіальної цілісності України – представляється несамостійною і неефективною.

Усталена практика недовіри суспільства до інститутів влади базується на широкому спектрі проблем соціально-економічної сфери розвитку

держави, вирішення яких відбувається несистемно і призводить до хронічної стагнації показників національної економіки, деформації соціальної сфери, зниження добробуту українських сімей та низки демографічних проблем і соціальних ексклюзій.

2.2. Соціально-економічні показники системної кризи в Україні.

Для визначення ключових позицій і явищ, що стали тригерами соціально-економічної кризи, слід проаналізувати специфіку системних трансформацій в національній економіці України, розпочатих в 1990-ті рр.

На думку доктора економічних наук, професора П. Єщенка, коріння сучасної кризи в економіці України слід шукати в 1991 р., коли «крута ломка соціально-економічної системи, відсутність науково обґрунтованої стратегії переходу на нову модель її розвитку справили негативний вплив на використання всього виробничого потенціалу (основних виробничих фондів, трудових ресурсів, природних багатств) і зниження його віддачі» [86, с. 37].

Дослідник стверджував, що лібералізації економіки незалежної України у спосіб виходу її в тінь сприяла наявність адекватних методів і толерантного середовища для відтворення корумпованого протекціонізму та злиття політичних і бізнес-інтересів [Там само]. Їхня синергетична взаємодія призвела до концентрації багатства у невеликій кількості власників за рахунок збіднення більшості населення. Відомий американський економіст, соціолог і публіцист Т. Веблен стверджував, що саме такий підхід формує відповідний тип власника: орієнтованого на збагачення шляхом перерозподілу фінансових потоків, ніж на отримання додаткової вартості за рахунок збільшення продуктивності виробництва, його відтворення [36, с. 86].

За результатами дослідження стану *тіньової економіки* в Україні, що провела компанія Ernst & Young, у 2018 р. 846 млрд. гривень або 23,8% від офіційного ВВП перебували в тіні [301]. З них: 19,7% ВВП, тобто 702 млрд. грн. становила готівкова тіньова економіка, 4,1% ВВП, тобто 144 млрд. грн.

[Там само] – домашнє виробництво товарів для власного кінцевого використання (негрошова тіньова економіка).

За даними, оприлюдненими Департаментом стратегічного планування та макроекономічного прогнозування Міністерства економіки, найвищої позначки тіньова економіка в Україні досягала в 2010 і в 2014 рр. і становила 36% від ВВП. У січні-вересні 2020 р. рівень тіні склав 31% від обсягу офіційного ВВП [302, с. 3]. Фахівці пояснюють це поширенням пандемії та ускладненням умов економічної діяльності, сформованих внаслідок запровадження вимушених обмежувальних заходів [Там само, с. 2].

На думку експертів Transparency International Україна, *рівень корупції* в країні сприяв формуванню умов для тінізації економіки. Адже до 2014 р. в Україні велася монополізація бізнесу, у результаті чого перерозподіл бізнес-ресурсів відбувся між олігархічними кланами, що витісняли з ринків прозорість та здорову конкуренцію [93]. Відповідно, і процедури отримання дозволів на ведення бізнесу все більше корумпувалися. П. Єщенко вказував, що хабарництво процвітало на всіх рівнях взаємодії з державними органами, посадовці, відповідальні за прийняття рішень, – захоплювали контроль над фінансовими потоками [86, с. 42]. Крім того, за президентства В. Януковича власність в Україні ставала все менш захищеною, а єдині і незмінні правила ведення бізнесу для всіх учасників ринку просто не діяли. Все це унеможливлювало довгострокове планування бізнесу та інвестиційну привабливість країни [42, с. 94].

Отже, специфіка української тіньової економіки зумовлена не тільки її походженням, а й інституціональною структурою суспільства, що сформувалася в процесі ринкових трансформацій. Відповідно до такої парадигми існування і правил гри, суб'єкти господарської діяльності змушені були пристосовуватися як до правової невизначеності, так і до неформальних правил (плата за бюрократичні послуги, привілеї, держзамовлення тощо).

Українська дослідниця А. Брояка зазначала, що для стратегічного планування соціально-економічного розвитку країни та прогнозування

очікуваних результатів важливе значення має дослідження динаміки основних *макроекономічних показників* і виявлення тенденцій функціонування економічної системи України як такої [28, с. 45].

За даними Світового банку (The World Bank - www.worldbank.org), за всі роки незалежності українська економіка сягнула свого максимум за рівнем *ВВП* (Gross Domestic Product, GDP) у 2013 р., коли він нараховував 183,31 млрд. дол. (Див. Рис. 2.2.1)

Рис. 2.2.1. GDP (current US\$) – Ukraine. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files (ВВП України за даними Світового банку). Джерело: [376].

Однак, для здійснення коректного аналізу зміни економічного добробуту країни в різні періоди варто використовувати не номінальний ВВП, який обраховується в цінах поточного року, а реальний ВВП, скорегований з урахуванням цінових коливань відносно базового або попереднього року.

За інформацією Державної служби статистики України, впродовж 2014-2020 рр. номінальний ВВП України зріс на більш, ніж 2,6 трлн. грн. [67]. Однак фактична різниця між номінальним і реальним ВВП (Див. Таб. 2.2.1)

дозволяють зробити висновок, що номінальне зростання не є свідченням соціально-економічного піднесення національної економіки, і, на думку А. Брояки, «підтверджує затяжну рецесію та стагфляцію» [27, с. 43].

Таблиця 2.2.1

Номінальний і реальний ВВП України у 2014-2020 рр.

Сформовано авторкою за: [67].

Рік	Номінальний ВВП, млн. грн.	Реальний ВВП, млн. грн.	Різниця між реальним і номінальним, %
2014	1 566 728	1 365 123	-12,9
2015	1 979 458	1 430 290	-27,7
2016	2 383 182	2 034 430	-14,6
2017	2 982 920	2 445 587	-18
2018	3 558 706	3 083 409	-13,4
2019	3 974 564	3 675 728	-7,5
2020	4 194 102	3 818 456	-9

Очевиднішою ця динаміка стає при спробі розрахунку *ВВП на особу населення*.

За підсумками 2013 р. Світовий банк зафіксував ВВП на особу населення в Україні на рівні 4029,7 дол. [375]. Упродовж 2014-2020 рр. цей показник зріс у два з половиною рази: з майже 36 тис. грн. у 2014 р. до 100,4 тис. грн. у 2020 р. (Див. Таб. 2.2.2). Та його номінальне зростання у досліджуваний період є неякісним і нестійким: на тлі деіндустріалізації, істотного скорочення промислового виробництва це відбувалося більшою мірою за рахунок торгівлі, в тому числі – торгівлі імпортованими товарами.

Статистика Міжнародного валютного фонду (далі - МВФ) (International Monetary Fund - www.imf.org) свідчить про строкату динаміку змін рівня ВВП на особу населення, зокрема, у 2014-2015 рр. він впав майже на 30%, а 2017-2019 рр. спостерігалось зростання на 17-20% [365]. Однак, враховуючи тенденцію скорочення чисельності населення України – на майже 3 млн. осіб

за 2014-2020 рр., зростання ВВП на душу населення дійсно відбувається лише номінально.

Таблиця 2.2.2

Динаміка зміни номінального ВВП на особу населення в 2014-2020 рр.

Сформовано авторкою за: [67; 365]

Рік	Номінальний ВВП на особу населення, грн.	Динаміка показника у порівнянні з попереднім роком, %	Номінальний ВВП на особу населення, дол.	Динаміка показника у порівнянні з попереднім роком, %	Чисельність населення, тис. чол.**
2014	35 834,0	+12	3014,6	-25,2	43 722
2015*	46 210,2	+29	2115,4	-29,8	42 836
2016*	55 853,5	+20,9	2185,9	+3,3	42 668
2017*	70 224,3	+25,7	2640,3	+20,8	42 477
2018*	84 192,0	+19,9	3095,2	+17,2	42 269
2019*	94 589,0	+12,4	3690,8	+18,2	42 019
2020*	100 432,5	+6.2%	3650,0	-2	41 480
*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.					
**Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.					

На переконання українських економістів Я. Бойка та Н. Гапак, пояснення цього явища слід шукати в *структурі національного ВВП* [20, с. 70]. Аналіз її складових свідчить, що українська економіка вирізняється вкрай низьким рівнем продуктивності та зазнає деформації своєї традиційної, роками підтримуваної (іноді штучно), структури, суть якої проявляється у *деіндустріалізації виробництва*. Як свідчить аналіз Інституту економіки і прогнозування НАН України, у вітчизняній економіці відбулося масштабне падіння частки наукомістких та інноваційних виробництв. Український економіст І. Одотюк, зокрема, вказував на суттєве скорочення частки інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції: з 9,4% у 2000 р. до 0,8% у 2018 р. [162, с. 134].

Зокрема, цей відсоток нині забезпечується показниками зростання внутрішнього ринку ІТ-індустрії – вона забезпечує понад 3% ВВП України (5 млрд. дол.) [67]. Проте, це ледь не одиничний випадок інноваційного розвитку економіки України. Аналітики «Capital Times» зафіксували, що впродовж 2014-2020 рр. зростання українського ВВП відбувалося за рахунок сільського господарства, ІТ-сектора, поставок електроенергії та сегменту адміністративних сфер діяльності [5].

Натомість, контрибуція до ВВП традиційних видобувної, обробної, машинобудівної промисловості системно зменшується. На думку авторки, ключовою причиною зниження частки промислового виробництва в структури ВВП слід шукати у геополітичному чиннику. Йдеться про збройний конфлікт на сході України та неможливість використовувати ресурси та інфраструктуру тимчасово окупованих територій.

У доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Боргова стійкість як стратегічний напрям підвищення рівня фінансової безпеки» (2016 р.), зокрема, вказано: втягнення України у геополітичний конфлікт призвело до руйнування усталених зв'язків, структури економіки країни та принципів побудови виробничих відносин і розподілу доходів [23, с. 2].

Станом на 2013 р. економіка Донбасу складала близько 15% ВВП України, АР Крим – 3,7% [67]. Слід зауважити, навіть за такої частки в загальнодержавному ВВП зазначені регіони були дотаційними (зокрема, 30% всіх відрахувань з держбюджету на Донецьку і Луганську області складали дотації на вугілля). Проте частково це пояснюється самою системою збору податків і розподілу коштів задля забезпечення стабільності управління, що існувала в Україні до реформи децентралізації, зокрема, в бюджетній частині.

До 2014 р. на долю Луганської та Донецької областей припадала чверть українського експорту, а продукція 80-ти металургійних підприємств на Донбасі утримувала Україну у десятці лідерів світового рейтингу з виплавки сталі [83]. Це, у свою чергу, дозволяло Уряду М. Азарова (2010 – 2014 рр.) стримувати накопичуваний валютний дисбаланс.

Однак збройний конфлікт на сході України вніс вагомі корективи в структуру економіки, розподіл бюджетних видатків (Див. Рис. 2.2.4.), спрямованих як на військово-оборонну галузь, так і на соціальну підтримку військових, їхніх родин, внутрішньо-переміщених осіб та інших категорій громадян, які з'явилися внаслідок конфлікту. Зокрема, видатки на оборону в Україні, що зберігалися на рівні менше 1% ВВП до 2014 р., сягнули свого максимуму у 2020 р., коли на оборону виділили 2,9 % ВВП [67].

За підрахунками ООН, у 2014 р. інфраструктура Донецької та Луганської областей зазнала збитків на 440 млн. дол., а загальні збитки промисловості регіону тільки у 2014 р. склали близько 2,6 млрд. дол. [242]. У січні 2018 р. представниця Президента у Верховній Раді І. Луценко заявила, що збитки України від окупації Донбасу сягнули більше 50 млрд. дол., АР Крим - 25-26 млрд. дол. (розрахунки здійснені за методологією організації Atlantic Council [318]).

Однак, ці цифри не враховують збитків України від продовження конфлікту та окупації окремих частин України, тож не є разовими. Адже втрати експорту товарів та послуг промислового виробництва, туристичної галузі, роботи портів, видобутку покладів корисних копалин, приватна власність і трудові ресурси, витрати на судову тяганину у міжнародних судах, подальше знищення інфраструктури, – неповний список фінансово-економічних збитків, яких зазнає Україна. Український економіст С. Юрій зазначає, що вони накопичуються щорічно, і остаточно підрахувати їх, відповідно до норм міжнародного права, можна буде лише після завершення конфлікту на користь однієї зі сторін [349, с. 707].

Очевидно, непродуктивність джерел наповнення національного ВВП слід шукати у багаторічній відсутності реальних економічних перетворень, які б вивели українську економіку з тіні, дозволили провести прозору приватизацію і переведення непродуктивних активів в продуктивні, створили привабливий інвестиційний клімат та усталені умови ведення бізнесу в Україні. Старший економіст Центру соціально-економічних досліджень Кейс-

Україна В. Дубровський зазначав, однак, що успіх будь-якої реформи в Україні – земельної, пенсійної, податкової сфери і митниці тощо, у першу чергу, залежить від успіху реформи судочинства [350]. Адже без справжнього механізму захисту прав власності, законності і справедливості українських судів, навіть успішні галузеві реформи неспроможні забезпечити умови, аби ринкова економіка в Україні дійсно запрацювала.

Аналіз структури ВВП України фіксує, що найбільшу питому вагому в ньому обіймає торгівля – 15-17% [67].

Швидкі темпи розвитку торгівлі (у більшій мірі імпортними товарами) і скорочення ринків експорту сформували в Україні усталену тенденцію: за виключенням 2015 р., коли експорт перевищив імпорт, спостерігається збільшення «мінусу» *торгівельного балансу*. Про це також свідчить офіційна статистика Національного банку України та Міністерства економіки України (Див. Таб. 2.2.3).

Таблиця 2.2.3

Торгівельний баланс України в 2014-2020 рр.

Сформовано авторкою за: [67; 81].

	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Експорт, млрд. дол.	53,9	38,1	36,4	43,3	47,3	50,1	49,21
Імпорт, млрд. дол.	54,4	37,5	39,2	49,6	57,1	60,8	54,1
Баланс, млрд. дол.	-0,5	0,6	-2,8	-6,3	-9,8	-10,7	-4,89

За президентства В. Януковича, «мінус» *торгівельного балансу* покривався методом штучного стримування реального знецінення української економіки і національної грошової одиниці – за рахунок *міжнародних валютних резервів України*. З 2010 по 2013 рр. включно вони зменшилися на 14 160, 29 млн. дол., або на 47,67% [81]. Подальше обнуління української економіки внаслідок Революції Гідності і виходу на поверхню її реальних показників розвитку виразилося в такій невтішній статистиці: станом на 2013 р. міжнародні резерви України оцінювалися в 20 415, 71 млн. дол. – у 2014 р.

з урахуванням стрімкого знецінення гривні, ця цифра впала до рівня 7 533,33 млн. дол., втративши у відсотковому значення більше 60 % [Там само]. Наприкінці фінансового 2020 р. зовнішні високоліквідні резерви України досягли позначки у 29 132,89 млн. дол., однак їхнє зростання синхронно зростанню суми зовнішнього державного боргу України (Див. Рис. 2.2.3).

Сума державного боргу – показовий макроекономічний індикатор ефективності економічної політики і реального стану економіки держави. Традиційно його поділяють на зовнішній та внутрішній. Зовнішній державний борг – заборгованість держави іншим країнам, міжнародним економічним організаціям та іншим особам. Він є частиною валового зовнішнього боргу країни. Заборгованість держави власникам державних цінних паперів та іншим кредиторам прийнято вважати внутрішнім державним боргом.

Одним із ключових показників боргової стійкості країни, що характеризує рівень боргового навантаження на економіку держави та її платоспроможність, є відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, граничне значення якого встановлено в Бюджетному кодексі України на рівні 60 % [31].

Однак, починаючи з 2014 р. цей показник перетнув критичну межу, а у 2016 р. сягнув найвищого свого значення 81 % [69], оскільки державний борг зростає значно швидшими темпами, ніж ВВП (Див. Рис. 2.2.2).

За інформацією Міністерства фінансів України, загалом державний та гарантований державою борг України впродовж 2014 – 2020 рр. зріс з 69,81 до 82,12 млрд. дол. [81; 67]. На жаль, вагомим джерелом погашення державного боргу та стимулювання соціально-економічного розвитку країни залишається запозичення коштів, що без спрямування в реальні сектори економіки лише погіршує економічний і фінансовий стан України, стримуючи зростання реального ВВП і накопичення міжнародних валютних резервів золотовалютні держави (Див. Рис. 2.2.3).

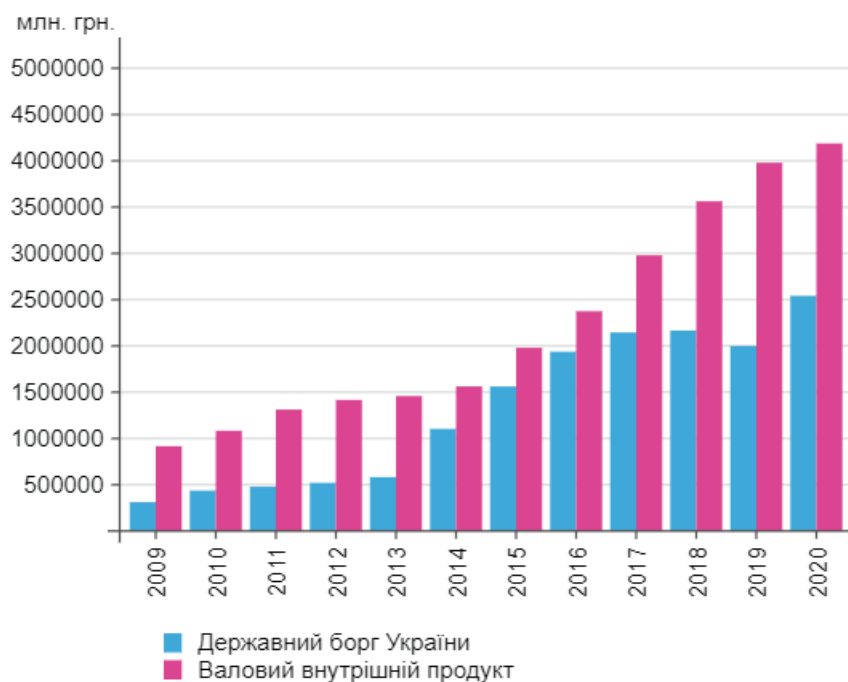

Рис. 2.2.2. Співвідношення ВВП та державного боргу України (2009-2020 рр.). Джерело: [81].

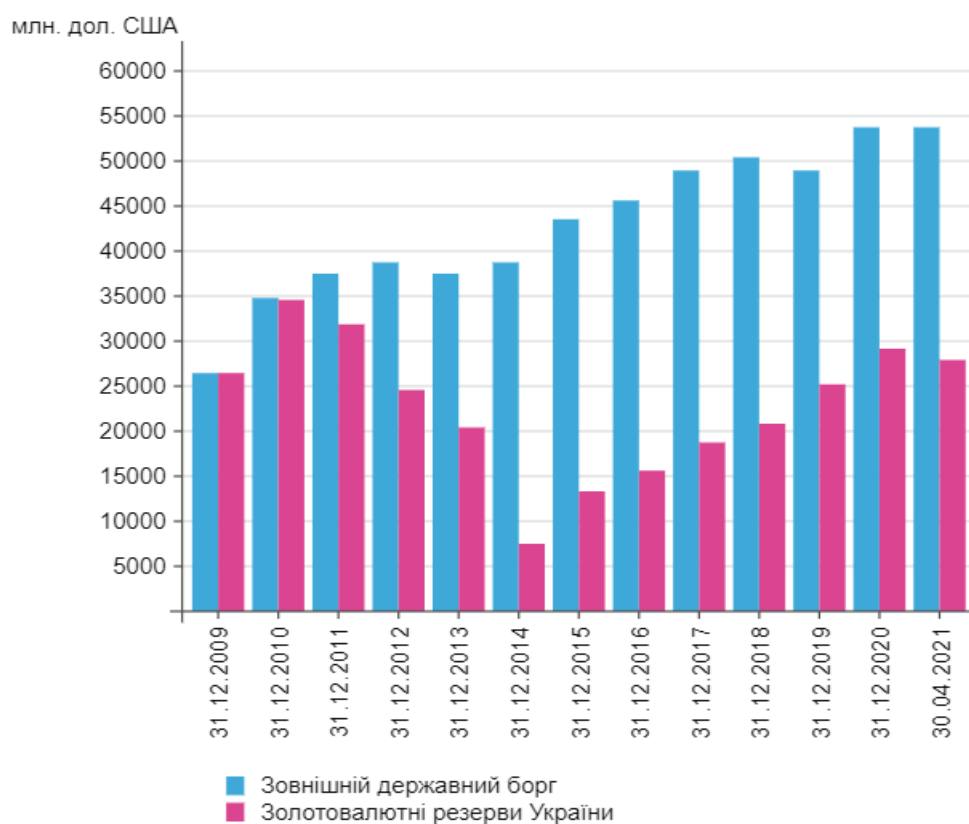

Рис. 2.2.3. Співвідношення зовнішнього державного боргу та золотовалютних резервів України (2009-2020 рр.). Джерело: [81].

Отже, збереження високих показників зовнішньоторговельного дефіциту, державного боргу вимагають від політичного керівництва країни нової моделі наповнення ВВП України. Директор соціально-економічних програм центру Разумкова В. Юрчишин зазначив, що вирішення проблем національної економіки полягає у переході її до нової економічної моделі «інвестиції-інфраструктура-інтеграція» [275, с. 46].

Адже глибока криза існуючої національної економічної моделі, на переконання аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень О. Кочемировської та О. Пишуліної, зумовила, в тому числі, критичний рівень системних проблем соціального розвитку [267, с. 59].

Так Всесвітній Економічний Форум (World Economic Forum – www.weforum.org) визначає людський капітал як «знання та навички людей, що дозволяють їм створювати цінність у глобальній економічній системі» [379]. І якщо драйвером економік більшості країн, що розвиваються, залишається нині дешева робоча сила, то розвинені і високорозвинені економіки світу зорієнтовані на високотехнологічні галузі, існування і процвітання яких неможливе без високоосвічених людей – носіїв інновацій і ноу-хау. Україна нині залишається на периферії європейських і світових трендів накопичення і ефективного використання *людського капіталу* як стратегічного ресурсу сталого розвитку економіки і суспільства в цілому [55, с. 34]. Зокрема, авторкою проаналізовані такі індикатори соціальної сфери розвитку країни: *високий рівень безробіття, падіння рівня і якості життя населення і виникнення масової бідності; міграція населення; депопуляція*.

Заслужена економістка України, професорка, дослідниця соціоекономіки, демографії та економіки праці Е. Лібанова визначила *бідність* як неможливість через брак коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу [64, с. 32]. Маючи економічне походження, бідність є набагато ширшим явищем, адже далеко не всі позбавлення та ексклюзії (наприклад, якісна освіта, медичні послуги тощо) можуть бути переведені у грошовий еквівалент.

Для повноцінного уявлення про рівень бідності в Україні слід врахувати офіційний індикатор нерівності – статистичний показник Джинні. Як свідчать експерти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, різниця між статками найбагатших і найбідніших 10% населення становить 40 та більше разів [129, с. 13]. У світовій практиці вважається, що перевищення доходів 10% найбагатших над доходами 10% найбідніших громадян у 10 разів є гранично-критичним і призводить до антагонізації соціальної структури [165, с. 185]. В Україні ж цей показник у кілька разів більший. Це свідчить не тільки на користь аргументу про несправедливий характер розподілу матеріальних благ від самого початку процесу лібералізації національної економіки. Але й про критичну ескалацію поляризації рівня доходів, соціальну нерівність та ексклюзії для більшості населення, що має потенціал загострити рівень суспільного незадоволення і посилити протестну активність суспільства [82, с. 76].

За даними Державної служби статистики України, різке погіршення картини з бідністю в Україні було спричинено окупацією Криму і початком війни на Донбасі. Дійсно, за абсолютним критерієм (витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму) рівень бідності у 2014 р. становив 28,6%, а вже 2015-2016 рр. досяг пікових значень у 58,3% та 58,6% відповідно [67].

Попри прогнози ЮНІСЕФ, що у 2020 р. рівень бідності в Україні зросте до 43,6% (без пандемії цей показник міг скласти 27,2%), експерти зафіксували його на позначці 51% (за критерієм витрат, нижче фактичного прожиткового мінімуму) [310]. Тож в результаті за межею бідності в Україні опинилися більше 6 млн. громадян.

Проте, на думку експертів Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, бідність в Україні існує в різних вимірах, а відсутність, наприклад, науково обґрунтованого прожиткового мінімуму, а також надзвичайно швидкі зрушення в структурі споживання населення, обумовлені інфляцією, значне розшарування українського

суспільства та велика частка тіньових доходів – дають викривлення і унеможливають реальну оцінку рівня бідності в країні [Там само].

Низька продуктивність української економіки, стримувана надмірною залежністю від експорту та інвестицій, стала передумовою для ще однієї з критичних проблем українського соціального буття – *безробіття*.

Відповідно до запропонованої Міжнародною організацією праці (далі – МОП) методології розподілу населення на економічно активне і неактивне, щорічно в Україні проводиться обстеження робочої сили. На початку 2020 р. кількість осіб у віці 15-70 років, які не входили до складу робочої сили (учні, студенти, слухачі, курсанти, особи, що одержують пенсії за віком або на пільгових умовах, пенсії за інвалідністю тощо) становила 13 593 тис. чол., або 43,5% населення відповідного віку. У той же час 18 123,4 тис. осіб (56,5%) склали економічний актив держави (Див. Таб. 2.2.4).

Таблиця 2.2.4

Економічно активне населення України за статтю і типом місцевості (без урахування АР Крим та тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей). Сформовано авторкою за: [67].

Рік	Всього*:		З них:			
	тис. осіб	% до загальної кількості населення відповідної вікової групи	чоловіки	жінки	місто	сільська місцевість
2014	-**	62,4	69,3	56,1	62,6	61,8
2015	-	62,4	69,2	56,2	63,1	60,8
2016	-	62,2	69,1	55,9	62,8	60,9
2017	17 854,4	62,0	69,0	55,6	62,8	60,4
2018	17 939,5	62,6	69,0	56,8	63,5	60,6
2019	18 155,7	56,3	64,8	49,2	57,7	53,6
2020	18 123,4	56,5	64,5	49,8	57,8	53,8
		*у середньому за період				
		** відомості відсутні				

Аналізуючи представлені офіційні відомості, слід зафіксувати наступні спостереження:

- порівняно з міським, в Україні стрімко зменшується чисельність економічно активного населення в сільській місцевості. Це свідчить про доволі високий рівень внутрішньої міграції населення (головним чином відтік жителів сіл у міста задля навчання, роботи); подальшу тенденцію знелюднення віддаленої сільської місцевості (з 2001 р. щорічно з мапи України зникає дев'ять сіл [143, с. 5]); трудову міграцію за кордон. Всі ці чинники, у свою чергу, можуть негативно вплинути на розвиток аграрного сектору економіки, який забезпечує до 14% ВВП України [262, с. 77; 263, с. 154];

- збільшення абсолютного показника кількості економічно активних громадян у 2019 р. паралельно з його зменшенням у відсотковому вираженні говорить про: а) демографічні зрушення у структурі населення України (зокрема, збільшення кількості осіб віком до 15 років і старших за 70 років); б) міграцію економічно активних громадян віком від 15 до 70 років.

Показник рівня безробіття в Україні з 2014 р. не перевищує позначки 10%, хоча слід зауважити, що він обчислюється за кількістю офіційно зареєстрованих осіб, що стали на облік у Державній службі зайнятості України [67]. Найбільш вразливою у сенсі посилення динаміки рівня безробіття виявилася категорія населення віком від 15 до 29 років (Див. Рис. 2.2.4). Окремо, слід вказати, що показник рівня безробіття ВПО значно вищий середньостатистичного: 2018 р. згідно даних Державної служби статистики України рівень безробіття в Україні становив 8,8% [Там само]. Однак, звіт Національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами представив дані за відповідний період, де рівень безробіття ВПО сягав 20%. У 2019 р. різниця скоротилася (13,2% серед ВПО і 9,1% - середній по Україні) [153, с. 116]. Тим не менш, ці дані свідчать на користь аргументу про слабку інтеграцію переселенців у місцевих громадах.

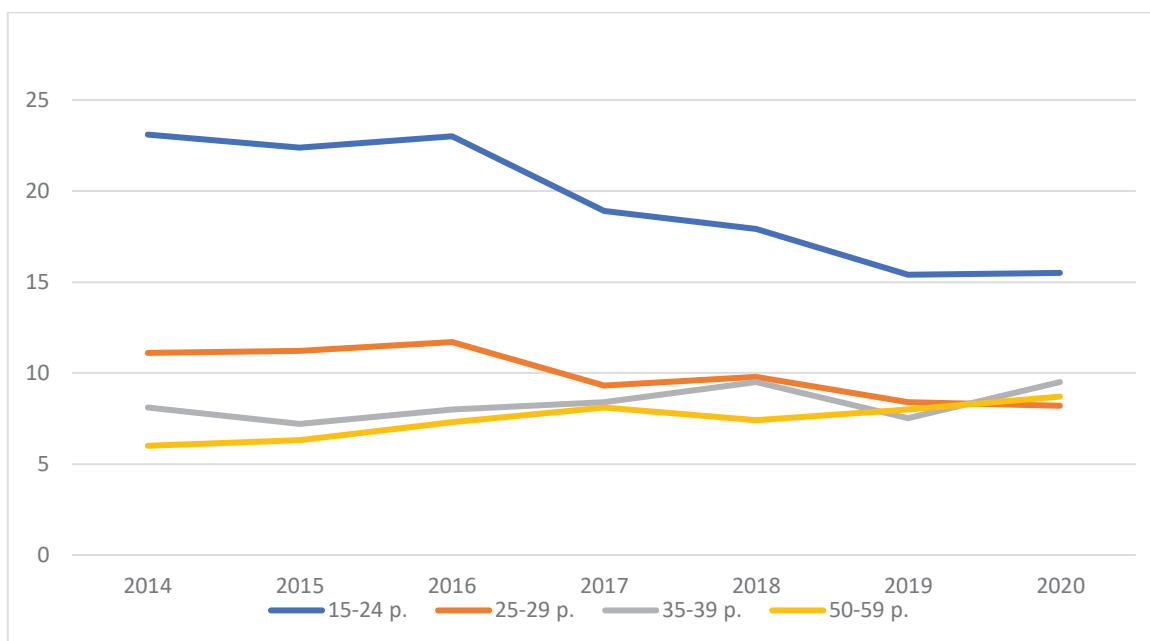

Рис. 2.2.4. Динаміка рівня безробіття в Україні (за методологією МОП) серед окремих категорій населення (2014-2020 рр.). Сформовано авторкою за: [67].

Крім того, статистика свідчить, що в Україні впродовж 2014-2015 р. відбулося скорочення кількості економічно активного населення більш, ніж на 2 млн. осіб (Див. Рис. 2.2.5). Авторка вбачає причину цього у явищі міграції населення – внутрішньої і зовнішньої.

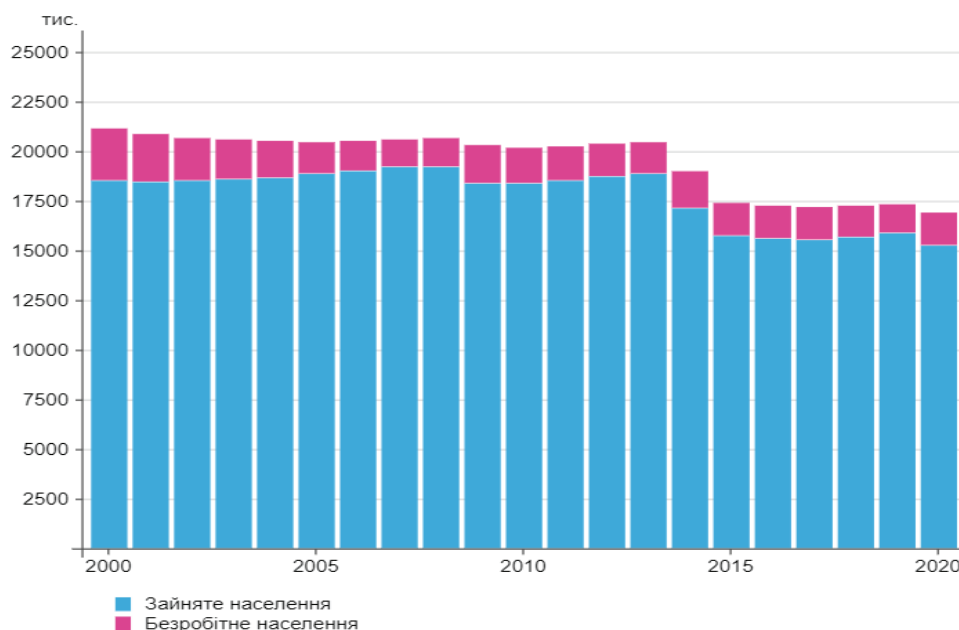

Рис. 2.2.5. Співвідношення зайнятого і безробітного населення України 2000-2020 рр. Джерело: [81].

На думку українських експертів, зокрема, І. Маркова, нині Україна постала перед загрозою п'ятої хвилі міграції, яка розпочалася з 10-х років ХХІ ст., і охопила освічену молодь. Та на відміну від попередньої – економічної хвилі, – нинішня вирізняється переходом до *міграції як способу життя* [138, с. 1323].

Спираючись на дані про довготривалі міграційні потоки «в» та «з» України, які надає Державна прикордонна служба України, дослідники Центру економічної стратегії зазначали наступне: з часу останнього перепису населення у 2001 р. українцями було здійснено 6,3 млн. виїздів без подальшого в'їзду [67]. Близько 3 млн. емігрували через європейські кордони, 3,2 млн. – через російський [269, с. 11].

Виїзд за кордон на постійне місце проживання – цілком логічна міграційна мотивація, що тільки частково пояснюється інтенсифікацією транскордонної мобільності населення в результаті отримання Україною в 2017 р. безвізового режиму з Європейським Союзом.

Аналітики Агентства ООН з питань міграції (МОМ в Україні – www.iom.org.ua) базовою причиною трудової міграції українців за кордон (з подальшою абсорбцією) вважають труднощі із пошуком гідно оплачуваної роботи на батьківщині [143, с. 12]. Крім того, впродовж останніх років економічні чинники міграції посилилися політичними та безпековими, що й призвело до швидкого зростання міграційних настроїв населення та інтенсивності міграції [144, с. 21].

Цей висновок підтверджується даними і національних соціопитувань. Зокрема, опитування, проведене в 2017 р. соціологічною групою «Рейтинг» зафіксувало такі міграційні настрої населення:

- третина українців мала бажання виїхати за кордон на постійне місце проживання (мотивація: сподівання отримати кращі умови життя (64%), бажання забезпечити краще майбутнє для дітей (34%), відсутність гідної роботи в Україні (23%), намір здобути європейську освіту (12%);

- 44% опитаних виявили бажання працювати / отримати роботу за кордоном: серед молоді бажаних отримати роботу за кордоном 68%, серед осіб середнього віку – таких 52%, а серед найстарших – лише 20%. Мотивація: вищий рівень зарплати в інших країнах (72%), кращі умови праці, бажання заробити на житло (навчання дітей, лікування родичів тощо), професійна самореалізація, вища якість соціального захисту;

- 65% опитаних були потенційно готові повернутися в Україну за умови постійної роботи за кордоном, 23% – не готові повертатися. Найменше тих, хто заявив, що не повернувся б в Україну серед мешканців Заходу (17%), найбільше – серед жителів Сходу та Півдня (по 27%), у Центрі – 23% [70].

З метою оцінки масштабів та вивчення характеристик зовнішньої трудової міграції українців, у 2008, 2012 і 2017 рр. Державною службою статистики України проводилося опитування населення, в якому взяли участь понад 20 тис. домогосподарств. Відповідно до отриманих даних, на момент опитування працювали за кордоном: у 2008 р. 1,5 млн осіб, тобто 5,1% працездатного населення, у 2012 р. – 1,2 млн, 3,4% громадян віком 15–70 років, у 2017 р. – 1,3 млн, 4,5% населення відповідного віку (без урахування населення непідконтрольних територій АР Крим та окупованих районів Донецької і Луганської областей) [67; 143, с. 6].

Однак, на думку Е. Лібанової, ці дані не врахували, наприклад, цілі родини мігрантів, що разом виїхали за кордон, або маятникових мігрантів у прикордонних зонах [129, с. 67]. Тож найбільш вірогідною на сьогодні оцінкою чисельності одночасно працюючих за кордоном українців є 3 млн. осіб [128, с. 56].

У контексті міграції населення України є необхідність виокремити освітню міграцію та т.зв. «brain-drain» («відтік мізків»), що перетворюють Україну на країну-експортера інтелектуального капіталу.

Російська дослідниця Т. Фоміна виокремила особливу соціальну групу молоді – студентську молодь, що на думку науковця, представляє собою

«майбутнє в сьогоденні» та є провідником цінностей у майбутнє, тобто визначає, яким воно буде [331, с. 47].

У щорічному дослідженні аналітичного центру CEDOS (www.cedos.org.ua) вказано, що до 2013 р. кількість українських студентів за кордоном не перевищувала 40 тис. осіб. Однак, вже у 2016-2017 н.р. у зарубіжних ЗВО навчалося 75 785 українських громадян, тобто в два з половиною рази більше зафіксованої до Революції Гідності кількість [327, с. 3-6]. Тільки Польща у 2017-2018 н.р. мала в лавах своїх іноземних студентів більше 37 тис. українців. У випадку польських вишів, автори національної доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір» зазначають, що на території України проводиться агресивна рекламна компанія, а умови вступу в польські ЗВО – надзвичайно ліберальні [326, с. 116]. Погоджуючись з думкою дослідників, авторка вважає за потрібне також акцентувати увагу на транскордонному характері освітніх систем України і Польщі та асиметрії основних показників соціально-економічного розвитку, що стимулюють освітню еміграцію українців.

Традиційну трійку реципієнтів українських громадян, що здобувають вищу освіту за кордоном, становлять: Польща (37 780 осіб у 2017-2018 н.р.), далі зі значним відривом – Росія (11 360 студентів з України у 2017-2018 н.р.) та Німеччина (9388 осіб станом на 2017-2018 н.р.) [327]. Слід зазначити окремо, що за 2014-2018 рр. кількість українців, що навчалися в російських ЗВО, зросла майже втричі [Там само].

Національні освітні політики країн-реципієнтів іноземних студентів по їх подальшому залученню – цілком логічні. Адже освітня міграція є джерелом інтелектуалізації людського капіталу, розвитку інноваційного та матеріально-технічного складників освітньої галузі, розширення асортименту освітніх послуг та прискореної інтеграції національних ЗВО у міжнародний освітньо-науковий простір. Крім того, загальноєвропейська проблема погіршення демографічних показників, а саме – старіння націй – частково може

поліпшуватися через омолодження структури населення та його кількісного збільшення за рахунок абсорбції освітніх (і згодом трудових) іммігрантів.

Інтернаціоналізація та академічна мобільність – це глобальні тенденції розвитку міжнародного ринку освітніх послуг. В умовах суспільних трансформацій в Україні та процесів євроінтеграції, освітня міграція не може розцінюватися загрозою для формування інтелектуального, людського капіталу в Україні – тільки якщо освітня міграція не перетікає в трудову. Та навіть враховуючи, що у глобальній популяції серед іноземних студентів українці становлять лише соту частину [255, с. 11; 326, с. 123], перманентний «brain-drain» свідчить про негативну тенденцію для розвитку саме українського освітнього ринку та ринку праці. Тенденція переходу освітньої міграції в трудову (з подальшою відмовою від українського громадянства) на фоні стрімко зростаючого в українській молоді попиту на якісну європейську (найчастіше) освіту та об'єднання сімей українських трудових мігрантів у країнах їхнього перебування формують чисельні українські діаспори за кордоном і зменшують, таким чином, кількість і якість економічного активу Україна, а також посилюють явище *депопуляції*.

Слід визнати, що будь-які спроби оцінок масштабів і темпів депопуляції в Україні складно піддаються науковій верифікації, адже перепис населення України востаннє відбувався у грудні 2001 р. Тож без визначення і фіксації реального відправного показника наявної в Україні чисельності населення, будь-яка статистика щодо його рухів (природних, міграційних (внутрішніх і закордонних) тощо – є неточною. Крім того, втрата Україною території АР Крим, а також контролю за своїми територіями на сході внесли вагомі корективи у статистику чисельності українського населення.

Станом на 1 січня 2014 р. в АР Крим проживало 1 967,2 тис. осіб, у Донецькій і Луганській областях – 4 343,9 тис. і 2 239,5 тис. осіб відповідно [67]. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій повідомляло, що за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб Міністерства соціальної політики України, кількість

zareєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим та м. Севастополя станом на 13 квітня 2020 р. становила 1 446,881 тис. осіб [100].

Слід зауважити, що за даними опитування моніторингу ситуації з ВПО, станом на серпень 2019 р. 50% переселенців зазначили, що вони повністю інтегровані у громади, в яких проживають, 36% оцінили ступінь власної інтегрованості як частковий [153, с. 114].

Однак, не всі громадяни України, що виїхали з окупованих Росією територій, зафіксували свій статус ВПО; чисельність вимушених переселенців, які фактично проживають на окупованих територіях, також не підрахована; випадки фактичного виїзду українців за кордон зі збереженням юридичного статусу громадян України – непоодинокі.

За даними МВФ, за роки незалежності найбільшого значення показник чисельності населення України досяг у 1992 р. – тоді було зафіксовано 51,87 млн. осіб (Див. Рис. 2.2.7.). Проте, станом на січень 2020 р. чисельність населення України скоротилася на 10 млн. осіб.

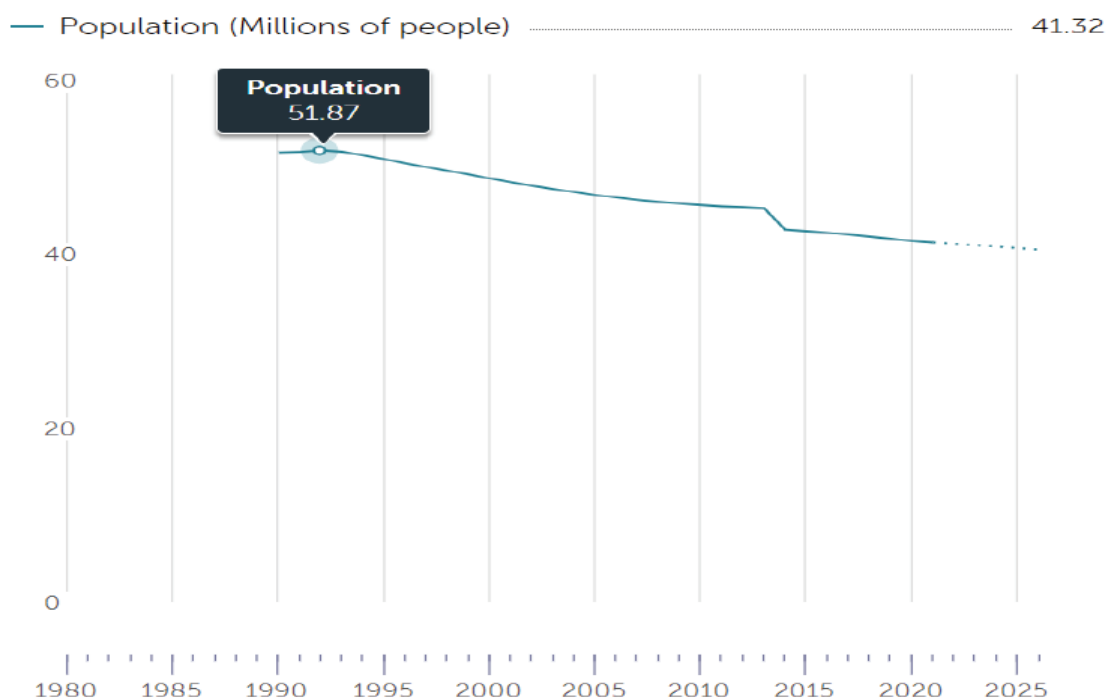

Рис. 2.2.7. Чисельність населення України (1990-2021 рр.). Джерело: [365].

На думку провідної наукової співробітниці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Л. Ткаченко, на відміну від західноєвропейських країн, де зрушення у кількості населення мають стійкий зв'язок з міграцією, в Україні чисельність мешканців пов'язана з природним рухом: смертністю та народжуваністю [200].

Таблиця 2.2.5

Природний та міграційний рухи в структурі населення України.

Сформовано авторкою за: [67].

	Кількість живонароджених, тис. осіб	Кількість померлих, тис. осіб	Природний приріст, скорочення (-), тис. осіб	Міграційний приріст, скорочення (-), тис. осіб
2014*	465,9	632,3	-166,4	22,6
2015*	411,8	594,8	-183,0	14,2
2016*	397,0	583,6	-186,6	10,6
2017*	364,0	574,1	-210,1	12,0
2018*	335,9	587,7	-251,8	18,6
2019*	308,8	581,1	-272,3	21,5
2020	293,5	616,9	-323,4	9,3
*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.				

Таблиця 2.2.6.

Розподіл постійного населення України за окремими віковими групами. Сформовано авторкою за: [67].

	Всього населення, тис. осіб	Віком 0-17 років, тис. осіб	Віком 16-59 років, тис. осіб	Віком 60 років і старше, тис. осіб
1993	51 870,4	13 101,0	30 523,7	9 721,7
2014	45 245,9	8 009,9	28 372,5	9 753,3
2015*	42 759,7	7 614,7	26 613,3	9 330,4
2016*	42 590,9	7 614,0	26 317,4	9 417,2
2017*	42 414,9	7 615,6	25 982,0	9 545,9
2018*	42 216,8	7 609,3	25 641,3	9 679,8
2019*	41 983,6	7 579,7	25 293,7	9 827,1
2020*	41 732,8	7 533,9	24 968,1	9 978,2
*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.				

З 2014 р. природне скорочення населення в Україні щорічно зростає, і в 2020 р. досягло своєї максими за останні десять років – 323, 4 тис. осіб (Див. Таб. 2.2.5). В інтерв'ю «Громадському радіо» Л. Ткаченко, зокрема, зауважила: «Як для європейської країни, у нас неприйнятно низька тривалість життя, висока смертність у всіх вікових групах» [200].

Аналізуючи тенденції зрушень у кількості та структурі населення України (Див. Таб. 2.2.5-6) за останні роки варто зазначити наступні позиції:

- скорочення народжуваності становить 9-10 % від загальної чисельності населення у конкретний рік, проте в абсолютних показниках зменшення кількості народжених дітей з 465,9 тис. осіб у 2014 р. до 293,5 тис. осіб у 2020 р., умовно кажучи, дорівнює зникненню з мапи України, наприклад, м. Мелітополя Запорізької області (153,112 тис. осіб станом на 01.01.2019 р.) [339, с. 33];
- сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні впав: найвищий його показник 1,8 (1990 р.) нині становить 1,2 і відповідає загальноєвропейському;
- тривожною на фоні загальної картини природного і міграційного рухів населення виглядає тенденція щорічного значного скорочення питомої ваги населення віком 0-17 років при стабільності групи 60 років і старше, що свідчить про старіння української нації.

За прогнозами експертів Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, сформовану тенденцію переломити в найближчій перспективі не вдасться, і за чверть століття чисельність українців може зменшитися ще на 5,5 мільйонів – тож у 2050 р. вона, вірогідно, становитиме 35-38 млн. осіб [338]. Відповідно зменшуватиметься і залежний від загальної чисельності населення його природній приріст/скорочення, а враховуючи тенденцію до зменшення коефіцієнта народжуваності і відсутності соціально-економічних підстав для його збільшення, – депопуляція в Україні хоч і не призведе до повного зникнення української

нації, проте загострить наявні проблеми соціально-економічного штибу і виклики національній безпеці держави в цілому.

Отже, в Україні сформувалася модель соціально-економічних відносин, що самою своєю суттю перманентно продукує різноманітні кризи: економічні, інституційні, конституційні, світоглядні, які розвиваються в руслі трансформаційної кризи. Її основою є інверсійний характер трансформацій, розпочатих в 1990-ті роки, а саме:

- перехід на ринкову модель економіки з синхронним утворенням «тіньової» економіки та кон'юнктури для відтворення всеохоплюючої корупції;
- катастрофічне падіння макроекономічних показників розвитку;
- відсутність політичної волі та ефективного інструментарію до апробації інноваційних підходів для швидкої переорієнтації національної економіки;
- втрата людського капіталу нації;
- зовнішній борг держави і несаможиттєвість рішень національного уряду.

Специфіка української соціально-економічної кризи диктується зазначеними державою вагомими збитками і їх подальшим накопиченням через втрату окремих територій: АР Крим, частин Донецької і Луганської областей, а також продовженням збройного конфлікту на сході України.

У контексті пошуку шляхів виходу із системної кризи і планування довгострокового зростання економіки України ключовим компонентом національної багатства слід вважати людський капітал, втрати якого – безповоротні. Українська модель господарювання створила реальні ризики формування асоціальної держави. Індикатори розвитку України свідчать про вкрай низькі, деформовані, однобічні позитивні тенденції поступу соціальної сфери, що не впливають на проблему комплексно.

Комплексна реформа сектору економіки – послаблення податкового і адміністративного тиску, відновлення приватизаційних процесів, монетарне розширення, активізація участі в європейських інтеграційних та інфраструктурних проєктах дозволить сформувати прогнозований потік

інвестиції, а з тим – і базис запровадження в Україні принципово нової економічної моделі нарощення національного багатства.

Динаміка розвитку національної економіки і стагнація ключових показників соціально-економічного добробуту нації є результатом і одночасно джерелом зростання суспільної напруженості і падіння довіри до державних інститутів, відповідальних за формування дієздатної економічної, фінансової, соціальної політики. Крім того, виявлення тенденцій самооцінки суспільством власного становища і перспектив, з урахуванням цінностей та стереотипів, притаманних українському суспільству, може надати інструментарій вимірювання рівня соціальної напруженості та коригування державної політики в тій чи іншій сфері.

2.3. Динаміка настроїв українців як показник системної кризи.

Українське суспільство, як і будь-яке інше в світі, – складний динамічний конструкт, який під впливом об'єктивних факторів наділений спроможністю змінюватися, зберігаючи, в той же час, свій фундаментальний стрижень, історичну пам'ять та відпрацьовані поколіннями колективні реакції на ті чи інші процеси довкола. Коректний аналіз джерел системних проблем суспільного розвитку України неможливий без урахування закономірностей та особливостей настроїв суспільства та його відчуття власних перспектив.

Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень зазначали, що очікування громадян від влади у вимірі масової свідомості зазвичай не завжди конкретно визначені [267, с. 42]. Адже знаходяться під впливом низки зовнішніх чинників: політичних, економічних, соціальних, а також внутрішнього поведінково-психологічного індивідуального сприйняття реальності.

На думку доктора соціологічних наук, заступника директора Інституту соціології НАН України М. Шульги, настрої та очікування громадян України

у певний спосіб регулюються особливостями інформаційного поля [346, с. 111].

Дослідник зазначав, що сучасні інформаційні потоки суттєво перевищили спроможність їх адекватного опрацювання, а значить люди масово переходять від аналітичного до феноменологічного сприйняття дійсності. Суспільна свідомість схильна тримати лише ту інформацію, що постійно актуалізується і відтворюється, зокрема, завдяки ЗМІ [Там само].

Проте пул проблем, що обирається для інформаційного супроводу, провідними національними медіа, не завжди корелюється з переліком дійсно важливих, суспільно-резонансних явищ та подій в Україні. Більш того, вибіркковість поінформованості не сприяє суспільній легітимізації навіть позитивних тенденцій в тій чи іншій галузі розвитку держави, якщо увага суспільства штучно сконцентрована на кризовому явищі чи процесі.

Як свідчать дані системних досліджень громадської думки до 2013 р., в Україні існувало кілька ключових чинників, що ділили суспільство: мова спілкування та ставлення до статусу російської мови, а також зовнішньополітичні орієнтації: інтеграція у європейському напрямі чи з Росією та країнами СНД [305, с. 12]. Не можна не погодитися з твердженням І. Бекешкіної, що політично ці реальні відмінності були вперше використані під час президентських виборів 2004 р., коли активно пропагувалася теза про поділ України [Там само, с. 13]. Кримська криза 2014 р. і збройний конфлікт на сході України також стали кейсами маніпулятивного використання цінностей розколу українського суспільства.

На думку доктора філософських наук А. Ручки, Україні притаманний специфічний «сплав» чинників, що впливають на формування суспільної свідомості [259, с. 119]. Загальні тренди, властиві сучасним суспільствам у глобальних масштабах, доповнюються в Україні ціннісними орієнтаціями, очікуваннями, поведінковою реакцією суспільства, особливостями національного менталітету.

Користуючись даними довгострокових соціологічних досліджень, можна здійснити спробу встановити низку ціннісних відносно незмінних рис, притаманних українському суспільству. Адже саме вони формують систему очікувань та реакцій, що безпосередньо чи опосередковано впливають на перебіг суспільних процесів в Україні.

Для характеристики ціннісних орієнтацій українського суспільства, авторкою було проаналізовано результати сьомої хвилі опитування Світового дослідження цінностей.

Світове дослідження цінностей (World Values Survey - www.worldvaluessurvey.org) – довгострокове порівняльне дослідження, започатковане в 1981 р. професором Мічиганського університету Р. Інглгартом. Воно охоплює майже 120 суспільств (близько 95% світового населення) і дає інструментарій для формування висновків щодо основних рис і цінностей окремих суспільств, динаміки їхніх змін у суспільному розвитку на основі низки індикаторів, які охоплюють усі сфери особистої, соціальної, економічної, безпекової тощо буття людини.

Україна, що долучилася до проєкту в 1999 р., взяла участь у чотирьох хвилях дослідження [379], результати яких дають можливість оцінити стабільність або ротацію цінностей українців та те, який вплив це має на соціальний, політичний, економічний, культурний розвиток українського суспільства.

Перш, ніж перейти до фіксації виявлених авторкою цінностей українців, слід зауважити, що в цьому контексті категорію «цінності» визначено як фундаментальні світоглядні засади життєдіяльності будь-яких людських спільнот [130], будь-які матеріальні або ідеальні явища, які мають значення для людини чи суспільства [44, с. 287].

На думку української дослідниці Л. Нагорної, ці досить абстрактні, не завжди усвідомлювані конструкти мають фундаментальне прикладне значення [149, с. 25]. Адже найбільш загальні схильності надавати перевагу певному стану речей над іншими впливають на вибір цілей життя та засобів

їхнього досягнення в різних сферах [158, с. 116] – від підходів до виховання дітей, міжособистісних стосунків до політичної культури, устрою держави, релігійності та економічних відносин. І навпаки, під впливом об'єктивних факторів і показників економічного розвитку суспільства, наявного політичного режиму, політичної культури тощо, відбуваються зміни ціннісних орієнтацій суспільства.

Отже, методологічно авторка виходить з позиції, що будь-яке суспільство у процесі трансформації підлягає синхронному впливу двох тенденцій. Перша: зміни у системі цінностей детермінуються соціально-економічними показниками розвитку суспільства, друга: усталена система норм і цінностей виступає регулятором соціально-економічних процесів у державі. Багатовимірність та взаємозумовленість функціонування будь-якого суспільства передбачають, що мають місце обидва взаємовпливи.

Спектр ціннісних орієнтацій українського суспільства, відповідно до результатів сьомої хвилі Світового дослідження цінностей в 2017-2020 рр. [265], дозволяє авторці говорити про розвиток України в напрямі поступового прийняття секулярно-раціональних цінностей (тобто відходу від традиційних) і цінностей самовираження замість цінностей виживання. Залишаючись найближчою до групи православних країн Європи (Болгарія, Румунія тощо), в культурному сенсі Україна тяжіє до більшості країн Європейського Союзу.

Зокрема, дослідження виявило такі показники важливих для українців соціальних груп, стереотипів:

- сім'я – кумулятивно 99,3% опитаних визнали її важливість для себе: 86,3% – дуже важлива, 13% – скоріше важлива [Там само, с. 20];
- друзі та знайомі – кумулятивно 90,1% назвали ці соціальні групи важливими для себе (34,1% надали відповідь «дуже важливо», 56% – «скоріше важливо» [Там само, с. 21]). За цими двома показниками українці наблизилися до одного рівня з Нідерландами, Фінляндією, Естонією, Литвою;

- важливість роботи: дуже важливою її зазначили для себе 40,6% опитаних, скоріше важливою – 40,4%. У порівнянні з 2011р., цей показник знизився більше, ніж на 10% [Там само, с. 89];

- важливість релігії – кумулятивно 66,7% визначили її важливе місце в своєму житті: 23,6% назвали релігію «дуже важливою», 43,1% – «скоріше важливою» [Там само, с. 135];

- важливість для себе політики визнавали сукупно 31% опитаних: дуже важливою вона виявилася для 8,7% та скоріше важливою для 22,3% респондентів [Там само, с. 181]. Цей показник близький до того, що продемонстрували Греція, Угорщина, Естонія.

Доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України М. Шульга зауважував, що суб'єктивний відтінок сприйняття життя значною мірою залежить від активної або пасивної позиції людини в соціальному середовищі, а також від того, як людина бачить своє майбутнє [120, с. 7]. У зв'язку із цим цікавим для дослідження представляється спектр якостей, які, на думку українців, слід виховувати в дітях (Див. Таб. 2.3.1). Адже він відображає не тільки розуміння нинішнього покоління про важливі чинники власного соціального буття, але й уявлення про перспективні особисті якості дітей задля досягнення ними успіху. Порівняно з замірами, здійсненими у попередню для України хвилю дослідження – 2011 р., рейтинг найважливіших у вихованні дітей імперативів по суті не змінився: працелюбність, почуття відповідальності, рішучість, наполегливість тощо як і раніше формують топ-список. Попри визнання громадянами України важливості релігії у своєму житті, лише 14,9% обрали релігійність як важливий компонент виховання своїх дітей [265, с. 26]. З огляду на кількісне зменшення вибору якостей, відтворення яких притаманне для носіїв підданської політичної культури, слід говорити про якісні зміни в особливостях свідомості українців.

Збройний конфлікт на сході України, анексія Росією АР Крим значно актуалізували для українців процес переосмислення цінності свободи,

держави і прискорили процеси формування спільного для суспільства ціннісного простору.

Таблиця 2.3.1

Якості, які слід виховувати в дітях (топ-5).

Сформовано авторкою за: [265].

	2020 р.		2011 р.	
	Вибрані	Не вибрані	Вибрані	Не вибрані
Працелюбність	71,6%	28,4%	86%	14%
Почуття відповідальності	62,5%	37,5%	76%	24%
Гарні манери	55,1%	44,9%	-	-
Терпимість та увага до інших людей	47,9%	52,1%	59%	41%
Рішучість, наполегливість	45,8%	54,2%	39%	61%

У своєму розумінні важливості свободи і безпеки Україна виявилася найбільш близькою до Німеччини та Кіпру: у дихотомічній парі «свобода або рівність» - вибір на користь на свободи зробили 63,7% опитаних (23,6% обрали рівність) , а в парі «свобода-безпека» – 65,9% на користь безпеки [265, с. 117].

Результати Світового дослідження цінностей засвідчили, що в цілому безпекові питання витіснили низку актуальних проблем, пов'язаних з власним комфортом українців.

Потенційною можливістю терористичних актів в Україні в 2020 р. була стурбована переважна більшість населення (81,1%), і показник цієї тривожності значно збільшився у порівнянні із зафіксованим у минулі роки (62,0% у 2011 р.) [Там само, с. 121]. Так само більшість українців – 82,4%, висловили побоювання стосовно ймовірності розгортання в країні громадянської війни [Там само, с. 123]. Для порівняння, серед країн Євросоюзу найвищий ступінь схвилюваності щодо можливої громадянської війни виявило населення Румунії (53,5%), однак це все одно нижче рівня тривоги українців [Там само, с. 110].

Тим не менш, за даними 2020 р. кумулятивно 82,2% пишалися тим, що є громадянами України (34,7% - «дуже пишаються» та 47,5% - «скоріше, пишаються» [Там само, с. 39]), а 78,3% українців повідомили, що вони щасливі (Див. Рис. 2.3.1). Цілі держави і суспільства також ідентичні в питаннях стратегічного бачення майбутнього: забезпечення надійної обороноздатності країни в 2020 р. головною ціллю назвала п'ята частина опитаних. У той час, як в 2011 р. їх було 2,9% [Там само, с. 116]. До речі, заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха зазначав, що щасливішими українців зробив феномен волонтерства, тому що «вперше в історії приніс до українського концепту щастя задоволення від допомоги іншим» [45].

Рис. 2.3.1. Частка тих, хто вважає себе щасливим, порівняння даних для України з 1996 по 2020 рік. Джерело: [265, с. 41].

Беручи до уваги перебування України з 2014 р. в стані гібридної війни, адекватний аналіз динаміки суспільних настроїв і відчуттів може бути здійснений шляхом кореляції показників суспільних настроїв, цінностей та

міжнародних індексів України в контексті питань безпеки та обороноздатності.

У «Світовому дослідженні цінностей» питання ймовірності участі України у війні актуальним для себе визначили 92,3% українців. Від рівня 2011 р. – 66,9%, цей показник очікувано виріс майже на 30% [265, с. 106].

Також значно зросла частка громадян, готових захищати свою країну – від 40,3% в 2011 р. до 56,9% в 2020 р. [Там само, с. 108]

Однак, результати моніторингу думки українського суспільства щодо війни на Донбасі, здійснювані впродовж 2014 – 2020 р. вітчизняними аналітичними центрами – Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Київським міжнародним інститутом соціології – свідчать на користь «соціальної втоми» та деактуалізації теми війни в українському порядку денному.

Зокрема, у щорічних аналітичних звітах і прогнозах для України від центру Разумкова спостерігається така динаміка настроїв українців щодо війни. Головною політичною подією в 2014 р. (після Майдану) її назвали 30% опитаних [312], наступного 2015 р. тема війни (АТО) опинилася на першому місці в трендах головних подій року (24,2%) [313].

На думку вітчизняних дослідниць – докторки політичних наук, професорки Т. Нагорняк та кандидатки історичних наук І. Зайченко, каталізатором такого утримання фокусу суспільної уваги впродовж 2014-2015 рр. на збройному конфлікті на сході України була низка чинників. А саме: анексія АР Крим у лютому-березні 2014 р., початок боїв за Донецький аеропорт у травні 2014 р. (завершилися у січні 2015 р.), Іловайський і Дебальцевський «котли» за прямої фізичної участі збройних сил Російської Федерації, сотні тисяч переселенців і відповідна часу риторика офіційного Києва та міжнародної спільноти – сформували в суспільстві відповідну агенду з пролонгованим терміном дії [152, с. 21].

Однак, з 2016 р. синхронно переходу збройного конфлікту із гарячої фази у позиційний стан, фіксується інша динаміка актуальності для суспільства теми війни на сході України (Див. Таб. 2.3.2.).

Таблиця 2.3.2

Динаміка суспільних настроїв щодо війни на сході України (2014-2020 рр.). Сформовано авторкою за: [56; 312-317].

Рік	Відсоток тих, хто назвав війну на Донбасі головною політичною подією в Україні	Місце війни в загальному переліку головних політичних подій року	Примітки
2016	14,4%	1	-
2017	9,1%	3	Після надання Україні безвізового режиму з ЄС та кейсу М. Саакашвілі
2018	6,8%	4	Після проголошення Томосу, інциденту у Керченській протоці та введення воєнного стану у листопаді-грудні 2018 р.
2019	2%	5	Питання звучало як «розведення військ на Донбасі»
2020	2,9%	5	Питання звучало як «припинення вогню на Донбасі»
	1,3%	9	Війна на Донбасі

Авторка припускає, що, з одного боку, втрата темою війни критичного рівня актуальності для суспільства пояснюється припиненням активних бойових дій та усталеністю існуючого статус-кво на Донбасі. З іншого боку, на тлі загострення проблем національної економіки, недієздатної соціальної політики в цей час високий рівень напруженості в суспільстві сфокусувався на інших системних проблемах держави, що витіснили проблему війни і розформували її на складові. Наприклад, у соціологічному дослідженні Демініціатив щодо підсумків 2019 р., тема збройного конфлікту на сході України, як самостійна і ключова проблема держави, не звучала взагалі. Її компоненти, як то: звільнення полонених, Нормандська зустріч, розведення

військ на Донбасі важливими для політичного року 2019 назвали лише 8, 5 і 2% опитаних відповідно [185].

Для об'єктивної оцінки цього показника суспільної напруги, слід проаналізувати міжнародні індекси України та те, яким чином вони змінювалися впродовж хронологічного періоду, що досліджується.

В Індексі слабкості держав (The Fragile States Index - <https://fragilestatesindex.org/>) упродовж 2014 – 2020 рр. Україна піднялася в рейтингу зі 113 на 91 позицію [362]. Місце в рейтингу зі 179 країн – це комплексний показник, що характеризує здатність чи нездатність влади контролювати цілісність території країни, політичну, економічну, соціальну та демографічну ситуацію, а також стійкість її державних інститутів.

Рис. 2.3.2. Fragile State Index. Ukraine. Overall trend, 2006-2021. Індекс слабкості держав. Україна. Загальні тенденції, 2006-2020. Джерело: [362].

Найвища позначка слабкості української держави була зафіксована у 2015 р. на рівні 76,3 балів (Див. Рис. 2.3.2). Об'єктивно це було обумовлено різким підвищенням за період 2014 – 2015 рр. показника рівня терористичної загрози і спроможності силових структур держави захищати громадян (з 4,7 до 7,9 балів) та з 6,3 до 9,1 – ступеня втручання інших держав або зовнішніх політичних суб'єктів у справи держави (Див. Рис. 2.3.3-2.3.4). Проте, за

підсумками 2020 р. обороноздатність армії та площа контрольованої Україною території значно збільшилися, що дозволило посилити позиції в рейтингу.

Дані цього Індексу дозволяють авторці припустити, що істотне зменшення суспільної уваги до проблеми війни на сході України може пояснюватися зниженням соціальної напруги і зростанням відчуття безпеки українців, завдяки успішним перетворенням в армії, формуванню низки добровольчих батальйонів, мережі волонтерських організацій.

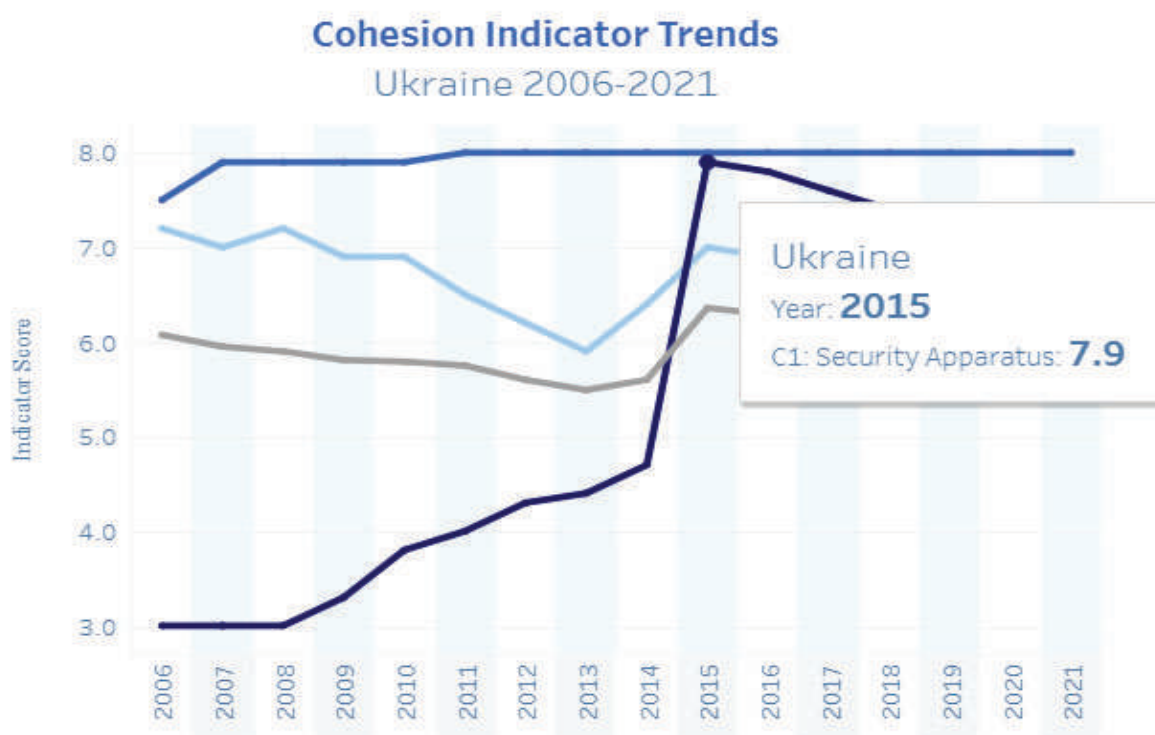

Рис. 2.3.3. Cohesion indicator trends. Fragile State Index. Ukraine. 2006-2021. Тенденції показників згуртованості. Індекс слабкості держав. Україна. 2006-2021. Джерело: [362].

До речі, коментуючи швидкий розвиток волонтерства в Україні, дослідниця Е. Лібанова протиставляла активізацію волонтерського руху укоріненому українському патерналізму [113].

З огляду на правову невизначеність статусу військових дій на сході України, цікавими представляються оцінки цієї ситуації безпосередньо суспільством.

За результатами дослідження центру Разумкова «Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання» більшість громадян визнавала російський фактор збройного конфлікту на Донбасі (Див. Рис. 2.3.5).

При цьому з 2015 р. зросла кількість тих, хто сприймає конфлікт як війну між Україною і Росією: 28% у 2015 р. – 35,2% у 2018 р. [37, с. 112].

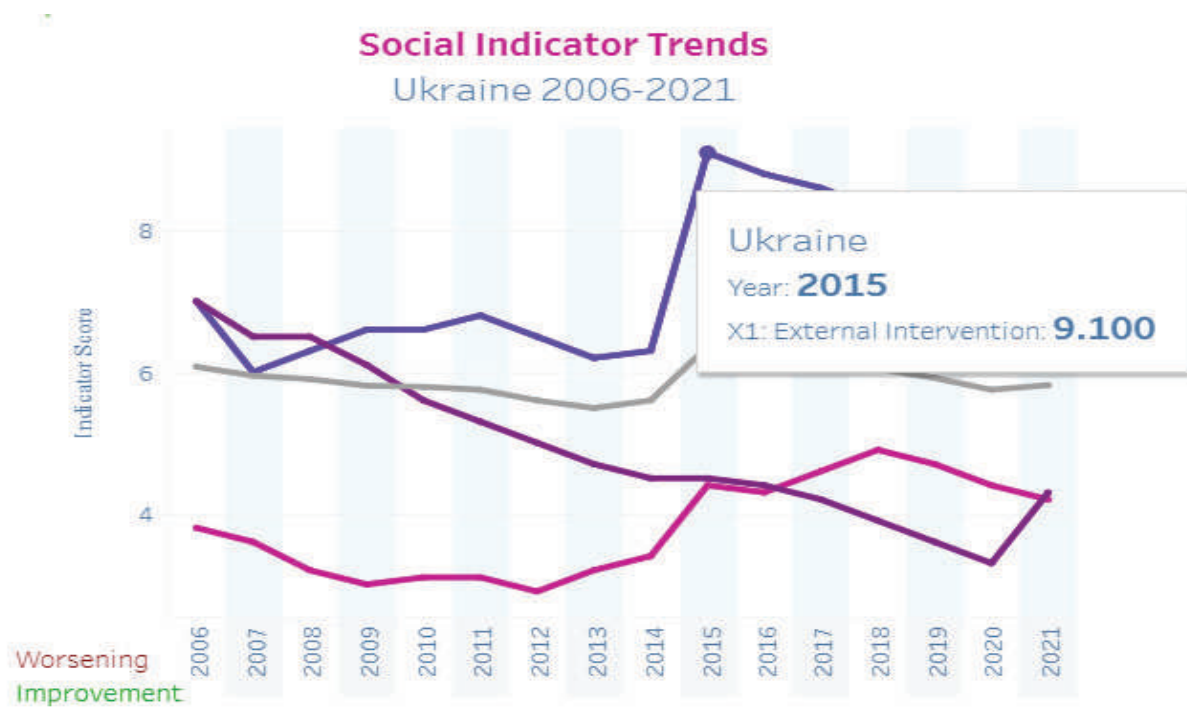

Рис. 2.3.4. Social Indicator Trends. Fragile State Index.Ukraine 2006-2021. Тенденції соціальних показників. Індекс слабкості держав. Україна. 2006-2021. Джерело: [362].

Найчастіше українці оцінювали квазідержавні утворення «ДНР/ЛНР» як терористичні організації, підтримувані Росією або російські окупаційні адміністрації в Україні. Однак, суспільної згоди стосовно умов реінтеграції Донбасу в перспективі – не досягнуто (Див. Таб. 2.3.3).

Щодо тенденції змін громадської думки стосовно перспектив мирного врегулювання на сході України, у лютому 2020 р., оцінюючи майбутнє Донбасу, більшість громадян (54%) хотіли б, щоб ці території повернулися до складу Донецької та Луганської областей України на тих же умовах, що були раніше [168].

Рис. 2.3.5. Ситуація на Донбасі очима громадян України. Соціологічне дослідження Центру Разумкова. Грудень 2018 р. Джерело: [37, с. 111].

Соціологиня М. Золкіна зазначала, що порівняно з 2015 р., коли 22% громадян були готові на поступки, у 2020 р. тільки 13% висловили згоду, аби окуповані території повернулися під юрисдикцію України з більшим обсягом незалежності від центральної влади [305, с. 176].

Таблиця 2.3.3

Суспільні настрої щодо реінтеграції Донбасу - 2019.

Сформовано авторкою за: [195].

Умови реінтеграції Донбасу	Неприйнятно	Прийнятно
Проведення виборів на умовах бойовиків	66%	13%
Повна амністія всіх учасників бойових дій проти українських військ	61%	15%
Формування силових органів ОРДЛО лише із місцевих представників	58%	18%
Внесення змін до Конституції України щодо надання російській мові статусу державної мови	54%	30%

Таким чином, проаналізовані показники динаміки суспільних настроїв та якості і стереотипи українців, що формують блок *соціальних і безпекових цінностей та поведінкових реакцій*, дозволяють підсумувати:

- впродовж 2014 – 2020 рр. українське суспільство суттєво наблизилося в своїх характеристиках до суспільств, що розвиваються і сповідують цінності самовираження;
- зберігається стабільність кластеру важливих для українців соціальних груп: сім'я, друзі та знайомі, релігійна громада тощо;
- фокус суспільної уваги об'єктивно був зосереджений на проблемі збройного конфлікту на сході України впродовж 2014 – 2015 рр., що сприяло суспільній консолідації українців проти спільного ворога – Росії;
- за роки війни Україна суттєво покращила свої міжнародні індекси в частині обороноздатності та можливості убезпечувати громадян, що на думку авторки, разом з переходом збройного конфлікту у позиційний стан, сприяло поступовій деактуалізації теми війни для суспільства у 2016 – 2020 рр.;
- низка проблем національної економіки, соціальної, гуманітарної сфери, електоральні процеси 2019 р. зумовили переорієнтацію суспільної уваги з теми війни на Донбасі на поточні питання. При цьому було сформовано явище соціальної аномії та соціальної депривації частини населення, для якої тема війни залишається ключовою в особистому порядку денному.

Блок економічних питань, що формують самооцінку громадянами власних позицій та відчуттів щодо правильності напрямку руху країни, сформовано довкола таких складових: ефективність економічної політики та очікувані суспільством позитивні зрушення власного економічного статусу, економічні цінності та стереотипи українського суспільства.

Виявлені у дослідженні центру Разумкова оцінки громадянами України ролі держави та бізнесу в економічних процесах, свідчать про тенденцію зниження рівня патерналістських очікувань серед громадян України за останнє десятиріччя [169].

Зокрема, в частині відповідальності держави за забезпечення рівня життя громадян, житлом, якісною освітою тощо зростає ступінь усвідомлення необхідності розвитку власної соціально-економічної ініціативи [Там само]. Проте, в умовах несформованої стратегії розвитку України як соціальної держави, страх перед соціальними ризиками, соціальною незахищеністю цілком очікувано формує в суспільстві підстави для відтворення порівняного високого і усталеного рівня покладання на державу.

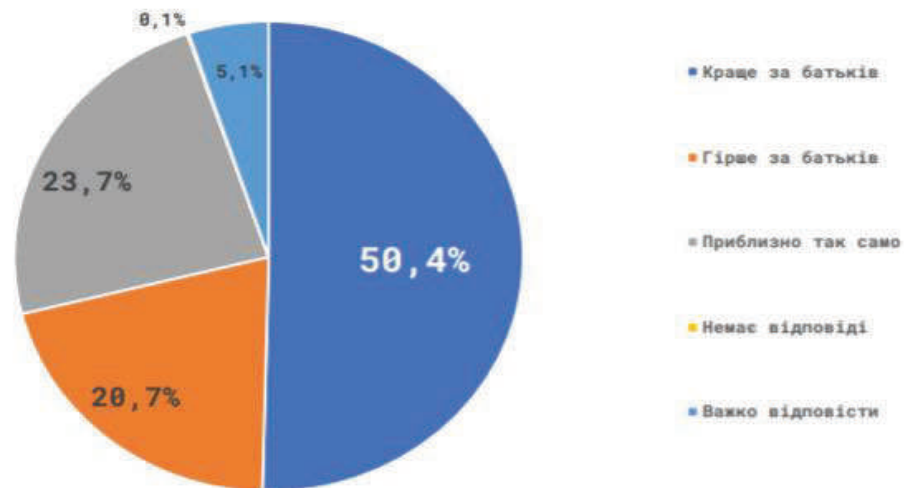
Результати «Світового дослідження цінностей» також виявили тенденцію збереження стабільно високого рівня патерналістської традиції. На думку авторки, частково це пояснюється багаторічною практикою викривлень в колективній свідомості та історичній пам'яті місця і ролі держави та всіх її інститутів. Ця деформована за радянських часів традиція не має нічого спільного, наприклад, зі Швецією, де присутність держави у повсякденному житті не заважає громадянам бути незалежними у своєму виборі (82,2%) і найщасливішими в Європі (93,8%) [265, с. 121].

Зокрема, проаналізовані відомості цього дослідження дозволяють зафіксувати наступне: майже половина українського суспільства – 49,4 % покладається саме на державу у питанні відповідальності за забезпечення громадян благами; кожен п'ятий українець, який вважає, що не впливає на власне життя, у той же час висловлює незадоволеність своїм життям [Там само, с. 124]; п'ята частина українців, порівнюючи свій добробут і рівень життя з батьківським (коли батьки були у тому ж віці), відчують його гіршим, а майже чверть – таким самим.

Дійсно, макроекономічні показники розвитку України, які мають безпосередній вплив на оцінку суспільством власного добробуту, ролі та впливу в суспільстві, зазнали катастрофічного спаду за 2014 – 2020 рр. На фоні об'єктивних глобальних процесів та, в більшій мірі, через фактор російської військової агресії, окупації частини української території відбулася втрата національних багатств і людського капіталу, демонтаж традиційних

напрямів економічного поступу України, деіндустріалізація економіки, втрата інвестиційного потенціалу тощо.

Порівняльна оцінка власного життя та життя батьків (Q56)

Примітка: Розподіл відповідей на запитання Q56 «Порівнюючи Ваш рівень життя з рівнем життя Ваших батьків, коли вони були Вашого віку, Ви б сказали, що живете краще за них, гірше або приблизно так само?»

Рис. 2.3.6. Порівняльна оцінка респондентами власного життя та життя своїх батьків. Розподіл відповідей в Україні за результатами хвилі 7, 2017-2020 роки. Джерело: [265, с. 49].

Падіння доходів населення фіксувалося впродовж 2014 – 2015 рр. на рівні до -30%, у 2020 р. – на -7,61%. І попри доволі успішні 2016 – 2019 рр., коли відбувалося реальне зростання української економіки, все ж таки відчуття українцями загрози власному добробуту і фінансовому становищу не змінилося [60, с. 87].

Послугуючись результатами щорічних опитувань громадської думки за підсумками року, що здійснює Фонд Демініціатив, авторкою напрацьовано мапу суспільно резонансних маркерів розвитку держави та актуальних проблем в Україні 2014 – 2020 рр. (Див. Рис. 2.3.7).

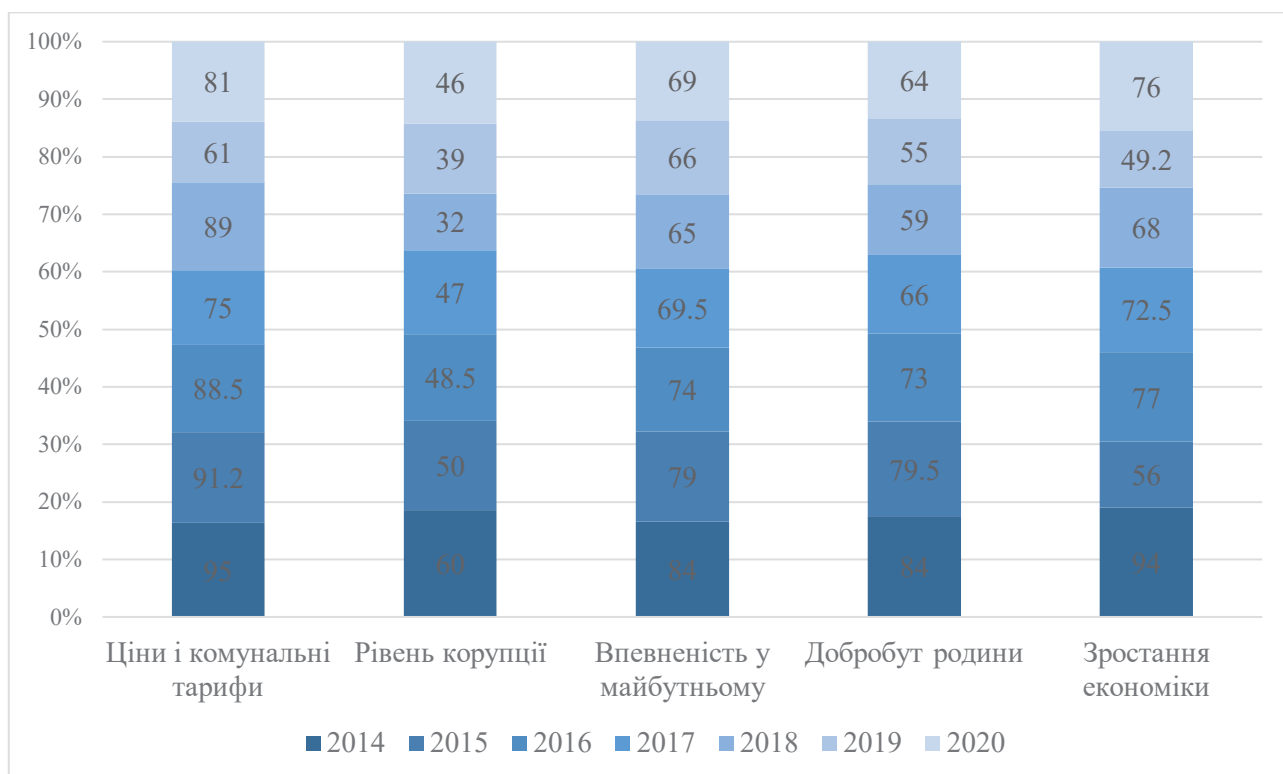

Рис. 2.3.7. Мапа суспільно резонансних маркерів розвитку держави та актуальних проблем в Україні 2014 – 2020 рр. *Сформовано авторкою за: [47; 57; 59; 184; 185; 348; 355; 356].*

Вказані на Рис. 2.3.7. сфери життя суспільства впродовж 2014 – 2020 рр. не полишали список конкретних сфер, проблем, яке суспільство маркувало під час визначення чинників погіршення ситуації в країні в цілому. Окрім цього, найчастіше серед проблем країни називали: проблеми соціального захисту (57%), ставлення влади до громадян (56%), оплату праці (56%), освіти (51%), пенсійне забезпечення (50%), ситуація зі злочинністю (49%) – дані за підсумками 2020 р. [348].

Самооцінка українцями власного фінансового становища підтверджує наведені дані опитувань громадської думки. Наприклад, соціальна напруженість і незадоволеність рівнем добробуту власних родин у 2014 – 2020 рр. зафіксована на рівні 55-84%. Згідно даних «Світового дослідження цінностей», у 2017 – 2020 рр. 45,1% українців оцінювали свій рівень доходів як низький [265, с. 51]. Ще 46% опитаних повідомляли, що за минулий період зводили кінці з кінцями, 24,6% - витрачали збереження, 5,1% - витрачали

заощадження і позичали кошти (Див. Рис. 2.3.8). Тобто кумулятивно 75,7% населення України прирівняли рівень свого добробуту наближеним до межі бідності [15]. Непрямо, проте достатньо промовисто на користь аргументу щодо обґрунтованості цінностей суспільства наявним станом соціально-економічного розвитку свідчить такий індикатор: 64,5% опитаних висловили стурбованість загрозою не забезпечити своїм дітям здобуття якісної освіти [265, с. 112].

Експерти наголошують, що макроекономічна структура українського ВВП має надмірно споживчий характер [275, с. 8]. Більш того, практична відсутність інвестицій, зростання зовнішньоторговельного дефіциту для країни, яка змушена перманентно боротися з кризовими явищами свого розвитку, формує значні соціальні ризики: безробіття, бідність, міграцію тощо.

Стереотипи українського суспільства щодо міграції як соціально-економічного явища максимально красномовно демонструють такі висновки «Світового дослідження цінностей»: більше чверті українців висловили небажання жити по сусідству з іммігрантами, іноземними працівниками українських компаній (27,1%), людьми інших національностей (24,7%) [265, с. 31-32]. А більше половини схильні розцінювати імміграцію в якості чинника зростання рівня безробіття в Україні та джерелом соціальних конфліктів – 54,2% та 51,5% відповідно [Там само, с.101].

Авторка припускає, що негативні зміни у контексті формування культури толерантного сприйняття «іншого» відбулися під впливом спаду соціально-економічних індикаторів розвитку України та фінансово-економічних збитків внаслідок тривалої і виснажливої гібридної війни. Крім того, нетолерантність до іммігрантів може пояснюватися вже згадуваною тенденцією до патерналізму і неготовністю частини українського суспільства до вільної конкуренції на ринку праці, що призводить до самооцінки домогосподарствами свого рівня доходів як такого, що свідчить про бідність.

Оцінка фінансового становища сім'ї (Q286)

Примітка: Розподіл відповідей на запитання Q286 «Протягом останнього року, Ваша сім'я...?»

Рис. 2.3.8. Розподіл відповідей респондентів щодо фінансового становища протягом останнього року в Україні за результатами хвилі 7, 2017-2020 роки. Джерело: [265, с. 51].

Позитивна динаміка скорочення суспільного резонансу довкола проблеми боротьби з корупцією впродовж 2014 – 2020 рр. ґрунтується, на думку авторки, на певних успіхах України у розбудові інфраструктури відповідних органів: Національне агентство запобігання корупції (НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціальна антикорупційна прокуратура (САП) тощо. Однак показники реального зниження корупційного засилля в Україні найбільш адекватно демонструє Індекс сприйняття корупції.

Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) – показник, який з 1995 р. розраховується міжнародною організацією Transparency International на основі тринадцяти досліджень авторитетних міжнародних установ і дослідницьких центрів. Ключовим показником Індексу є кількість балів, а не місце в рейтингу. Мінімальна оцінка (0 балів) означає,

що корупція фактично підміняє собою державу, а максимальна (100 балів) – корупція майже відсутня в житті суспільства. У 2013 р. Україна посіла 144 місце зі 177 країн, охоплених дослідженням, набравши при цьому 25 балів зі 100 можливих [93]. При цьому зауважимо, що на думку самих аналітиків Transparency International, показник нижче 30 балів – це національна ганьба.

З 2014 р. у контексті боротьби з корупцією Україною було здійснено низку кроків - позитивний вплив справило запровадження процедури автоматичного відшкодування податку на додану вартість, розширення сфер роботи систем ProZorro і ProZorro.Продажі та діяльність інституту бізнес-омбудсмена.

У 2020 р. показники України в Індексі склали 33 бали, що забезпечило їй 117 місце зі 180 країн у списку CPI (поруч з Україною Єгипет, Есватіні (Свазіленд), Непал, Сьєрра-Леоне та Замбі) [94].

Порівнюючи настрої громадян в сенсі оцінки ними напрямку, в якому рухається Україна, слід зазначити, що за підсумками 2020 р. тільки 16,5% громадян вважали цей напрям правильним, у неправильному напрямі руху країни були переконані 67% опитаних. До речі, наприкінці 2018 р. абсолютна більшість опитаних (70%) назвала напрям руху країни неправильним. Востаннє переконання у правильності напрямку України переважало в громадській думці після президентських виборів у червні 2005 р. (тоді 42% вважали напрям руху країни правильним, 31% – неправильним), але вже в листопаді 2005 р. думка громадян змінилася на протилежну: 59% вважали прямування країни неправильним і лише 18% – правильним (Див. Рис. 2.3.8).

Експерти схильні проводити кореляцію між рівнем задоволення, підтримки громадянами напрямком розвитку основних сфер в державі та балансом довіри-недовіри до тих чи інших інститутів влади.

Директор соціологічної служби Центру Разумкова А. Биченко пояснював залежність суспільних розчарувань від рівня довіри чинному політичному керівництву тим, що «для людей важливі конкретні результати, а не політичні рішення; не факт схвалення реформістських законів і указів, а

їхнє практичне застосування кожною людиною, з чим у влади завжди були проблеми» [80]. На думку авторки, саме патерналістська традиція сформувала в суспільстві усталену тенденцію прив'язки успіхів або провалів у тій чи іншій сфері буття до конкретного інституту влади: представницького або персоніфікованого.

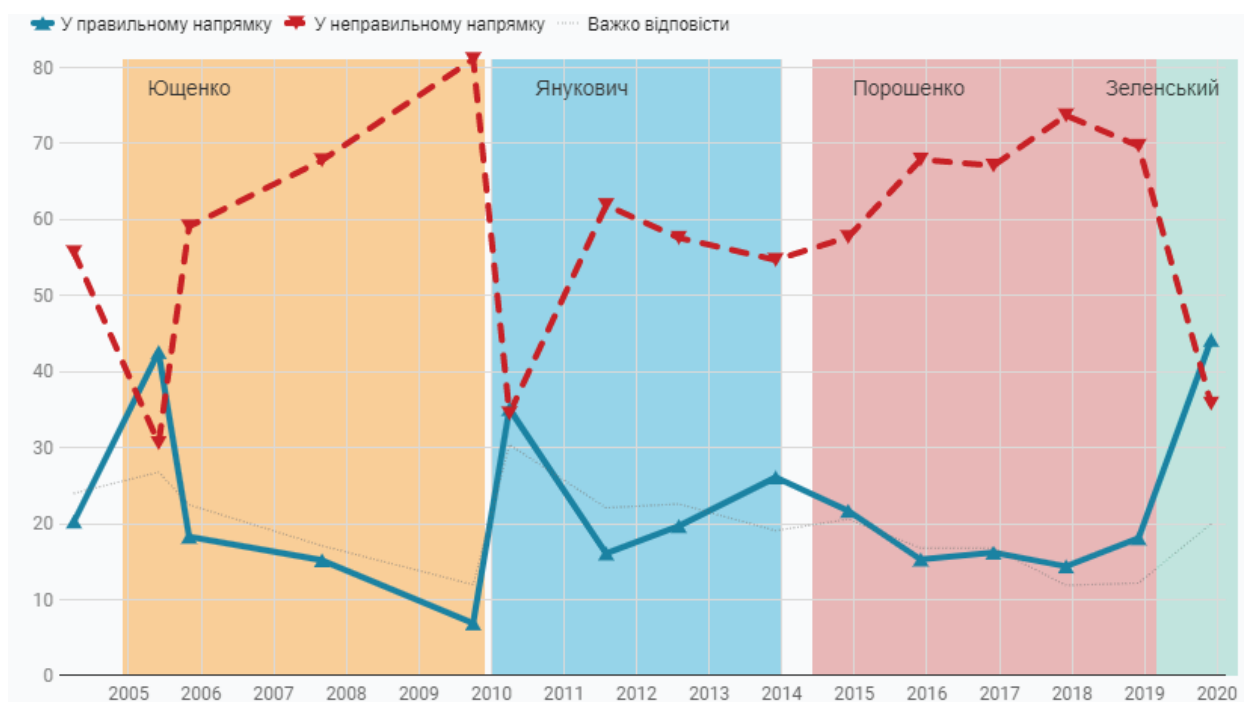

Рис. 2.3.8. Динаміка суспільної оцінки напрямку руху України в 2005-2020 рр. Джерело: [72-77; 185].

Авторська модель взаємодії цих чотирьох компонентів: суспільні настрої, рейтинг довіри до інститутів влади, показники розвитку держави та проваджувана політичним керівництвом державна політика в тій чи іншій сфері, – може бути представлена так – Рис. 2.3.9.

Відповідно до запропонованої моделі, наповнення українського суспільства тими чи іншими відчуттями, реакціями, стереотипами тощо – це пряме відображення стану розвитку держави і одночасно з тим фундаментальне підґрунтя, орієнтуючись на яке доцільно вимірювати ефективність влади і вибудовувати державну політику у відповідь на соціальний запит.

Рис. 2.3.9. Модель впливу суспільних настроїв на державну політику.
Сформовано авторкою.

Таким чином, моніторинг ціннісних, поведінкових установок масової свідомості українців та прослідковані тенденції суспільних настроїв упродовж 2014 – 2020 рр. свідчать, що українське суспільство тяжіє до суспільства виживання із взаємодією за принципом нульової суми: інших сприймає як потенційну загрозу радше, ніж як потенційних партнерів, та вважає, що добробут створюється перерозподілом, а не співтворчістю [25-27]. Це свідчить, що в ціннісному сенсі українці балансують на межі виживання і самовираження, що притаманно перехідним суспільствам зі слабким імунітетом до ризиків соціально-економічного штибу в процесі трансформації держави.

З 2013 р. Україна пережила низку соціальних катастроф, які позначилися на посиленні процесів внутрішньої міграції (понад 1,5 млн. ВПО), вагомому зниженні рівня доходів, переосмисленні важливості безпеки, свободи, сім'ї та щастя. Суперечливий і дуже повільний відхід суспільства від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови політичного устрою, економіки, формування стосунків громадянина з державою компенсується ціннісним наближенням

українців до провідних європейських країн у питаннях толерантності, фінансової безпеки і відповідальності за своє життя і добробут.

Динаміка суспільних настроїв у 2014 – 2020 рр. щодо оцінки перспектив деокупації і реінтеграції Криму і Донбасу продемонструвала деактуалізацію цих процесів у порядку денному тих частин населення, які не постраждали від збройного конфлікту на сході України і для яких сформована за шість років війни політична реальність стала цілком прийнятною.

Суспільні настрої щодо ключових проблем політичного, економічного, гуманітарного, міжнародного аспектів діяльності влади напряду демонструють не тільки ступінь довіри громадян до тих чи інших її інститутів, але й відображають сформований в інформаційному полі ключовий пул проблем, на які, за допомогою певних технологій, звертається увага населення. Коливання суспільних настроїв хоча і не знаходяться в абсолютній залежності від державної політики (внутрішньої і зовнішньої), однак частіше за все стають барометром визначення ефективності цієї політики та безпосередньо впливають на рівень довіри до влади.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ПОЛІТИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

3.1. Напрями державної політики і суспільних практик України на шляху формування соціальної держави

Державна політика є одним із ключових складників існування суспільства, адже її заходи спрямовані на поліпшення рівня життя громадян та гарантування соціальної стабільності країни та її регіонів.

За сучасних умов поняття політики трансформується, адже основна діяльність держави прямує до задоволення потреб громадян, і політика трактується як певна стратегія прийняття і практичної реалізації обов'язкових для суспільства рішень. Оскільки центральним актором політичного життя є держава, призначення політики полягає у визначення суті проблеми, розв'язання якої потребує втручання державних органів влади [111, с. 10], а це вже державна політика, тому що пов'язана з діяльністю зі здійснення державної влади.

Отже, державна політика – це цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем, досягнення й реалізації загальнозначущих цілей розвитку суспільства або його окремих сфер.

Канадський дослідник Л. Пал визначав державну політику як «напрямок дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної чи сукупності взаємно пов'язаних проблем» [171, с. 22].

У монографії доктора наук з державного управління В. Тертички «Державна політика: аналіз та здійснення в Україні», проаналізовані змістові та структурно-функціональні особливості державної політики в контексті визначення умов і динаміки державно-політичних процесів, оцінювальних підходів та демократичних перспектив суспільного розвитку [299, с. 126].

Державну політику науковець визначив як сукупність специфічних, неординарних дій, заходів та інститутів, за допомогою яких відбувається задоволення різноманітних інтересів диференційованого суспільства. Він також звернув увагу на взаємозалежність соціально-економічних, політичних, культурних та інших суспільних детермінант і державної політики [Там само, с. 133-135].

В той же час для пострадянських країн термін «державна політика» не обмежується лише діями одного актора в особі держави, а вміщує дії всіх акторів політичної системи, які мають відношення до предмету справи і можуть посприяти розв'язанню конкретної проблеми чи пропозиції [145]. Для української науки більш характерним є вживання терміну «державна політика», який вміщує майже всі аспекти управління країною.

Українські політологи Ю. Порохнявський та В. Смолянюк до основних напрямів державної політики відносять: економічну, соціальну, національну, демографічну, аграрну, культурну, технічну, екологічну, військову, геополітичну тощо [190, с. 498; 274, с. 38].

Офіційне вираження, законність та юридичне значення таких напрямів забезпечується спеціальними державними програмами, наприклад, Державна програма щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки; Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року тощо. Слід зауважити, що державна політики не може бути зведена до простої сукупності державних програм правового, культурного, економічного тощо розвитку. Держава – суб'єкт державної політики, який не тільки розробляє програми в тій чи іншій сфері суспільного життя, реагуючи таким чином на «вимоги», але й реалізує її, в тому числі з точки зору нормативно-правової, фінансової тощо [116, с. 37].

тому модель функціонування державної політики може бути представлена як трирівневий конструкт з таких блоків: нормативний (норми, заходи, державні програми, необхідні закони для реалізації того чи іншого напрямку державної політики); інституційний (держава, органи державної влади, політичні партії

як суб'єкти здійснення державної політики); матеріальний (технічні засоби, фінансування реалізації програми).

Визначені авторкою позиції України в міжнародних індексах та рейтингах, які демонструють, у тому числі, ефективність проваджуваної державної політики або відсутність змін і стагнацію показника, дозволяють сформувати авторську модель ключових напрямів державної політики в контексті виходу України з системної кризи та модернізації на принципах соціальної держави.

1. Державна політика збереження та розвитку людського капіталу (демографічний напрям, міграційна політика, програми лояльності для студентства та молоді, програма абсорбції ВПО, іммігрантів, стратегія національної освіти і запобігання явищу «brain-drain» («відтоку мізків»), програми підтримки здорового способу життя, профілактики і запобігання захворювань тощо).
2. Державна політика формування громадянського суспільства в Україні (громадянська освіта, програми підтримки громадських ініціатив та стимулювання громадської участі, закон про місцевий референдум, освітні програми управління ОТГ, освіта впродовж життя, відкриті університети, проекти соціальної дії тощо).
3. Державна політика сприяння розвитку малого і середнього бізнесу (програма боротьби з корупцією, дешеві кредити для українських виробників, розвиток екологічного бізнесу, програми державно-приватного партнерства, податкова лояльність, банківські програми підтримки, співпраця в рамках трикутника «громада-бізнес-освіта» тощо).
4. Державна політика зміцнення соціального капіталу і фінансової незалежності та стійкості ОТГ (завершення реформ децентралізації, розвиток економічних зв'язків між локальними територіями / територіальними громадами, консолідація «регіональних еліт» на основі соціальної інклюзії, соціальні ліфти, формування системи територіальної оборони, цільові

регіональні програми освітнього замовлення і підтримки молоді, локальні стратегії запобігання відтоку сільського населення тощо).

5. Державна політика просування позитивного іміджу України (стратегії розвитку брендів локальних територій, програми підтримки регіональних медіа, державної мови та мов спілкування національних меншин тощо).

З точки зору інституційного виміру державної політики, управління і регулювання суспільними процесами в Україні здійснюють інститути публічної влади. Сукупність органів законодавчої, виконавчої, судової влади, партійний і суспільно-політичних інститутів, груп інтересів та тиску складає організаційну основу державної політики. Вітчизняний дослідник інформаційного напрямку політики захисту національних інтересів України С. Бондаренко виділяв стратегічний і тактичний рівні інституційного виміру державної політики – зокрема, інформаційної [22, с. 25]. Під стратегічним рівнем дослідник пропонував розуміти сукупність інститутів влади (центральної влади, структур та організацій), які визначають стратегічні пріоритети та відповідають за реалізацію всієї державної інформаційної політики (центр системи політики).

Під тактичним – сукупність інститутів на національному та місцевому рівні (міністерства та загальнонаціональні відомства, організації, обласні держадміністрації, районні держадміністрації, інші організації та установи, які представляють центральні органи влади), які забезпечують реалізацію стратегічних напрямків у межах своїх повноважень та напрямів діяльності (відповідають за реалізацію частини політики, є структурним елементом загальної системи політики) [Там само].

На думку авторки, запропонований підхід може бути релевантним по відношенню до виокремлених напрямів державної політики в контексті модернізаційної моделі виходу України із системної кризи. Однак, саме контекст системної кризи передбачає певні особливості державної політики.

Адже йдеться про кризу не в окремій сфері розвитку суспільства, що може бути ізольовано вирішена цільовою державною програмою підтримки,

додатковим фінансуванням тощо. Справа у стагнації макропоказників суспільного розвитку загалом, а з огляду на перебування України в епіцентрі геополітичного конфлікту, невизначеності та непрогнозованості статусу анексованих Росією українських територій, інвестиційного дефіциту тощо, – вихід із системної кризи представляється як результат інноваційних практик реалізації державної політики.

Зокрема, авторкою вбачається доцільним формування довгострокової і середньострокової стратегії реалізації того чи іншого напрямку державної політики, з паралельним визначенням інструментів їх реалізації на стратегічному і тактичному інституційному рівнях. А також залученням незалежних вітчизняних та міжнародних аналітичних центрів, громадських організацій та груп інтересів, з метою поточного контролю ефективності та впливу результатів реформування тієї чи іншої суспільної сфери на дотичні/залежні сфери, коригування та адаптації до поточних умов та викликів.

Таким чином, модель виходу держави із системної кризи має бути сформована на основі спільної політики держави і суспільства по консолідації України навколо єдиного і позитивного за змістом інваріанта – концепту, що не містить розбіжностей трактування, негативних конотацій та формує спільність влади, громади і бізнесу.

Політика консолідації держави, що розглядається авторкою як інструмент досягнення консенсусу, згоди суспільства щодо: оцінки свого минулого; адекватного сприйняття сучасних подій та явищ; перспективних напрямів розвитку у майбутньому, – має містити як державну політику консолідації, так і державницьку її складову, що ініціюється суспільством.

Така модель, з одного боку, повністю відповідатиме одному з принципів соціальної держави – субсидіарності, який чітко виокремлює та розмежовує зони компетентності та відповідальності громадянина і держави. З іншого, державний і державницький рівні ініціатив і відповідальності покликані забезпечувати оптимальні умови для реалізації здібностей, інтересів громадян,

надавати умови для додержання соціальної справедливості, досягнення соціального миру і національної злагоди в суспільстві. Поряд з виходом із перманентної системної кризи, така модель в ідеалі має сформувати розвинуте громадянське суспільство, розгалужену «соціальну мережу» організації життя громадян, сучасну соціальну інфраструктуру та «соціальну етику» [270, с. 28-29].

У дослідженні взаємовідносин держави і суспільства у консолідаційних практиках важливо правильно виставити зв'язок об'єкта із суб'єктом, і поставити їх на один рівень, не віддаючи у системи взаємовідносин цих елементів другорядності або суспільству, або державі. Також доцільним представляють пошуки реальних, а не формальних механізмів залучення громадян до безпосереднього управління державними справами. З позиції управлінського аспекту взаємовідносини держави і суспільства передбачають паритетність, що гарантується на конституційному та законодавчому рівнях. Принциповим в цьому контексті є усвідомлення населенням необхідності безпосередньої участі в управлінні державними і громадськими справами [159, с. 153]. Відповідно до ст. 38 Конституції України, громадянам гарантується право брати участь в управлінні державними справами [110]. Та механізм такої участі, окрім виборчого права, – відсутній. Регламентація взаємовідносин між інститутами громадянського суспільства та державно-політичними інститутами потребує як правового забезпечення, так і охорони державою збалансованого громадського життя і суспільного контролю. Для цього дослідник державного управління В. Алексєєв пропонував такі кроки:

1. Законодавчо закріпити захист прав і свобод людини як пріоритет державної політики в усіх сферах суспільного життя.
2. Відпрацювати регламент повноважень держави на ґрунті поділу влад за системи всебічного конституційно-правового контролю за їхніми діями від інститутів громадянського суспільства.

3. Виробити механізми демонополізації влади, що унеможливило б зосередження її в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної інституції тощо.
4. Закріпити демократичні принципи та характеристики соціальної держави при розробці, прийнятті та застосуванні законів зі взаємним правовим закріпленням принципів та механізмів демократії, притаманних громадянському суспільству [4, с. 36].

Політична наука вважає соціальну державу похідною від правової. Доктор соціологічних наук, професор Є. Охотський запропонував таке визначення соціальної держави: це правова демократична держава, вищою цінністю якої є людина, це держава, яка створює і гарантує необхідні умови для гідного життя і вільного розвитку людини, всебічної самореалізації творчого потенціалу кожного [166, с. 38].

Вітчизняний правник О. Панкевич кваліфікував соціальну державу як державу, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві [172, с. 48-49]. Доктор філософських наук, професор В. Пазенок вбачав у соціальній державі тип організації державного і громадського життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на гідне життя [170, с. 115].

Підтверджуючи розуміння головної функції соціальної держави – створення умов і можливостей, – український політолог В. Горбатенко трактував соціальну державу як таку, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості [49, с. 24].

У науковій літературі виділяється п'ять принципів соціальної держави: *загального добробуту*, що полягає у повному забезпеченні потреб громадян у необхідних матеріальних і духовних благах; *соціальної справедливості*, який визначає міру забезпечення окремих громадян матеріальними і духовними благами відповідно їх внеску у суспільно корисну працю; *солідарності суспільства* навколо визначених державою цілей і цінностей, поточних і на перспективу; *субсидіарності*, що у найзагальнішому вигляді слід розуміти як заборону і недоцільність надмірної соціальної опіки держави над людиною при вирішенні проблем, з якими особа в змозі дати собі раду самостійно; *соціальної безпеки*, який обумовлює та гарантує безпеку людини, суспільства та держави від внутрішніх й зовнішніх загроз шляхом скоординованої системи національної безпеки і соціальної політики [11, с. 23; 41, с 85; 270, с. 26-27].

Вітчизняний дослідник В. Дементов виокремив такі функції соціальної держави:

- *захисна*, що полягає у створенні механізму гарантування соціально-економічної безпеки людини через усунення й попередження ризиків та їх наслідків, у забезпеченні системи захисту від наявних та можливих порушень прав і свобод особистості, а також – у реалізації державних соціальних гарантій, стандартів та нормативів;
- *стимулююча*, яка розуміється як створення системи заохочень до соціально-економічної активності, ефективного використання підприємницького потенціалу. Важливим стимулом виступає дотримання високих стандартів життя і умов для людського розвитку;
- *інтегративна* – забезпечення суспільної злагоди, запобігання маргіналізації та поляризації суспільства, його фрагментації на соціально ізольовані верстви та групи;
- *інвестиційна*, що полягає у розвитку соціальної інфраструктури, забезпечення доступності охорони здоров'я, освіти, духовно-культурних здобутків;

- *соціального контролю*, що виявляється у наявності механізму, за допомогою якого суспільство і його елементи забезпечують дотримання певних правил, порушення яких завдає шкоди функціонуванню всієї соціальної системи [63, с. 83].

Запропоновані Є. Охотським [166] та іншими дослідниками ознаки соціальної держави у найбільш зваженому і концентрованому вигляді можуть бути визначені так: найвища цінність – це людина, її життя та гідність; захист прав, свобод і законних інтересів кожної людини; правовий характер управлінських рішень, законів та підзаконних актів, що ухвалюються; активна та сильна соціальна політика; гарантія соціально-економічних та культурних прав і свобод людини; взаємна соціальна відповідальність влади, суспільства, людини і громадянина; зміцнення екологічної безпеки життєдіяльності; нетолерантне ставлення до корупції, засилля бюрократії, тіньової економіки тощо. Відштовхуючись від цих ознак, слід зафіксувати, що сучасна Україна не відповідає жодній із названих ознак (окрім, нетолерування корупції) та відповідно, перебуває на початковій стадії розбудови соціальної держави. Тож сучасна модель в Україні може бути визначена як *асоціальна* держава.

Асоціальну державу авторка розуміє як державу з несформованими або нестійкими демократичними традиціями управління, інститутами громадянського суспільства, рівнем правової та громадянської культури, що перебуваючи в перманентному стані економічної стагнації та всеохоплюючої корупції, принципово нездатна здійснити системне реформування, засноване на цінності людського капіталу, соціальної справедливості та забезпечення добробуту всім членам суспільства.

Отже, в умовах системної кризи в Україні вихід із неї представляється можливим за умови побудови державної політики у спосіб згуртування, об'єднання, консолідації суспільства і держави та активізації громадянського сектору. Ця політики розуміється авторкою як цілеспрямована та практико-орієнтована стратегія розвитку України, що має впроваджуватися шляхом якісних практик державних інститутів і недержавних інституцій задля

об'єднання суспільства навколо принципів і функцій соціальної держави, та має містити як державну, так і державницьку складову, що ініціюється суспільством.

В основних законах більшості демократичних країн соціальна держава – закріплений конституційний принцип. Однак, в якості реальної практики діяльності державних інститутів у напрямі вирішення соціальних проблем суспільства, соціальних груп і окремих особистостей, її використання доволі обмежене. Суспільна практика створила різні моделі соціальної держави: *позитивна держава у США, держава соціальної захищеності* – Велика Британія, *держава соціального добробуту* – Швеція тощо, які є симбіозом універсальних рис демократичних режимів, ліберальних економік і специфічних національних традицій облаштування соціального буття.

У проєкті Закону України № 2312 «Концепція соціальної держави України», внесеного до Верховної Ради 2 квітня 2008 р., конституційно закріплений принцип соціальності української держави (скоріше, бажаний, ніж реальний) отримав таке тлумачення [241]. *Соціальна держава* – це високорозвинена, правова, демократична держава, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, вільний розвиток та волевиявлення, самореалізацію творчого (трудоного) потенціалу шляхом політичної та ідеологічної багатоманітності, соціальної спрямованості економіки, проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності [Там само]. Дещо патерналістське наповнення цієї категорії в проєкті закону, на думку авторки, протирічить реальним практикам існуючих у світі соціальних держав.

Взагалі, в історичній ретроспективі слід вказати на практиковані в Україні традиції формування соціальної держави: консервативного типу за часів гетьмана П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.), соціалістичного, що відтворювався в межах УРСР. З проголошенням незалежності України,

відтворення практик соціальної держави відбувається в ліберально-демократичному, конституційному напрямку.

Основою конкретизації соціальної державності є соціальне право. Вітчизняний правник І. Яковюк наголошував, що «конституційне визнання держави соціальною створює необхідні правові передумови для легітимації соціального права як самостійної галузі системи права» [352, с. 162]. Це право покликано узгодити взаємодію між соціальною державою і ринковою економікою. Разом з тим із наявності соціального законодавства і закріплення соціально-економічних прав не впливає висновок про те, що держава є соціальною. З-поміж іншого, соціальне законодавство регулює діяльність державних інститутів, суспільних організацій і приватних осіб в соціальній сфері, - тобто державний і державницький рівні ініціатив і відповідальності.

Вітчизняні дослідники Є. Борщук, Н. Добрева, Т. Корецька суб'єктами соціальної політики називали спеціалізовані установи й організації, які реалізують соціальну функцію держави. Вони звертали увагу, що в соціальній державі, окрім державних інституцій, цією проблематикою мають опікуватися корпорації, підприємства, профспілки, релігійні та благодійні організації тощо [71, с. 76]. Авторка вважає, що навіть з позиції гібридизації функцій держави і значного розвитку громадського, волонтерського рухів, що спостерігаються у сучасних умовах в Україні, держава як суб'єкт соціальної політики все ж таки переважає за своїм потенціалом можливості інших суб'єктів цього процесу (його законодавчий, регуляторний, адміністративний, фінансовий компоненти перебувають в розпорядженні і під контролем державних інститутів).

Щодо об'єкту, якщо держава визначає себе як соціальну, то відповідно вона повинна бути орієнтована на забезпечення і захист інтересів усього суспільства як цілісної системи. Тобто об'єктом соціальної політики є суспільство, його класи, соціальні спільноти, окремі особистості [Там само, с. 75]. Але при цьому слід зробити особливий акцент на захисті тих груп і верств населення, які опинилися в скрутних життєвих обставинах. На цей аспект

звертали увагу вітчизняні правники П. Рабінович та Ю. Лобода [246, с. 94; 247, с. 45].

Виходячи з такого розуміння об'єкта соціальної держави, *ознаки соціальної держави* у найбільш узагальненому вигляді можуть бути визначені так:

- забезпечення та захист соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина (дотримання прав і свобод людини, забезпечення стандартів гідного життя; здійснення активної та ефективної державної соціальної політики, результатом якої є покращення добробуту, створення умов безпечної життєдіяльності, вільний і всебічний розвиток особистості, зміцнення сім'ї, збереження національних культурних традицій та історичної спадщини тощо);
- взаємна відповідальність держави та людини (запровадження соціального діалогу в практику прийняття рішень в сфері соціального управління; забезпечення балансу інтересів особи, суспільства і держави, їх взаємна відповідальність);
- забезпечення соціальної злагоди і стабільності в суспільстві (чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у створенні і розвитку соціальної держави, активне залучення до цих процесів органів місцевого самоврядування);
- реалізація соціально спрямованої державної політики (додержання соціальних орієнтирів і зобов'язань, визначених у міжнародних договорах, учасниками яких є Україна; участь громадських об'єднань, організацій, політичних партій, інших соціальних інституцій у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства тощо) [102, с. 23-24].

Доктор філософських наук, професор В. Пазенок вказував, що механізми саме соціальної держави покликані забезпечувати оптимальні умови для реалізації здібностей, інтересів громадян, надавати умови для додержання

соціальної справедливості, досягнення соціального миру і національної злагоди в суспільстві [170, с. 62].

У попередніх розділах на основі вивчених міжнародних індексів та національних статистичних даних авторкою було виявлено тригери системної кризи в Україні, на основі яких запропоновано адаптивну модель напрямів державної політики. А саме:

- державна політика збереження та розвитку людського капіталу;
- державна політика формування громадянського суспільства в Україні;
- державна політика сприяння розвитку малого і середнього бізнесу;
- державна політика зміцнення соціального капіталу і фінансової незалежності та стійкості об'єднаних територіальних громад;
- державна політика соціокультурного єднання, збереження та популяризації культурно-ціннісних засад і практик української нації.

З урахуванням здійсненого авторкою аудиту соціально-економічних, політичних та ціннісно-світоглядних проявів системної кризи в Україні, доцільним представляється моделювання напрямів державної політики модернізації країни, з огляду на атрибути та ознаки соціальної держави. Однак, перш за все, слід проаналізувати існуючі напрями державної політики та суспільних практик в сферах, які за даними міжнародних рейтингів, перебувають у стагнації або, навпаки, демонструють позитивну динаміку. Для цього авторкою обрано такі:

- боротьба з корупцією як складова проблеми інвестиційної непривабливості України (44,51 бали в Індексі процвітання [374]);
- реформа судочинства, що корелюється з усіма сферами розвитку держави і суспільства, зокрема, в контексті забезпечення справедливості як одного з принципів соціальної держави;
- подолання бідності, що одночасно є і показником розвитку економіки, і індикатором соціального капіталу (46,20 і 43,91 балів відповідно [Там само]);

- співробітництво освіти і бізнесу в рамках реалізації стратегій розвитку громад та збереження інтелектуального і соціального капіталів;
- міграційна політика, що відноситься до стану збереження і розвитку людського капіталу.

Боротьба з корупцією – фундаментальна проблема, яка резонує в українському суспільстві та знаходиться в національному і міжнародному порядку денному. Це явище сучасного соціально-економічного буття українців походить з самої логіки побудови національного господарського комплексу в часи набуття Україною незалежності, а саме – тіньової лібералізації економіки під час переходу планової, адміністративно-командної системи на ринкову модель.

Відомий німецький економіст А. Мюллер-Армак економічною основою соціальної держави уявляв не просто ринкове господарство, а соціально орієнтоване. Він запропонував модель трикутника цілей у такому господарстві: особиста свобода індивіда, економічне і соціальне забезпечення та економічне зростання [147, с. 268].

Одна з важливих функцій соціальної держави дійсно полягає в тому, щоб спрямовувати дію ринкових сил таким чином, аби захистити громадян від стихійної випадковості. А також забезпечити економічну стабільність і перерозподіл доходів між різними соціальними верствами суспільства через встановлення прийнятної системи оподаткування, державний бюджет, фінансування соціальних програм, заохочення доброчинної діяльності, вплив на процес ціноутворення тощо.

На думку експертів-економістів Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України Є. Борщука та М. Заверухи, за сучасної динаміки макроекономічного розвитку національної економіки, слід, у першу чергу, сформулювати принципи державної політики детінізації економіки України [24, с. 206].

Адже масштаби тінізації економіки позначаються на реалізації соціально-економічних реформ, спотворюють офіційні дані про стан економіки, сприяють поширенню тіньових відносин практично на всі економічні і неекономічні сфери (політичний і соціальний ринок, тіньовий політичний лобізм, тінізація виборчої системи і неформальна кадрова політика тощо) [88, с. 40].

Тож саме проведення ефективної політики залучення тіньових капіталів у легальну економіку країни спроможне вирішити дві базові проблеми: збільшення національного інвестиційного потенціалу, стратегічний розвиток і зростання української економіки та забезпечення соціальної справедливості у процесі розподілу національного багатства, на що вказувала російська дослідниця Л. Церкасевич [335, с. 72].

В Україні функціонування тіньового бізнесу безпосередньо пов'язано з корупцією, причому цей причинно-наслідковий зв'язок між ними має взаємний вплив і залежність.

Нормативно-правову основу державної політики боротьби з корупцією складають:

- Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 - 2017 роки» від 14 жовтня 2014 р. [211];
- Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. [210];
- Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. [220];
- Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. [229];
- Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. [237];
- Закон України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 р. [203],

а також Конституція України, Кримінальний, Господарський, Цивільний кодекси та Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо.

Базовий антикорупційний закон – «Про запобігання корупції», оперує таким розумінням корупції: це використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей, з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб [210].

Ст 4. Закону визначає центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику – Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК). НАЗК є відповідальним перед Верховною Радою України і підконтрольним їй та підзвітний Кабінету Міністрів України [Там само].

Засадами державної антикорупційної політики передбачено щорічну розробку та звітування щодо виконання антикорупційної стратегії, що розробляється НАЗК на основі аналізу ситуації щодо корупції, а також результатів виконання попередньої антикорупційної стратегії. А реалізація стратегії відбувається шляхом виконання державної програми, що також розробляється Національним агентством (ст. 18) [Там само].

У Законі України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» зазначалося, що чинна на той час «Національна антикорупційна стратегія на 2011-2015 роки», затверджена Указом президента України від 21 жовтня 2011 р., «так і не стала ефективним інструментом антикорупційної політики» [211]. Тож Антикорупційна стратегія 2014–2017 рр., в якій були враховані результати публічних обговорень та рекомендації міжнародних організацій, вперше запланувала системні кроки в антикорупційній політиці в Україні. Пізніше Постановою Кабміну було прийнято Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 рр. (Постанова № 265 від 29 квітня 2015 р.).

У стратегії окреслювалося кілька найгостріших проблем соціального буття, проти яких, зокрема, повстало суспільство під час Революції Гідності. Тож для їх подолання пропонувалося:

- запровадження ефективних антикорупційних програм у центральних органах виконавчої влади, а також на державних підприємствах, забезпечення для суспільства прозорості їх діяльності;
- реформування судової влади в Україні та усунення ризиків корупції у судочинстві та діяльності органів кримінальної юстиції;
- усунення корупційних передумов ведення бізнесу, формування сприятливого для відмови від корупційної практики бізнес-клімату та нетолерантного ставлення бізнесу до корупції;
- реалізація права осіб на доступ до інформації, забезпечення відкритості суспільно необхідної інформації, яка може використовуватися для виявлення і припинення корупційної практики, дієвий державний контроль за реалізацією відповідного законодавства;
- створення системи інструментів, які дадуть змогу ефективно виявляти та розслідувати корупційні злочини, конфісковувати майно, яке було предметом злочинної діяльності або набуто внаслідок такої діяльності, притягувати до відповідальності осіб, причетних до вчинення корупційних злочинів;
- формування в суспільстві ідеї нетерпимості до проявів корупції [Там само].

Однак, пізніше сталість антикорупційної реформи в Україні була перервана. По-перше, НАЗК не був підготовлений звіт про результати реалізації стратегії за попередній період. По-друге, поданий 26.04.2018 р. на розгляд Верховної Ради проєкт Закону України № 8324 «Про Антикорупційну стратегію на 2018 – 2020 роки» ані 2018, ані наступного електорального року ухвалений не був.

Проєкт Закону про засади державної антикорупційної політики на 2020 – 2024 рр. № 4135 Верховна Рада України ухвалила за основу [199]. Тож не

маючи можливості оперувати самим текстом законопроекту, авторка спирається на офіційну інформацію на веб-порталі українського парламенту.

Так, в Антикорупційній стратегії на 2020 – 2024 рр. йдеться про внесення змін до деяких положень базового закону («Про запобігання корупції») з метою підвищення ефективності механізмів моніторингу та координації реалізації державної антикорупційної політики. А саме:

- передбачити повноваження НАЗК щодо визначення порядку здійснення моніторингу, координації, оцінки ефективності реалізації державної антикорупційної політики;
- передбачити запровадження інформаційної системи з метою забезпечення відкритості відомостей про стан реалізації державної антикорупційної політики, інших заходів із запобігання та протидії корупції;
- переглянути періодичність підготовки національних доповідей щодо ефективності державної антикорупційної політики та порядок їх затвердження;
- визначити строки, на які мають розробляться і затверджуватись Антикорупційна стратегія та відповідна державна програма;
- уточнити положення щодо збору та опрацювання статистичної інформації про результати діяльності спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції [Там само].

На думку авторки, такі розмиті формулювання, обтяженість законопроекту процесуальними компонентами, що визначають по суті регуляторну, а не власне антикорупційну політику, свідчать про відсутність стратегічного бачення реальних кроків, заходів, етапів на шляху до мінімізації корупційної складової всіх сфер розвитку держави і суспільства.

Також авторка акцентує увагу на одному з принципів, на яких базується проєкт антикорупційної стратегії на 2020-2024 рр.: забезпечення невідворотності покарання [Там само]. Він спрямовує безпосередньо до системи судочинства в Україні, яка також перебуває в стані реформування.

Тож, з точки зору прописаних у Закону України «Про запобігання корупції» засад, чинна антикорупційна політика в державі не має юридичних підстав для провадження. Адже після 2017 р. ані стратегії, ані державної програми боротьби з корупцією ухвалено не було.

Щодо інституційної складової, за досліджуваний період 2014 – 2020 рр. в Україні було створено мережу центральних державних антикорупційних інститутів: окрім НАЗК (<https://nazk.gov.ua/uk/>), це: Національне антикорупційне бюро України (далі - НАБУ - <https://nabu.gov.ua/>), Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (скорочено – Агентство з розшуку та менеджменту активів або АРМА - <https://arma.gov.ua/>), а також Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», НАБУ є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових [220].

Завданням Національного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці. Слід зазначити, що НАБУ, окрім центрального офісу в м. Києві, має територіальні управління в Одесі, Харкові та Львові.

Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів – це центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, уповноважений на формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, які можуть бути або вже арештовані у кримінальному провадженні. АРМА має територіальні управління у Києві, Львові, Харкові,

Вінниці, Одесі та Дніпрі, і за змістом, обсягом функцій і правовим статусом не має аналогів у системі органів державної влади в Україні [1].

АРМА створено за аналогом установ з повернення та управління активами, які успішно функціонують у державах-членах ЄС відповідно до рішення Ради Європейського Союзу № 2007/845/JHA від 06 грудня 2007 року та інших актів права Євросоюзу.

Оцінюючи ефективність антикорупційної політики в Україні, авторка підтримує виокремлені вітчизняною дослідницею Т. Миськевич позитивні зрушення, а саме: поступове втілення системи ProZorro, системи електронних закупівель та реєстру електронних декларацій майна, розбудова прогресивної системи eHealth, відкриття державних реєстрів щодо інформації про кінцевих бенефіціарних власників та спроба дерегуляції підприємницької діяльності [141, с. 10-11]. За оцінками урядового порталу, реалізація стратегії 2014-2017 рр. забезпечила Україні щорічну економію 6% ВВП [95]. Повідомлялося, що за попередніми оцінками, запропоновані Антикорупційною стратегією 2020 – 2024 рр. заходи допоможуть Україні економити до 200 млрд. грн. на рік [Там само]. У той же час, відповідно до Звіту Національного антикорупційного бюро України, економічний ефект від діяльності НАБУ та САП в 2020 р. складав 1,93 млрд. грн., з яких: 1,008 млрд. грн. – відшкодовано державним підприємствам, 805,6 млн. грн. – запобігли розкраданню, 65,54 млн. грн. – стягнуті застави в дохід держави, 50,99 млн. грн. – повернуто до державного бюджету і 1,55 млн. грн. склало повернення незаконно виплачених компенсацій за житло народним депутатам України [156].

За оцінкою експертів Центру політико-правових реформ і Transparency International Україна, загальний рівень реалізації заходів Антикорупційної стратегії на 2014–2017 рр. та Державної програми щодо реалізації Антикорупційної стратегії на 2015–2017 рр. не перевищував 60% при запланованих 90–95% [7]. У 2020 р. саме НАЗК оцінювало реалізацію критеріїв, що визначають його ефективність, у 88% [155].

Таким чином, проаналізована антикорупційна державна політика в Україні, на думку авторки, має низку суттєвих проблем, що стосуються: нормативно-правових підстав, якими керуються у своїй практичній діяльності державні інституції боротьби з корупцією; мережі територіальних відділень антикорупційних державних інституцій; дублювання і неузгодженість дій інституцій в процесі виявлення корупційних дій; неефективної системи розрахунку якості виконання запланованих кроків; якості реалізації судової реформи, яка безперечно гальмує темпи подолання в країні корупції та сталий економічний розвиток в цілому.

Реформа судочинства. Старший науковий співробітник Інституту держави і права імені Корецького НАН України М. Сірий вказував на непомітність і несистемність судової реформи в Україні [16]. Адже реформа – це не законопроект чи декілька законопроектів, а перш за все, – соціальний процес. «Якщо у будь-якій демократичній країні розпочинається судова реформа, то її складно не помітити, тому що вона має серйозні соціальні ознаки. Вона має конкретні прізвища, які відстоюють позиції «за» і «проти». Сьогодні жодного соціального процесу, який би вказував на ознаки здійснення судової реформи в Україні, на жаль, не відбувається» [Там само]. Однак без незалежних, політично незаангажованих і некорумпованих судів і суддів, успіх антикорупційної реформи (власне, як і будь-якої іншої) неможливий.

Судово-правова реформа в Україні стартувала в 1992 р. з ухвалення Верховною Радою України «Концепції судово-правової реформи в Україні» [219]. В обґрунтуванні необхідності цієї реформи вказувалося, зокрема, «що суди республіки, вся система юстиції і чинне законодавство, яке регулює діяльність правоохоронних органів, переживають глибоку кризу, викликану багатьма факторами, які негативно впливали на їх діяльність» [Там само]. Зокрема, зазначалося, що суди не завжди надійно охороняли права і свободи людини, являли собою важливий інструмент командно-адміністративної системи і змушені були бути провідниками її волі [Там само]. Суд не мав

влади, а влада безконтрольно користувалась судом. На думку авторки, ці ознаки кризи судово-правової системи в Україні актуальні і дотепер.

Сучасний етап судової реформи стартував після прийняття в червні 2016 р. Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [237]. Цим законом передбачалися такі нововведення у вітчизняній судовій системі:

- перехід до триланкової системи судів: місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд;
- створення нового Верховного Суду шляхом ліквідації Верховного Суду України для розгляду справ як суд касаційної інстанції;
- припинення діяльності та ліквідація вищих спеціалізованих судів з дня початку роботи Верховного Суду у новому складі;
- утворення в системі судоустрою нових вищих спеціалізованих судів: Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду;
- впровадження нових механізмів для стимулювання забезпечення доброчесної поведінки суддів із залученням громадськості. Зокрема, з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності утворювалася Громадська рада доброчесності;
- закріплення обов'язку судді (кандидата на посаду судді) подавати, зокрема, декларацію родинних зв'язків, декларацію доброчесності;
- запровадження відкритих конкурсів на зайняття посади суддів апеляційних, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду з допуском до них осіб, що не мають суддівського стажу;
- здійснення перерозподілу повноважень між Вищою кваліфікаційною комісією суддів України та Вищою радою правосуддя [Там само].

Слід зауважити, що низка цих новел цілком відповідала Концепції реформування судової системи України, запропонованої Правничою Асамблеєю Асоціації правників України 19 вересня 2014 р. [112]. Тобто можна

говорити про двовимірність цього напрямку реформування: як з боку громадянського суспільства (в даному випадку, професійної спілки), так і з боку органів державної влади, якими було розроблено і ухвалено відповідний закон.

Відповідні до нового закону про судоустрій, 02.06.2016 р. Верховною Радою України було внесено відповідні зміни до Конституції України в частині правосуддя [206], які набрали чинності 30.09.2016 р. Серед іншого прийняті зміни передбачали: скасування «призначення судді на посаду вперше»; безстроковість обіймання посади судді; підвищення вікового та професійного цензів до кандидатів на посаду судді; встановлення нового порядку формування Вищої ради правосуддя, відповідно до якого більшість у її складі становитимуть судді, обрані суддями; встановлення порядку, відповідно до якого суди утворюватимуться та ліквідовуватимуться законом; звуження меж імунітету судді від абсолютного до функціонального тощо [Там само].

Взагалі упродовж досліджуваного хронологічного періоду слід зафіксувати такі законодавчі акти, довкола яких будувалася судова реформа:

- Закон України «Про Вищу раду правосуддя», який набрав чинності 05.01.2017 р. [203];
- Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 07.06.2018 р. [202];
- Закон України «Про утворення Вищого антикорупційного суду» від 21.06.2018 р. [239];
- Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16.10.2019 р. [205];
- Закон України «Про внесення зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо територіальної юрисдикції місцевих судів на території України до прийняття закону щодо зміни системи місцевих

судів на території України у зв'язку з утворенням (ліквідацією) районів» від 03.11.2020 р. [207].

Попри доволі потужну нормативно-правову основу судової реформи, експерти констатують її провал через небажання змін в колі політичних еліт, а також опору судовій реформі з боку «суддівської корпорації» [295]. Вища кваліфікаційна комісія суддів (ВККС), робота якої заблокована, та Вища рада правосуддя (ВРП), де стара «суддівська корпорації» спромоглася заблокувати участь міжнародних експертів і зупинити реформу в цілому, - залишили на своїх посадах більшість корумпованих суддів. Як наслідок, довіра до судочинства після реформи залишилася на тому ж рівні, що і до Революції Гідності. Однак, в умовах соціально-економічної кризи в Україні, а також з огляду на практичну значущість моделі виходу з цієї кризи шляхом розбудови соціальної держави, особливого значення набуває необхідність захисту соціально-економічних прав людини.

Так само, з точки зору оновлення всієї політичної системи, реформа судочинства представляється надзвичайно актуальною, адже справедливі, некорумповані суди – це єдина вимога міжнародного бізнесу, готового інвестувати в економіку України. Якісне, стабільне законодавство та ефективне правосуддя, що здатні реально забезпечувати надійний захист прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави – базова, відправна передумова розвитку громадянського суспільства і соціального капіталу.

На думку авторки, судово-правова реформа, передовсім, повинна скеровувати весь поступ суспільної системи в напрямку максимального забезпечення верховенства права, досягнення соціального ефекту у суспільстві, відновлення довіри до судової гілки влади та створення умов доступного і справедливого правосуддя. Враховуючи неспроможність політичних еліт та законсервованих в собі суддівських кіл здійснити нагальну для держави реформу судової влади, авторка вважає за необхідне просування ініціатив та пропозицій в цьому контексті з боку громадянського сектору, професійних об'єднань правників, міжнародних аналітичних агенцій тощо.

Успішне завершення судової реформи в Україні можливе за адекватної ревізії чинної нормативно-правової бази, розблокування роботи ВККСУ, ВРП, перезапуску антикорупційних структур тощо – з боку держави. А також активної позиції громадянського сектору, професійних об'єднань правників, незалежних аналітичних центрів і фондаций на локальному рівні.

Подолання бідності. Вперше стратегія *подолання бідності* в Україні з'явилася в законодавчій та практичній площині в 2001 р. [236]. Головними причинами виникнення та поширення бідності тоді були визначені: зменшення рівня зайнятості населення, зростання рівня безробіття, низький рівень оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованість із заробітної плати і соціальних виплат, що мають суто економічне підґрунтя, відсутність розвинутої системи страхування життєвих ризиків та адресної соціальної допомоги [Там само].

Слід визнати, що Стратегія подолання бідності від 2001 р. представляла собою комплекс системних заходів, детермінованих розумінням природи та витоків бідності як соціально-економічного явища та заходами щодо її попередження. Стратегія будувалася на принципах забезпечення економічного зростання, підвищення рівня продуктивної зайнятості населення та вжиття заходів щодо блокування найгостріших проявів бідності, реформування системи соціальної підтримки населення шляхом консолідації всіх соціальних програм і видів допомоги на основі оцінки сукупного доходу сім'ї, інтеграції осіб з обмеженими фізичними можливостями у суспільне життя. Крім того, зазначалося, що політика подолання бідності має поєднуватися з політикою становлення середнього класу в Україні [Там само].

У досліджуваний в дисертації період нова «Стратегія подолання бідності» була затверджена 16.03.2016 р. [291]. Окрім бідності, цей документ оперує категорією «соціальне відчуження», що є однією з базових у «Європейській соціальній хартії» від 1996 р., ратифікованій Верховною Радою

України в 2006 р. Тобто йдеться про гуманітарні та соціальні ексклюзії, з якими пов'язана бідність сімей, особливо в сільській місцевості.

Загалом, індикатори соціально-економічної кризи в Україні дозволяють виділити дві найуразливіші категорії населення, серед яких рівень бідності критично високий по відношенню до середнього показника: родини з дітьми та сільське населення (що більшою мірою пов'язано з інфраструктурними проблемами умов життя). Стратегічні державні ініціативи та плани заходів на 2016 – 2020 рр. з реалізації означеної Стратегії, дозволяють зафіксувати наступні заходи та кроки, що вживалися державою:

- розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування для забезпечення умов гідної праці (підвищення дієвості політики зайнятості, підвищення мобільності робочої сили на ринку праці, активне сприяння детінізації зайнятості та доходів населення, зменшення економічно необґрунтованої нерівності та сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості в системі розподілу доходів);
- забезпечення доступу населення до послуг соціальної сфери незалежно від місця проживання, мінімізація ризиків соціального відчуження сільського населення (забезпечення доступності послуг соціальної сфери для населення незалежно від місця проживання, сприяння ініціативності громад у розв'язанні найгостріших соціальних проблем та запобіганні бідності тощо);
- мінімізація ризиків бідності та соціального відчуження найбільш вразливих категорій населення (забезпечення подальшого реформування системи соціальної підтримки та зменшення масштабів бідності серед вразливих верств населення, підвищення якості та рівня доступності соціальних послуг для вразливих верств населення, розширення можливостей дітей, що вразливі до бідності та соціального

відчуження, у частині отримання ними якісних послуг та інше) [212; 213; 215; 216].

Інституційно у забезпеченні виконання цих заходів задіяні профільні міністерства та відомства (Мінсоцполітики, Мінекономрозвитку, Пенсійний фонд тощо) та обласні державні адміністрації, Київська міська державна адміністрація, органи місцевого самоврядування.

Однак закладені у плани індикатори виконання тих чи інших заходів, на думку авторки, мають номінальний і декларативний характер (наприклад, показником «підтримки підприємницької ініціативи зареєстрованих безробітних шляхом надання допомоги по безробіттю одноразово» у плані на 2020 р. визначено «кількість наданих консультацій з питань організації та провадження підприємницької діяльності» [216]).

На локальному рівні, до прикладу, за інформацією звітів Департаменту соціальної політики Вінницької міської ради, також слід констатувати номінальний підрахунок «кількості осіб, яких взято на облік як внутрішньо переміщених осіб», «виданих посвідчень дітям із багатодітних сімей», «наданої матеріальної допомоги малозабезпеченим особам на суму 13 508,48 грн.» тощо [91]. Тобто, планування заходів і фіксація результатів їх реалізації в сфері соціальної політики і, зокрема, у питання подолання бідності в Україні, відбувається, на думку авторки, без визначення реальної проблеми, шляхів її подолання, моніторингу вирішення, заходів запобігання у майбутньому. Іншими словами, кількісні показники не конвертуються у якісні сталі зміни в питанні подолання бідності і формування запобіжників для найбільш вразливих категорій населення у майбутньому.

Співробітництво освіти і бізнесу в рамках реалізації стратегій розвитку громад розглядається авторкою як практика, що в перспективі спроможна забезпечити економічне зростання регіонів та конкурентоздатність України на глобальному ринку. А також ефективний механізм збереження інтелектуального і соціального капіталів.

Вітчизняна дослідниця, кандидатка економічних наук О. Левковець у підвищенні рівня наукоємності економіки через масове запровадження інновацій та створення нових видів бізнесу ключову роль вбачала у структурних, технологічних, інституційних змінах в економіці країни та регіонів [123, с. 6]. Зокрема, на думку професорки Л. Семів, дослідниці людського капіталу та економіки праці, фундаментальна роль у цьому процесі полягає в активізації співробітництва освіти, науки, бізнесу, упровадження стратегії «трикутника знань», реалізація якого в перспективі має забезпечити економічне зростання країни та регіонів [266, с. 455].

«Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів» - парламентські слухання, що відбулися у 2009 р. і констатували необхідність реформування національної економіки. У Стратегії, зокрема, зазначалося, що починаючи з 2000 р. в Україні жодного бюджетного року не була виконана визначена статтею 34 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» норма щодо забезпечення державою бюджетного фінансування наукової та науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7% ВВП України [230].

Упродовж досліджуваного періоду ці витрати становили, наприклад: 0,6% - у 2014 р., 0,55% - у 2015 р., 0,48% - у 2016 р., 0,45% - у 2017 р. [268, с. 7]. Таке фінансування дозволяло науці виконувати в суспільстві переважно соціокультурну функцію. У Стратегії інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 рр. зазначалося, натомість, що економічна функція науки починається з обсягів фінансування, більших за 0,9% ВВП (за умови повного врахування всього об'єму ВВП у статистиці; для України ж, де значна частина ВВП створюється в тіньовому секторі, цей показник оцінюється в 1,7% від офіційно зафіксованого статистикою ВВП) [230].

Нова роль університетів та інших закладів вищої освіти у стимулюванні регіонального розвитку мають бути усвідомлені на державному і локальному рівнях та знайти своє відображення у регіональних стратегіях розвитку областей, міст та провідних ЗВО регіону [162, с. 130].

Відповідно до Звіту конкурентоспроможності регіонів України у 2013 р. Вінницька область посідала 11 позицію в субіндексі здатності до інновацій, 22 – за якістю науково-дослідних центрів та 10 – за рівнем співпраці університетів і бізнесу в НДДКР [90]. Донецька область за тими ж показниками посідала відповідно 8, 5 і 2 місця серед регіонів України в 2013 р. Переміщений у Вінницю з м. Донецька Донецький національний університет імені Василя Стуса (Наказ МОН України № 1084 «Про організацію освітнього процесу Донецького національного університету України в місті Вінниця» від 30.09.2014 р. [78]) упродовж 2014-2020 рр. сформував успішний кейс та практики співпраці з бізнесом і владою задля підвищення добробуту, якості послуг для громади, підвищення інвестиційної привабливості та експертної спроможності Вінниччини.

Зокрема, йдеться про освітні проекти та школи (Всеукраїнська школа публічної політики та адміністрування, Школа молодого посадовця, Медичне право, Туристичний бізнес, Медіа-школа Vin-Media тощо), а також проекти соціальної дії (Гуляючи коридорами Стусівського університету у Вінниці, Наука – це просто! та інші), що активізували діалог між експертним середовищем Університету, органами влади і місцевого самоврядування, бізнесом, грантодавцями, інвесторами [Там само].

В Індексі конкурентоспроможності міст України 2019-2020 рр. четверту позицію з рейтингом у 65,45 бали посіло м. Вінниця. Рейтинг є сумою субіндексів. Найсильнішими компонентами Вінниці за підсумками 2020 р. виявилися:

- прозорість та відкритість даних (2 місце);
- податки та збори (2 місце);
- неформальні платежі та корупція (3 місце);
- лідерство міської влади (3 місце);
- підтримка інновацій (6 місце) [92, с. 12].

У «Стратегії розвитку Вінниці – 2020» місія була визначена, зокрема, в категоріях розвитку міста як інноваційного, що забезпечує розвиток

динамічного середовища через підтримку творчих підходів та інноваційних ідей. А також як регіонального лідера, що зміцнює свої позиції серед міст Центральної України як адміністративний, діловий, логістичний, культурний та освітній центр [292]. Слід зауважити, що в «Стратегії розвитку Донецького національного університету імені Василя Стуса 2017 - 2025» один з компонентів візії полягає у надійному та соціально відповідальному партнерстві для громадських і владних інститутів, міжнародної та вітчизняної бізнес-спільноти [78]. За результатами рейтингування закладів вищої освіти в 2020 р., ДонНУ імені Василя Стуса посів першу позицію серед ЗВО Вінниці та Вінницької області та третю – серед найкращих ЗВО Центральної України, що на думку авторки, корелюється зі стратегічними цілями розвитку Університету, міста та області і створює кейс ефективних локальних практик співпраці освіти, бізнесу і громади у контексті посилення інноваційної і прикладної складових освіти, розвитку людського, інтелектуального та соціального капіталів.

Міграційна політика напряму відноситься до стану збереження і розвитку людського капіталу. Розвиток людського капіталу визначено однією з пріоритетних цілей, окреслених Середньостроковим планом пріоритетних дій уряду до 2020 р. [217]. Зокрема, йдеться про якість і тривалість життя, мінімізацію бідності та виконання державою свого соціального контракту. Ключовими напрямками діяльності уряду, що спрямовані на розвиток людського капіталу до 2020 р. вказано такі:

- створення нової системи охорони здоров'я на засадах медичного страхування;
- у сфері освіти покращення якості середньої освіти, подолання територіальних відмінностей, трансформація змісту освіти на основі компетентнісного підходу, модернізація професійно-технічної освіти, підвищення рівня та оптимізація результатів наукової та академічної діяльності;

- проведення пенсійної реформи з метою забезпечення належного рівня життя громадян;
- створення ефективної системи надання соціальної підтримки населенню та можливість забезпечення адресного підходу до надання соціальної допомоги [Там само].

Зазначені пріоритетні напрями роботи національного уряду корелюються з цілями сталого розвитку, зазначеними у «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженій указом Президента у 2015 р. Однак, на системному рівні в Україні відсутня національна стратегія розвитку людського капіталу. Вітчизняний дослідник міграції П. Безуглий вказував також на існуючу невідповідність норм чинного галузевого законодавства Конституції України та європейським і міжнародним законодавчим нормам, ратифікованим Україною [19, с. 166]. Аналізуючи зовнішні та внутрішні чинники міграційних процесів, дослідник виокремив освітню і соціально-економічну державну політику як ключові фактори міграції українців.

У 2017 р. було схвалено Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року [238], а також План заходів на 2018 – 2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [214]. Слід зазначити, що розробка Стратегії була пов'язана з необхідністю уточнення та приведення національних стандартів і механізмів у відповідність до європейських, у зв'язку з узгодженням безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом.

Україна є державою походження, призначення та транзиту мігрантів, територією різнохарактерних, різноспрямованих та різномасштабних міграційних потоків. Тому необхідність ефективного державного регулювання в зазначеній сфері була визначена як передумова використання позитивного потенціалу міграції з метою розвитку, мінімізації її негативних наслідків, забезпечення прав і свобод мігрантів та усього населення [238].

Відповідно до визначеної проблеми, логіка цього документу полягає в автоматизації, приведення до відповідності діяльності відповідних інституцій

в сфері міграції (легальної і нелегальної) та мобільності населення, міжнародного захисту мігрантів та вдосконалення статистичного забезпечення міграційних процесів тощо [Там само].

Планувалося, що в результаті здійснення заходів першого етапу (2018 – 2021 рр.), в Україні буде вдосконалено системний підхід до управління міграційними процесами, створено належне інформаційне забезпечення, а національне законодавство буде приведене у відповідність з міжнародними стандартами. На другому етапі (2022 – 2025 рр.) передбачається більш цілеспрямоване використання інструментів міграції та мобільності для сприяння соціальному та економічному розвитку держави, а також для досягнення цілей європейської інтеграції [Там само]. Однак, в контексті виявлених авторкою проблем депопуляції, скорочення народжуваності, оформлення п'ятої хвилі міграції як способу життя (тобто виїзду з України на постійне місце проживання) міграція (еміграція та імміграція) – це складова інтегральної проблеми втрати Україною людського капіталу. І вона вимагає системного бачення та вирішення синхронно з вирішенням проблем національної освіти, економіки, соціальної сфери тощо.

Таким чином, проаналізовані напрямки державної політики та суспільних практик у тих чи інших сферах розвитку на шляху формування в Україні соціальної держави свідчать про перспективність цієї мети в умовах системного підходу та стратегічного бачення комплексу взаємопов'язаних реформ, що зв'язують рух держави до становлення соціально-ринкової економіки, громадянського суспільства, правової держави з цілеспрямованим формуванням інститутів соціальної держави.

3.2. Модель політики консолідації держави в умовах системної кризи в Україні.

Інженерія моделювання політики консолідації держави в умовах системної кризи представляється як багатоаспектний, пролонгований в часі і

здатний до трансформації і коригування комплекс механізмів нової політики та філософії державного управління.

У попередніх розділах авторкою було запропоновано таке визначення політики консолідації держави: це цілеспрямована та практико-орієнтована стратегія розвитку України, що має впроваджуватися шляхом якісних практик державних інститутів і недержавних інституцій задля інваріантизації – знаходження українським суспільством власного інваріанту (спільного концепту через «винесення за дужки» всіх розбіжностей) навколо принципів і функцій соціальної держави.

Суспільна консолідація в умовах демократії чи демократичного транзиту зумовлена ціннісним плюралізмом, а також спільністю мети, яка не ґрунтується довкола ситуативного об'єднання проти антагоніста. На думку авторів національної доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства», ці умови забезпечують суспільну консолідацію максимальною природністю, адже «вона стає доволі динамічною і розгорнутою, відповідає структурі суспільства та його розвитку», а процеси субординації та координації в ній є збалансованими, відображаючи взаємодію держави й громадянського суспільства [322, с. 181].

Дослідники виділяють три базові чинники соціальної держави: гуманістичний, конституційний, економічний [102, с. 26; 334, с. 620].

Гуманістичну формулу соціальної держави забезпечують відповідні правові, політико-економічні, соціальні та моральні норми і принципи. Конституційну основу – соціальні кодекси, в яких визначаються правові гарантії кожного члена суспільства на достатній життєвий рівень для нього самого і його сім'ї, механізми та заходи державного управління, планування, розподілу, контролю, які мають забезпечити цивілізоване як загальне, так і індивідуальне благо людини. Нарешті економіка, що має поєднувати вимоги ринкової раціональності з правом будь-якого індивіда на участь у виробничому житті та достатнє матеріальне забезпечення («солідарні ринкові відносини»), є третім чинником соціальної держави [170, с. 221].

У сучасному політичному дискурсі найбільш поширеною є така класифікація і теоретичні моделі соціальної держави:

- соціальна держава ліберального типу, що гарантує збереження мінімальних доходів і досить високу якість пенсійного та медичного обслуговування, освіти, житлово-комунального забезпечення населення тощо;
- соціальна держава консервативного типу, яка передбачає мирне провадження зваженої публічної політики з такою ефективністю, яка поступово виводить економіку і соціальну сферу на рівень потреб та інтересів більшості громадян;
- соціальна держава корпоративного типу, яка бере на себе відповідальність за добробут своїх громадян, але при цьому значну частину своїх соціальних обов'язків делегує в приватний сектор, активно залучаючи його до участі в реалізації всіх державних соціальних програм;
- соціальна держава соціал-демократичного типу, в умовах якої громадяни мають рівні можливості для задоволення не тільки своїх матеріальних потреб, але й духовного запиту; ця держава забезпечує всю повноту цивільних, політичних, економічних і соціальних прав, розглядає зближення доходів і життєвих можливостей в якості головної матеріальної і правової умови свободи кожного та керується принципом, що держава та економіка існують для людей, а не навпаки [334, с. 618-619].

На думку авторки, відповідно до принципу субсидіарності та згідно з логікою процесів децентралізації в Україні, реалізація державної політики формування соціальної держави має відбуватися у двох вимірах: державна (нормативно-правова, регулятивна, стратегічна діяльність з боку центральних органів влади) та державницька (громадські ініціативи, локальні практики формування соціальної держави). Поєднання цих вимірів в політиці консолідації України здатне результувати формуванням держави-нації – інваріанту – кінцевої цілі модернізації системи.

1. Серед безлічі теоретичних концепцій щодо розуміння категорії **«держава-нація»**, авторка вважає за можливе скористатися змістовним

наповненням цієї категорії шляхом синтезу потрактувань, що надав український дослідник М. Степико у своїй монографії 2011 р. «Українська ідентичність: феномен і засади формування» та українська дослідниця Т. Нагорняк у своїй монографії «Брендинг території як державна та регіональна політика» (2013 р.). М. Степико вважав, що «це не тільки певна територія та населення, історична пам'ять і культура, але й ціннісне поняття, що визначає конкурентоспроможність норм поведінки та мислення консолідованих у єдину спільноту етносів», які є суб'єктом формування держави-нації [288, с. 35]. Т. Нагорняк сформулювала категорію «держав-нація» як «форму позиціонування країни, що в наслідок національного брендингу склалася в масовій свідомості, як її інтегративний образ на базі сукупності однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей» [150, с. 32-33]. Доцільним, на думку авторки, буде використання вказаної категорії у наступному тлумаченні. *Держав-нація* – суб'єкт світової політики з власними інститутами влади, державними кордонами і територією, який знаходиться на такому рівні розвитку, що його перспективи обумовлюють суспільна самоорганізація однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей, політичне управління ресурсами і потенціалом країни із позитивною динамікою соціально-економічних показників та соціокультурна інваріантизація на принципах національних інтересів (рис.3.2.1.).

Держав-націй, на відміну від національних держав, у світі менше 10%, однак більшість сучасних держав включають багато його елементів [368, с. 19].

В ідеалі державна політика консолідації суспільства – це оптимальний синтез об'єктивних тенденцій суспільного розвитку і суб'єктивних суджень людей про власні інтереси і позиції в суспільстві [146]. Врівноважуючи ці диференційовані суспільні інтереси, а також дистанціюючись від політики конкретних політичних партій, сил і груп впливу, державна політика повинна мати ознаки сталості та стійкості, історичну перспективу та виступати

об'єднуючою силою, що спрямована на позитивний розвиток суспільства. Державницька політика, що семантично пов'язана з державною, у свою чергу, вбачається як комплекс ініціатив, впливу і відповідальності за процеси модернізації України на засадах соціальної держави з боку громадян, «кому дорогі інтереси держави, хто вболіває за її долю» [354].

↓ ДЕРЖАВНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНИ
Управління ресурсами і потенціалом країни за принципами соціальної держави <i>Вимірюваність результатів:</i> <i>динаміка показників соціально-економічного розвитку та рівень легітимності влади</i>
Соціокультурна інваріантизація навколо національних інтересів і цінностей держави-нації <i>Вимірюваність результатів:</i> <i>індекси демократизації системи, рейтингові показники</i>
Суспільна самоорганізація однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей шляхом діалогу «без політики» <i>Вимірюваність результатів:</i> <i>динаміка суспільних настроїв шляхом вивчення громадської думки щодо ключових напрямів консолідації</i>
↑ ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНИ

Рис.3.2.1. Держава-нація як інваріант в моделі політики консолідації України. Сформовано авторкою.

На сьогодні взаємодія органів державної влади з інститутами громадянського суспільства відбувається в межах нормативно-правової основи, що представлена законами України: «Про громадські об'єднання» [208], «Про доступ до публічної інформації» [209], «Про звернення громадян» [218].

І з правового, і з політологічного кутів зору, сутність соціальної держави передбачає фактичне створення нею необхідних економічних, юридичних, безпекових тощо умов, аби кожна працездатна людина могла забезпечити гідне життя для себе і своєї родини. Паралельно задача соціальної держави полягає у комплексі заходів задля підтримки непрацездатних (постійно або тимчасово) груп населення.

Додатково йдеться про гарантії реалізації економічних, соціальних і культурних прав громадян. А також про досягнення суспільного консенсусу та єдності народу шляхом практичної діяльності держави в контексті мінімізації явища поляризації суспільства за рівнем доходів, майнового чинника, доступу до благ тощо.

Відповідно до окресленої авторкою дослідницької стратегії, справедливий розподіл в суспільстві результатів економічного зростання держави – основа суспільної консолідації в Україні за сучасних умов. За цією методологією, нині Україна перебуває на стадії консолідації-ідентифікації, і процеси об'єднання суспільства на цьому етапі мають базуватися на комплексній державній політиці консолідації України як соціальної держави.

Умови, в яких політика консолідації має здійснюватися, накладають свої складності. У другому розділі дисертацій авторкою доведений сучасний стан України як системна криза – розбалансованість суспільної системи, яку неможливо подолати (без зміни) в межах чинного соціально-економічного ладу. Криза з позиції синергетики – позитивний для системи стан, адже в умовах нерівновагомості система здатна до пошуку аттракторів порядку і самоорганізації в новій якості. Про системність кризи держави і суспільства свідчить низка сукупних макропоказників стагнації суспільної системи, серед яких: рівень розвитку економіки, суспільний добробут, ефективність діяльності національного уряду тощо. Системна криза, таким чином, може бути виміряна індексами розвитку економіки, рівня безпеки та обороноздатності, легітимності національного уряду, рівня освіченості, розвитку людського, соціального капіталів, ступенем охорони здоров'я,

показниками рівня бідності, безробіття тощо. На основі окремих міжнародних інтегрованих показників розвитку авторкою виокремлено сфери, в яких Україна демонструє стагнацію, та які, однак, формують базові принципи розвитку її як соціальної держави.

Враховуючи вищезначене, державну політику консолідації запропоновано будувати за такими векторами: збереження та розвиток людського капіталу; формування громадянського суспільства в Україні; сприяння розвитку малого і середнього бізнесу; зміцнення соціального капіталу і фінансової незалежності та стійкості об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ); інформаційна політика просування позитивного іміджу України. Виділено державну і державницьку складову політики консолідації держави в умовах системної кризи.

Вітчизняний науковий дискурс щодо категорії «консолідація» увібрав класичне західне трактування в контексті процесів демократизації суспільств, а також похідні від реальної політичної практики види, напрямки консолідаційних процесів, що в різній якості відбуваються в Україні з 1991 р.

Суспільну консолідацію слід кваліфікувати як стан рівноваги соціуму, що базується на спільних цінностях, меті, візії майбутнього держави і себе в цій державі. Успішна суспільна консолідація (внутрішня і зовнішня) – основа стабільності та розвитку держави, її цивілізаційної, геополітичної суб'єктності. Консенсус внутрішньополітичного і зовнішньополітичного векторів забезпечує геополітичну суб'єктність держави. Проаналізований досвід соціально-економічного, політичного, цивілізаційно-світоглядного розвитку України з 1991 р. дозволяє авторці запропонувати три якісно відмінні етапи консолідації держави: консолідація-адаптація, консолідація-ідентифікація та консолідація-трансформація.

Сучасне українське суспільство, що є кризовим, тяжіє до домінування фрагментарної консолідації. Також для нього характерні оборонні консолідаційні стратегії, що ґрунтуються на негативній свободі, згуртуванні заради боротьби проти антагоніста. Якісна відмінність такої консолідації

суспільства від консолідації, заснованої на продуктивному економічному розвитку та демократичному поступі політичних інституцій і громадянського сектору, виявляється у відносній, ефемерній рівновазі, яка за умови загострення під впливом зовнішніх чи внутрішніх чинників прямує до суспільної турбулентності.

Задля трансформації існуючої політичної системи в іншу якість, в Україні слід запроваджувати різновекторну державну політику консолідації суспільства. В авторській дослідницькій стратегії тригером успіху її впровадження має стати модернізація політичної системи України на принципах і засадах соціальної держави.

Українська політична система перебуває у стані системної трансформаційної кризи з моменту набуття країною незалежності в 1991 р. Системність кризи послаблює здатність держави ефективно використовувати всі свої ресурси задля збереження суверенітету на всій території країни. Крім того, у стані системної кризи, що тимчасово послаблюється за допомогою імплементації тактичних кроків влади, спрямованих більшою мірою на самозбереження системи, вона здатна продукувати лише сценарії циклічного антидержавницького розвитку.

Як було доведено раніше, криза політичної системи в Україні має низку індикаторів і характеристик, які мають бути взяті до уваги під час вимірювання результатів впровадження політики консолідації. Серед них:

- криза легітимності інститутів влади,
- соціально-економічні показники розвитку,
- суспільні настрої та оцінки поточної ситуації.

Цей вибір пояснюється спостереженням, з якого слідує висновок: в Україні хронічна для національного господарства інституційна криза перетікає з економічної в соціальну і політичну площини, набуває видимих форм блокування створення соціального капіталу й набуття соціальної легітимності інститутів влади. Як наслідок, відбувається втрата балансу між соціальною, економічною і політичною сферами життя суспільства, що руйнує

базу для якісного відновлення і зростання економіки України та розвитку суспільства загалом.

Динаміка розвитку національної економіки і стагнація ключових показників соціально-економічного поступу і добробуту нації є одночасно і результатом, і джерелом зростання суспільної напруженості і падіння довіри до державних інститутів, відповідальних за формування дієздатної економічної, фінансової, соціальної політики. З початком перебудовчих процесів в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, виникла нова соціальна структура, відбулись процеси нового соціального розшарування, одним з найбільш ранніх та очевидних проявів якого стало розшарування за рівнем доходів. Відбулась стрімка ескалація процесу поляризації доходів у суспільстві.

Тож, попри номінальне збільшення окремих показників економічного розвитку, система перерозподілу благ, що сформувалася шляхом «тіньової лібералізації» планової економіки на початку 1990-х рр., наближає Україну до асоціальної держави. 2014 – 2020 рр. – показовий для України час нагромадження проблем інституційного, економічного, соціального, гуманітарного характеру тощо. Намагаючись забезпечити сталу внутрішньополітичну легітимність, інститути державної влади здійснили за цей час низку реформ (децентралізації, освіти, медицини, армії, а також земельну, судову тощо), які без широкої політичної реформи не здатні стабілізувати систему і продовжують відтворення ознак і явищ системної кризи в державі.

Результат трансформаційних змін в країні багато в чому залежить від поведінкової суб'єктності активних громадян. Суспільні настрої і реакції громадян в умовах системної кризи в Україні стають джерелом постійних масових політичних маніпуляцій. Це також знижує «імунітет» суспільства, його адаптивність до викликів, яка зазвичай забезпечується нагромадженням групового досвіду. Національні цінності та стереотипи українців свідчать на

користь наближеності напрямку розвитку України до європейських країн – Болгарії, Румунії, Латвії, Естонії.

Громадська думка у питанні довіри-недовіри до тих чи інших інститутів не може слугувати абсолютним показником втрати легітимності. В умовах гібридизації цих процесів нелегітимний політичний режим цілком здатен продовжувати своє існування окремо від суспільства. Однак, фрагментація і гібридна легітимність влади створюють в країні імітацію реформ і змін, покриваючи реальні ознаки системної кризи та гальмуючи вироблення стратегії виходу держави з кризового стану та вироблення принципово іншої моделі модернізації.

Модель політики консолідації держави в умовах системної кризи у запропонованій авторкою методології має містити три етапи, що здійснюються відповідно до дарендорфської логіки (політика – економіка – цінності) та передбачають співпрацю суспільства і держави (державний і державницький рівні):

Етап 1 передбачає управління державними інститутами ресурсами і потенціалом країни за принципами соціальної держави. Результативність та ефективність цього етапу визначатиме динаміка соціально-економічних показників розвитку України та рівень легітимності державних інститутів.

Етап 2 передбачає суспільну самоорганізацію однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей шляхом діалогу «без політики». Вимірюваність результатів здатні зафіксувати індекси демократизації системи та рейтингові показники розвитку України.

Перший і другий етапи можуть реалізовуватися паралельно, не припиняючи свого втілення під час третього етапу.

Етап 3 передбачає соціокультурну інваріантизацію навколо національних інтересів і цінностей держави-нації з постійним вивченням громадської думки щодо ключових напрямів консолідації України. Для реалізації цих етапів слід визначити поступовість та умови їх впровадження (Рис. 3.2.2.):

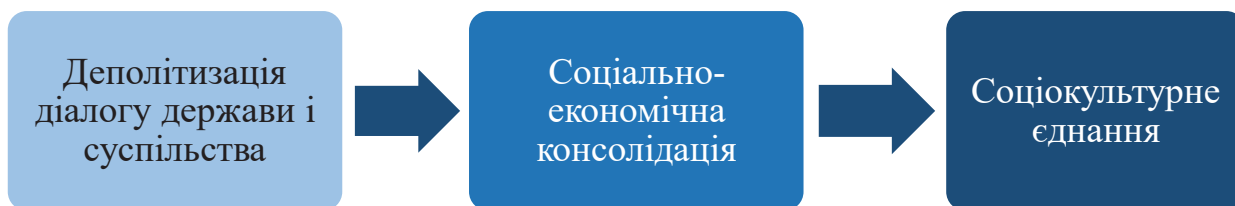

Рис. 3.2.2. Поступовість та умови впровадження етапів політики консолідації держави в умовах системної кризи. *Сформовано авторкою.*

Деполітизація діалогу суспільства і держави навколо цінності людини має вирішити завдання формування стратегічного плану дій по консолідації усіх професійних і вікових, етнокультурних та інших груп інтересів. Авторка використовує термін «деполітизація» в якості значення відмови від превалювання політичних методів організації всього суспільного життя [191, с. 181]. Тобто, консолідація груп інтересів має відбуватися не навколо ідеологій чи політичних слоганів, а навколо бренду Україна: українського виробника, слова, землі тощо. Слід зазначити, що 2018 р. стартувала міжнародна маркетингова кампанія українського уряду *Ukraine now*, ціль якої – сформувати бренд України у світі, залучити в країну інвестиції та покращити туристичний потенціал. У розробленому брендбучі людина визначена ключовою цінністю [377].

Для створення цієї умови здійснення політики консолідації України пропонується напрацювання практик співпраці органів влади та недержавних інституцій у виробленні спільного бачення та конкретних ініціатив, кроків і заходів у контексті реалізації таких завдань:

1. Розробка стратегії людського розвитку та збереження людського капіталу нації (за ключовими складовими, що індексуються в Індексі людського розвитку: очікувана тривалість життя, рівень грамотності населення країни (середня кількість років, витрачених на навчання) та

очікувана тривалість навчання, рівень життя, оцінений через ВВП на особу населення).

2. Запровадження програм громадянської освіти, організація відкритих університетів та реалізація концепції «освіти впродовж життя» задля забезпечення національних інтересів держави в гуманітарній, соціальній та економічній сферах.

3. Популяризація підтримки здорового способу життя, заохочення громадян до профілактики хвороб, інформаційні кампанії щодо важливості вакцинації та профілактичних оглядів, завершення медичної реформи в Україні.

4. Поширення світового тренду участі громадян у волонтерській, благодійній діяльності, розвитку соціально відповідального бізнесу, проєктів соціальної дії тощо.

За умов ефективного діалогу поза політикою, відповідно до концепції Р. Дарендорфа, має відбутися формування критичної маси громадян з активістською політичною культурою, потужного громадянського сектору, що в умовах плюралістичної демократії виявлятиметься у практиках делегування державою частини своїх повноважень в державній та управлінській сферах соціальної життєдіяльності недержавним інституціям. Адже сильна держава неможлива без розвиненого громадянського суспільства, яке стає дієвим чинником державотворення за умови конструктивного та соціально відповідального діалогу з державою в межах правового поля.

Така умова для реалізації політики єднання України як соціально-економічна консолідація, перш за все, має відбутися через аудит наявних ресурсів, проблем, прогалин управління та акумуляцію потенціалу держави та недержавних інституцій задля збереження людського капіталу нації, розвитку інтелектуального потенціалу та створення умов для молодіжних і громадських ініціатив, зміцнення соціального капіталу та фінансової незалежності громад.

У контексті державної політики та суспільних практик соціально-економічної консолідації передбачаються такі заходи:

- *у контексті збереження людського капіталу нації:*

1. Оцінка сучасного демографічного стану України шляхом проведення перепису населення і встановлення реальної кількості населення України, його структури, етнічного складу тощо.

2. Розробка національної міграційної стратегії, спрямованої на формування моделі та реалізацію механізмів утримання та повернення українських мігрантів, що виїжджають за-кордон на постійне місце проживання, задля здобуття освіти, на роботу тощо.

3. Вироблення стратегічного бачення процесів реінтеграції тимчасово окупованих територій та громадян, що проживають на тимчасово окупованих територіях, а також державних програм підтримки та абсорбції УБД (у тому числі, іноземних громадян), ВПО в місцях їх фактичного проживання (підтримка у сферах зайнятості, ведення бізнесу, навчання та перенавчання, забезпечення житлом та медичним обслуговуванням, зняття обмежень у сфері реалізації прав людини та громадянина (зокрема, в частині права голосувати на місцевих виборах).

4. Реалізація механізмів повернення та підтримки репатріантів, забезпечення їх гідними умовами проживання та праці.

5. Створення програми та механізмів повернення та перенесення бізнесу трудових мігрантів до України, а також для бізнесу іноземних громадян, якщо вони створюють робочі місця для українських громадян (податкові пільги, спрощені процедури отримання посвідок на проживання та громадянства).

6. Напрацювання стратегії сталого інноваційного економічного розвитку держави за моделлю «інвестиції-інфраструктура-інтеграція» та формування і просування економічного бренду України як хабу західноєвропейських і американських виробництв і підприємств (на противагу

КНР). Розробка брендів регіонів і програм формування нових робочих місць та регіонального замовлення.

- у контексті розвитку інтелектуального потенціалу та створення умов для молодіжних і громадських ініціатив:

1. Формування стратегії національної вищої освіти і науки в контексті наукоємності вітчизняної економіки та створення реального сталого економічного ефекту. Розробка та впровадження освітніх кампаній з розвитку екокультури та заохочення екологічного ставлення до природних ресурсів з боку громадян, бізнесу тощо.

2. Розробка механізмів вертикальної соціальної мобільності, що характеризуються постійністю функціонування і масовою доступністю (соціальні ліфти) задля відтворення суспільства, а саме: масові відкриті онлайн-курси, регіональні замовлення підготовки фахівців певної галузі, програми академічної мобільності, програми податкової лояльності («канікул») для малого і середнього бізнесу, банківські програми дешевих кредитів для бізнесу, що працевлаштовує соціально вразливі категорії населення тощо.

3. Державно-приватне партнерство (Public-Private Partnerships) як комплекс програм об'єднання ресурсів держави і приватних підприємців з відповідним розподілом ризиків, відповідальності та винагород (відшкодувань) між ними, для взаємовигідної співпраці на довгостроковій основі у створенні або модернізації (реконструкції) об'єктів, які потребують залучення інвестицій, з подальшою їх експлуатацією з метою прибутку. Наприклад, проєкт Промприлад Реновація в м. Івано-Франківську – інноваційний центр на базі старого заводу, який працює на перетині чотирьох напрямків розвитку регіону: нової економіки та урбаністики, сучасного мистецтва та освіти.

- у контексті зміцнення соціального капіталу та фінансової незалежності громад:

1. Завершення реформи децентралізації, деполітизація органів місцевого самоврядування, запровадження освітніх програм/курсів з управління ОТГ та заохочення членів громад до грантово-проектної діяльності.

2. Напрацювання практик розвитку економічних зв'язків між локальними територіями / територіальними громадами шляхом розосередження виробництв та їх етапів, виробничих практик для здобувачів освіти (професійно-технічної, вищої), стажування тощо.

3. Консолідація «регіональних еліт» на основі принципів соціальної інклюзії: визнання і поваги до кожної особи, надання можливостей для навчання, розвитку і самореалізації кожній людині, спільного користування фізичним та соціальним простором, заохочення регіональних бізнес-еліт до працевлаштування людей з інвалідністю, підтримки соціальних програм, що забезпечують повноправну участь у житті суспільства та унеможливають будь-які соціальні ексклюзії.

4. Співробітництво влади, освіти і бізнесу в реалізації стратегій регіонального розвитку в Україні задля формування системи суспільних цінностей.

У підсумку реалізації заходів та програм цього рівня консолідації суспільства в Україні має бути сформована модель соціально-економічних політики, мета якої — забезпечення соціальної орієнтації економіки, збереження людського, трудового та інтелектуального потенціалу і стимулювання їх розвитку, захист соціальних інтересів особи, суспільства, держави.

Без соціокультурного єднання, навколо цінностей і національних інтересів неможлива консолідація України та формування її як держави-нації, тому в її межах передбачено:

1. Міжкультурний діалог, напрацювання та розвиток громадських і культурних зв'язків та обмінів між громадами і територіями. Проведення на регіональному і всеукраїнському рівнях форумів, круглих столів із залученням

представників ЗВО, релігійних об'єднань, громадських організацій, об'єднань етнічних меншин, організації УБД, ВПО, волонтерських організацій і благодійних фондів тощо задля напрацювання переліку смислів та символів, цінність і важливість яких є однаковою, спільною, консолідуючою для всіх членів суспільства. Розробка стратегій зміцнення символічного капіталу територій і бренду «Україна».

2. Програми підтримки та зміцнення державного статусу української мови шляхом розширення сфер її вжитку (україномовні аудіо гіді в зарубіжних музеях, експозиціях тощо), збільшення україномовного контенту соціальних мереж та Youtube, якісного перекладу іноземних кінофільмів та телешоу, технічні заходи з блокування та/або перекладу російських каналів на платну форму мовлення в Україні, молодіжні творчі конкурси та проекти в контексті популяризації сучасної української мови тощо.

3. Формування інформаційного простору, що наповнюється власним порядком денним, через реалізацію заходів з інформаційної політики захисту національних інтересів України.

4. Зменшення цивілізаційних розбіжностей та об'єднання громадян країни на основі соціальних, а пізніше й національних цінностей та колективних смислів, визначених в процесі міжкультурного діалогу: інформаційна кампанія повернення історичної пам'яті та просування сучасного бренду «Україна»: Україна – правонаступниця найбільшої середньовічної держави Східної Європи Київської Русі; Україна – повноправний член європейської родини ліберальних демократій; Україна – не на стику цивілізації, вона – колыска східноєвропейської християнської цивілізації; Україна – батьківщина українців, кримських татар, євреїв, греків, німців, румун та ще сотень етнічних та національних груп; не Східна і Західна Україна, а схід і захід України; українці різні – Україна одна.

Політика соціокультурного єднання, на переконання авторки, має зводитися до підтримки тих позитивних повідомлень, сигналів, образів і текстів, що сприяють формуванню зрілого громадянського суспільства,

політичної нації як спільноти відповідальних і прагматичних особистостей, що усвідомлюють реалії сучасного глобалізованого світу і місце України в ньому. З огляду на ціннісний плюралізм та цивілізаційну невизначеність та біполярність українського суспільства, на цьому етапі – в результаті успішної реалізації політики формування громадянського суспільства та соціально орієнтованої національної економіки, – створюється запит на відповідного рівня національні політичні еліти, здатні до якісної модернізації політичної системи України, ціннісний простір, в межах якого ефективно співпрацюють представники різноманітних етнічних груп та носії різних політичних, релігійних поглядів та відбувається консолідація суспільства на основі цінності держави Україна.

З позиції вимірів політики консолідації України як соціальної держави авторкою пропонуються такі:

- адміністративно-правовий;
- фінансово-економічний;
- громадянської участі та інформаційної відкритості.

Адміністративно-правовий вимір передбачає реалізацію наступних завдань:

- аудит чинного законодавства та приведення національного права у відповідність до норм міжнародного права з питань формування та функціонування соціальної держави;
- розробка та ухвалення концепцій: соціальної держави, збереження та розвитку людського капіталу, демографічної політики, соціального кодексу та цільових соціальних програм, національної моделі соціальної політики, політики консолідації держави, внесення змін і доповнень в закони України, задля приведення їх у відповідність з критеріями та принципами соціальної держави;
- формування комплексного соціального законодавства;

- розробка загальнодержавної та локальних стратегій формування в Україні соціальної держави до 2035 р., функційних стратегій з визначенням етапів і термінів реалізації запланованих кроків;
- запровадження інструментів та сервісів для моніторингу і коригування державної політики формування соціальної держави;
- адміністративно-організаційне забезпечення виконання стратегії через реалізацію основних і додаткових повноважень основними суб'єктами розбудови України як соціальної держави: інститути державної влади та соціальні інституції, інститути громадянського суспільства, профспілки, політичні партії, волонтерські організації, церква та інші стейкхолдери.

Вимір фінансово-економічного забезпечення має втілити мету перетворення чинної практики економічних відносин в Україні на соціально орієнтовану, підприємницьку, інноваційну модель «інвестиції – інфраструктура – інтеграція» [275, с. 46].

У контексті фінансово-економічного забезпечення розбудови соціальної держави слід вказати на наступні необхідні заходи:

- боротьба з корупцією;
- розробка механізму підвищення зацікавленості інвестування в людський капітал;
- практика справедливого розподілу створених благ та посилення соціального спрямування податкової політики держави;
- нарощування фінансових ресурсів задля реалізації соціальних цілей, удосконалення фінансово-кредитної, промислової, інноваційної та зовнішньоекономічної державної політики;
- запровадження державної підтримки стимулювання розвитку територіальних громад.

Насамкінець, вимір громадянської участі та інформаційної відкритості покликаний, на думку авторки, забезпечити доступ інститутів громадянського суспільства, благодійних фондів, громадських і волонтерських організацій

тощо до участі у виробленні стратегії модернізації України як соціальної держави. Авторка вважає пріоритетними для його реалізації такі завдання:

- забезпечення розробки та впровадження системи державних класифікаторів соціальної інформації, яка використовується для статистичних спостережень;
- соціальний моніторинг стану і тенденцій соціального розвитку, якості життя населення на підставі сполучення статистичних та соціологічних спостережень;
- розробка методики оцінки рівня соціального розвитку країни та приведення соціальної статистичної звітності у відповідність до міжнародних стандартів;
- доступність, гласність, інформаційні відкритість та забезпечення населення достовірною і повною інформацією за основними сферами і напрямками державної політики формування соціальної держави.

Таким чином, сформульована авторкою модель є адаптивною. Вона відповідає практичній потребі вироблення інваріантizaційної моделі виходу України із системної кризи, в якій вона перебуває з 1991 р. Аттракторами порядку в цій моделі виступають ознаки та характеристики соціальної держави, навколо яких може відбутися консолідація держави з переходом її у стабільний якісно інший модернізований стан. Таким станом авторка бачить формування держави-нації в Україні як інваріант - інтегральний формат розвитку країни, що демонструє консенсус державних політик і суспільних практик, спрямованих на комфортне співіснування однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей. Об'єднувальними мають стати цінності, концепти й напрями на кшталт «державні кордони і цілісна територія держави», «Україна перспективна як простір можливостей для молоді, професійних об'єднань, творчих осередків, традицій, що успадковуються, та інновацій, що народжуються тут», «просування України в світі через культурну і цифрову дипломатію», «етнокультурні регіони і

децентралізація з сильними територіальними громадами задля зміцнення держави-нації», «Україна – держава-нація як мета модернізації».

ВИСНОВКИ

З часу проголошення незалежності політична система України не визначила і не побудувала модернізаційну модель, якої прагне і послідовно формує. Відповідно й відсутня публічна система заходів модернізації України, яка б була зрозумілою громадянам і до здійснення якої вони б були причетні. Тому система здатна продукувати лише сценарії циклічного розвитку. За таких умов *держава стає асоціальною*. На відміну від таких програм має бути сформована спільна політика держави і суспільства по консолідації України навколо єдиного і позитивного за змістом інваріанта – концепту, що не містить розбіжностей трактування, негативних конотацій та формує спільність влади, громади і бізнесу. Виходячи з такого розуміння, авторка ставила собі п'ять ключових задач, розв'язання яких дозволило зробити наступні висновки:

1. Систематизуючи теоретико-методологічні основи дослідження шляхів і моделей консолідації держави в умовах системної кризи, авторка констатує:

1.1. Науковий дискурс вивчення шляхів і моделей консолідації держави сформований за наступними векторами академічних розвідок: консолідація через формування національної ідеї на підставі особливостей державотворення; консолідація держави на основі практик управління ризиками на принципах кризового менеджменту; філософія управління постконфліктними територіями; об'єднання навколо сильного лідера; інваріантизаційна модель консолідації держави-нації, де ключові принципи соціальної держави – продукти політики консолідації, – не залежать від їх інтерпретації й залишаються константами для зміцнення імунітету системи на шляху до модернізації.

1.2. На підставі опрацювання широкого кола міждисциплінарних і різномовних джерел вивчення політики консолідації держави в умовах

системної кризи в Україні можливе через категорії: «асоціальна держава», «держава-нація», «інваріантизація» та «інваріант», «суспільна самоорганізація», «соціокультурна інваріантизація», «консолідація-адаптація», «консолідація-ідентифікація», «консолідація-трансформація», «ціннісний вимір політики консолідації», «модель консолідації соціальної держави». До наукового політологічного обігу введено авторське потрактування категорії *держава-нація*. У дисертації її використано в якості кінцевої цілі модернізації України та інваріанту, навколо якого має формуватися політика консолідації держави, що змістовно визначається як *суб'єкт світової політики з власними інститутами влади, державними кордонами і територією, який знаходиться на такому рівні розвитку, що його перспективи обумовлюють соціальна самоорганізація однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей, політичне управління ресурсами і потенціалом країни із позитивною динамікою соціально-економічних показників та соціокультурна інваріантизація на принципах національних інтересів*.

1.3. Потребу в розширенні й уточненні категоріального апарату політичної науки. Серед категорій, що зазнали коригувань – автентичні цінності, політика консолідації держави, асоціальна держава, суспільна консолідація. Політика консолідації держави, що розглядалася авторкою як інструмент досягнення консенсусу, згоди суспільства стосовно оцінки свого минулого; адекватного сприйняття сучасних подій та явищ; перспективних напрямів розвитку у майбутньому, – має містити як державну політику консолідації, так і державницьку її складову, що ініціюється суспільством. Легітимність в роботі визначено як підтримку, позитивне ставлення, довіру або визнання авторитету влади та державно-правових інститутів суспільною думкою (у т. ч. зарубіжною), населенням країни або великими групами населення. Авторкою зафіксовано, що з 1991 р. в Україні спостерігалася тенденція недовіри абсолютно до всіх владних інститутів на всіх рівнях, що неминуче призводило до глибокої *кризи легітимності влади* і зростання протестних настроїв у

суспільстві, зокрема, в 2004, 2013-2014 рр. Також для України характерний порівняно високий та стабільний рівень довіри до суспільних інститутів: церкви, волонтерів, громадських об'єднань, засобів масової інформації. Виявлено, що зовнішня легітимність влади корелюється з внутрішньою. Обґрунтовано твердження, що в умовах гібридизації процесів набуття-втрати легітимності, нелегітимний політичний режим цілком здатен продовжувати своє існування окремо від суспільства. Визначені ключові фактори ерозії та кризи легітимності в Україні: руйнація конституційно-правового порядку і відсутність політичного суб'єкта, готового взяти на себе відповідальність за захист національних інтересів України; збройний конфлікт на сході України та окупація Росією АР Крим і окремих частин Донецької і Луганської областей; гібридизація функцій окремих інституцій державної влади через їхню неспроможність виконувати завдання у контексті захисту національної безпеки і територіальної цілісності України; нездатність державної влади адаптуватися до динамічних змін та запитів суспільства на здійснення реальних реформ, а не їхню імітацію задля самозбереження системи.

1.4. Широкі можливості емпіричної бази дослідження. Корисними для дослідження стали: *нормативно-правові акти*, а саме: Конституція України, Закони, Проекти законів України, Постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Укази Президента України, протоколи і стенограми засідань Ради національної безпеки і оборони України, міждержавні угоди, стратегії розвитку тощо; *індекси та показники розвитку України в міжнародних рейтингах*: Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), Індекс неспроможності держав світу (Fragile States Index), Розвиток демократії в країнах перехідного періоду (Nations in Transit), Індекс процвітання (The Legatum Prosperity Index), Індекс людського розвитку (Human Development Reports); *звіти міжнародних організацій та світові (міжнародні) дослідження*, зокрема, аналітичні звіти Агентства ООН з питань міграції, Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum), Світове дослідження цінностей (World Values Survey); *національні опитування*

громадської думки та соціологічні дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Київського міжнародного інституту соціології, Центру Разумкова; макропоказники соціального й економічного розвитку України, що містяться у статистичних базах даних Державної служби статистики України, Національного банку України, Світового банку (The World Bank), Міжнародного валютного фонду (International Monetary Fund); аналітичні доповіді, записки та звіти Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), Центру політико-правових реформ, Центру економічної стратегії, CEDOS тощо.

1.5. Доцільність синтезу міждисциплінарних методологій в якості засад дослідження, здатних, на думку авторки, вивчити предмет роботи як процес впровадження цілеспрямованої та практико-орієнтованої стратегії розвитку України, шляхом якісних практик державних інститутів і недержавних інституцій задля інваріантизації суспільства навколо принципів і функцій соціальної держави. Кінцевою метою такої політики консолідації визначено державу-націю як суб'єкт світової політики з власними інститутами влади, державними кордонами і територією, який знаходиться на такому рівні розвитку, що його перспективи обумовлюють суспільна самоорганізація однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей, політичне управління ресурсами і потенціалом країни із позитивною динамікою соціально-економічних показників та соціокультурна інваріантизація на принципах національних інтересів. У межах категоріального апарату, за допомогою вказаних наук і наукових напрямів, а також на основі вивчення стану суспільних відносин в Україні та домінуючих сценаріїв відтворення наявною ціннісною парадигмою реальної політичної практики поступу держави, визначено такі різновиди консолідації українського суспільства як *консолідація-адаптація, консолідація-ідентифікація і консолідація-трансформація*. Революція Гідності 2013-2014 р. у представленій методології актуалізувала процес завершення адаптивного етапу, пов'язаного з масовим усвідомленням неможливості і небажаності

реставрації колишньої політичної системи з одночасним незадоволенням рівнем та якістю життя, запропонованого новітніми політичними елітами вектору зовнішньополітичного розвитку, асиметричної комунікації влади і громадянського суспільства тощо. Авторкою вказано, що під впливом комплексу факторів вагомої практичної значущості *консолідація-ідентифікація* в українському суспільстві відбувається прискореними темпами і за унікальним сценарієм через:

- *гібридизацію функцій інституцій державної влади із захисту національної безпеки і територіальної цілісності країни* (у 2014 – 2015 рр. волонтери, добровольці та інститути громадянського суспільства спромоглися повноцінно замінити державу в сенсі організації територіальної оборони, військової і цивільної логістики, наповнення інформаційного простору цінностями консолідації суспільства, всупереч меседжам країни-агресора);

- *діаметрально протилежні* реальному стану національної безпеки, економіки, соціальної сфери *показники і самооцінки громадянами* особистого добробуту, рівня захищеності, задоволеності життям і гордості за свою державу, національність, громадянство;

- *збереження соціокультурної біполярності* (східноправославного полюсу з тяжінням до Росії і західноєвропейського ліберального з тяжінням до Європи та США), попри анексію Росією АР Крим, окупацію частин Донецької і Луганської областей зі створенням квазідержавних утворень «ДНР» і «ЛНР» та безперервні військові дії на лінії розмежування з паралельним блокуванням мирного процесу;

- *асиметричну модель комунікації центру з локальними територіями в сенсі залучення до розробки стратегії консолідації української держави.*

Консолідація-трансформація в роботі продемонстрована крізь призму неякісних змін і реформ, що призвели до кризового стану системи.

2. У роботі окреслено основні напрями державної політики в умовах системної кризи:

- державна політика збереження та розвитку людського капіталу;

- державна політика формування громадянського суспільства в Україні;
- державна політика сприяння розвитку малого і середнього бізнесу;
- державна політика зміцнення соціального капіталу і фінансової незалежності та стійкості об'єднаних територіальних громад;
- державна політика соціокультурного єднання, збереження та популяризації культурно-ціннісних засад і практик української держави-нації;

3. В дисертації з'ясовано основні показники і характеристики кризового стану політичної системи України, обрано авторські індикатори аналізу та проведено ґрунтовний аналіз їх в динаміці 2014 – 2020 років.

3.1. *Індикаторами аналізу системної кризи* було обрано наступні : криза легітимності державної влади і політичних інститутів, соціально-економічні показники розвитку та динаміка настроїв українців щодо своїх перспектив і оцінок сучасності.

3.2. Встановлено *показники системної кризи України* в зазначений період:

- усталена тенденція збереження високого рівня довіри населення до неполітичних інституцій (церква, волонтерські та громадські організації, добровольчі батальйони) при хвильоподібній динаміці довіри-недовіри до інститутів державної влади;
- руйнація конституційно-правового порядку (за С. Гантінгтоном) і втрата територіальної цілісності держави, неефективність державної політики щодо консолідації нації;
- неспроможність інститутів влади формувати національний порядок денний, відповідно до запитів і потреб громадян, що призводить до гібридизацій функцій держави, розмиття функціонального призначення діяльності інститутів влади, соціальної аномії та активізації протестного руху;
- інверсійний характер трансформацій в Україні, а саме: перехід на ринкову модель економіки з синхронним утворенням «тіньової» економіки та корупції; катастрофічне падіння макроекономічних показників розвитку та деформація соціальної сфери (ескалація процесу поляризації доходів,

збіднення населення, посилення процесів внутрішньої та зовнішньої міграції, демографічні проблеми і соціальні ексклюзії для більшості населення); втрата людського капіталу нації в наслідок відсутності національного перепису населення і неефективності державної міграційної політики; зовнішній борг держави і несамотійність рішень уряду; накопичення збитків держави через втрату окремих територій (АР Крим, частини Донецької і Луганської областей) і продовження збройного конфлікту на сході України;

- суперечливий і повільний відхід суспільства від пострадянських орієнтацій у політичній, економічній, гуманітарній тощо сферах розбудови держави, формування взаємовідносин громадянина з державою (патерналістська традиція) і громадянина з громадянським сектором (неопатерналізм); тяжіння до суспільства виживання із взаємодією за принципом нульової суми, домінування ідеї перерозподілу благ над співтворчістю у процесі їх створення.

3.3. Виокремлено *типові ключові характеристики системної кризи*:

- *відсутність цілісного модернізаційного проєкту змін і непослідовність реформ*, що охоплюють усі сфери суспільного розвитку та проявляються у циклічному характері переходу кризового стану політичної системи в різні ланки (конституційну, інституційну, економічну, соціальну, ціннісно-світоглядну, кризу національної ідентичності тощо) ;
- *асоціальний характер відносин держави і суспільства*, за якого відбувається розрив між утвердженням пріоритету індивіда в суспільно-політичному розвитку та широким декларуванням ідеї пріоритету загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів при асиметричних можливостях розподілу добробуту, інноваційному дефолті щодо розвитку людського капіталу та потенціалу держави-нації;
- *хронічна невирішеність проблем соціально-економічного, освітнього та просвітницького характеру*, недостатня комунікація політичних і неполітичних інститутів/інституцій, трансформація офіційного дискурсу політичної еліти в поле практик *політичного популізму*;

- *циклічність* порушення базових засад демократії, коли за існуючої розстановки політичних сил, політичний режим в Україні має ознаки втрати релевантної для демократичних суспільств системи стримувань і противаг, що створює загрозу використання владою авторитарних практик чи різкої зміни зовнішньополітичного курсу розвитку держави;
- *ціннісне балансування* держави на межі виживання і самовираження, що притаманно перехідним суспільствам зі слабким імунітетом до ризиків, що має прояв у мовній, символічній, освітній політиці.

4. **Авторкою окреслено ключові напрями виходу з системної кризи через політику консолідації держави**, виходячи з розуміння, що така політика має містити як державну політику консолідації, так і державницьку її складову, що ініціюється суспільством. Запропоновано інженерію моделювання політики консолідації держави в умовах системної кризи як *модель консолідації держави-нації, що має впроваджуватися зверху і знизу одночасно*. Виходячи з дарендорфської логіки системних трансформації та індикаторів авторського аналізу системної кризи, в роботі з'ясовані напрями політики консолідації держави, послідовність та етапи її впровадження, кінцеву мету і модель. Вихід системи із кризи можливий за умови побудови державної політики у спосіб згуртування, об'єднання, консолідації суспільства і держави та активізації громадянського сектору. Політика консолідації держави визначена як цілеспрямована та обумовлена ціннісно-мобілізуючою стратегією суспільства практична діяльність державних і суспільних інституцій, направлена на покрокову реалізацію комплексної програми зміцнення, об'єднання суспільства й усіх його компонентів задля досягнення внутрішньої і зовнішньої консолідації держави в цілому.

5. У третьому розділі дисертації авторкою запропоновано модель консолідації України та шляхи її впровадження. **В дисертаційному дослідженні окреслено ключові напрями політики консолідації України в сучасних умовах**, виходячи з індикаторів аналізу об'єкту дослідження: аполітичний діалог держави і суспільства; соціально-економічна консолідація

бізнесу, громади і влади та модернізація політичної системи на принципах соціальної держави; соціокультурна інваріантизація навколо концепту держави-нації. Запропоновано *модель консолідації України та шляхи її впровадження*, що полягає в наступному: комплексне стратегічне планування державної політики та державницьких ініціатив за участі громадянського сектору у розробці трирівневої моделі (деполітизація діалогу держави і суспільства, соціально-економічна консолідація, соціокультурне єднання) політики виходу держави із системної кризи шляхом консолідації України на принципах соціальної держави. «Україна – держава-нація» як модель консолідації держави – інваріант – спільний концепт (через «винесення за дужки» всіх розбіжностей), сформований навколо принципів і функцій соціальної держави і національних інтересів, що мають бути взяті до основи спільних державних політик і суспільних практик для комфортного співіснування та перспективного розвитку однорівневих політичних, етнокультурних і територіальних ідентичностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агентство з розшуку та менеджменту активів. АРМА. URL: <https://arma.gov.ua/mission>
2. Адвокатська дорадча група / Advocacy Advisory Panel. 21.01.2021. URL: <https://www.facebook.com/HeavenlyHundredLawyers/posts/1894334607381118>
3. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Пер. з англ. О. Дем'янчука. К.: Наш Формат, 2016. 440 с.
4. Алексєєв В.М. Взаємовідносини держави та суспільства: навч. посіб. В.М. Алексєєв, Н.А. Липовська. Дніпро: ГРАНІ, 2019. 172 с.
5. Аналіз динаміки структури ВВП України. Прогноз на 2020-2022 рр. *Capital Times*. URL: <https://www.capital-times.com/ua-ua/analysis-of-ukraines-gdp-dynamics>
6. Андросчук О.В. Референдум першого грудня 1991. Енциклопедія історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Referendum>
7. Антикорупційна стратегія виконана на 60% при запланованих 90–95% – ЦППР і Transparency International <http://detector.media/infospace/article/125134/2017-04-14-antikoruptsiina-strategiya-vikonana-na-60-prizaplanovanikh-90-95-tsppr-i-transparency-international>
8. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. Пер. З англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 584 с.
9. Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави. *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. ВМ Корецького НАН України*. Вип. 12. К., 2001. С. 270-281.
10. Бабкін В.Д. Конституційні засади соціальної держави України. *Правова держава: щорічн. наук. пр.* К.: Ін-т держави і права ім. ВМ Корецького НАН України, 2000. С. 126-134.
11. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*, Т.9. К., 1998. 45 с.

12. Бабкіна О.В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 6. К., 2011. С. 5-11.
13. Бабкіна О.В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 17. К., 2015 С. 3-11.
14. Бабкіна О.В., Горбатенко В.П. Політологія: навчальний посібник. К.: ВЦ, 2006. 568 с.
15. Балакірева О. Соціально-економічні настрої населення України наприкінці 2020 року. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/4-75-2020/sotsialno-ekonomichni-nastroi-naselennia-ukrainy-naprykintsi-2020-roku/>
16. Баркар Д. Судова реформа Зеленського. Як зміниться правосуддя України? *Radio Свобода*. 25.03.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/sudova-reforma-zelenskoho-yak-zminytsya-pravosuddya/31167879.html>
17. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. К.: МАУП, 2003. 424 с.
18. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
19. Безуглий П.Г. Вплив державної політики на міграційні процеси в Україні (2010 – 2017 рр.). Дис...доктора філософії. 052 «Політологія». Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. 209 с.
20. Бойко Я. М., Гапак Н. М. ВВП України: рівень та тенденції динаміки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. С. 69–72
21. Бондаренко С.В. Інформаційний напрям політики захисту національних інтересів держави. Дис...канд. політ. наук. 23.00.02 «Політичні інститути та

процеси». Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. 244 с.

22. Бондаренко С.В. Інформаційний напрям політики захисту національних інтересів України: інституційний вимір. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи: зб. матеріалів конференції*. Т1. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 24-26.

23. Боргова стійкість як стратегічний напрям підвищення рівня фінансової безпеки. Київ: НІСД, 2016. 50 с.

24. Борщук Є., Заверуха М. Концептуальні основи формування національної доктрини детінізації економіки. *Ефективність державного управління*. Вип. 1(54). Ч. 2. Львів, 2018. С. 203-209.

25. Бриндза В. День матки. Як тема гендерної рівності може травмувати жінок. *Інтерв'ю з України*. 01.05.2020. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>

26. Бриндза В. В Україні насолода життям відходить на другий план. Тому що ми і досі продовжуємо виживати. *Інтерв'ю з України*. 13.04.2020. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2020/05/01/viktoriya-bryndza-2/>

27. Бриндза В. В українців домінує потреба виживання. *ZAXID.NET* 18.06.2016. URL: https://zaxid.net/v_ukrayintsiv_dominuye_potreba_vizhivannya_n1394860

28. Брояка А. А. Аналіз основних макроекономічних індикаторів соціально-економічного розвитку України. *Проблеми економіки* № 1 (35), 2018. С. 42-48.

29. Буданов В. Г. Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти* № 1 (3), 2006. С. 143-172.

30. Букреева І. Національна ідентичність у поліетнічному середовищі в контексті становлення української політичної нації. Сучасна українська нація: мова, історія, культура: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства. Наукові редактори: проф. Чоп'як В. В., проф. Магльований А. В. Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. С. 205-207.

31. Бюджетний кодекс України № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>
32. Вавринчук М. Етнополітика української держави у світлі нових реалій: концептуальні підходи. *Молодь і ринок* №5 (64), 2010. С. 34-38.
33. Варзар І. Проблема співвідношення етноісторичної нації, політичної нації і політичного класу в історії політичної думки Європи Нового та Новітнього часів: теоретико-історіологічні синтези. *Науковий часопис НПУ ім. МП Драгоманова*. Т. 22. К., 2009. С. 22-38.
34. Варзар І., Романюк О. Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України]* Вип. 30 (1), 2006. С. 107-116.
35. Василькова В. Л. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации. СПб.: Лань, 1999. 480 с.
36. Веблен Т. Теория праздного класса. Пер. с англ. С.Г. Сорокина; общ. ред. В.В. Мотылева. М.: Прогресс, 1984. 866 с.
37. Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. *Центр Разумкова*. Проєкт «Конфлікт на Донбасі: сучасні реалії і перспективи врегулювання» за підтримки МЗС Нідерландів. К., 2019. 144 с.
38. Вільчинська І. Деякі аспекти формування політико-правової культури у світлі державотворчих процесів в Україні. *Вісник ДАКККиМ* №4, 2006. С. 151-155.
39. Вільчинська І. Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді. Дис... канд. політ. наук: 23.00.05 «Політична регіоналістика. Етнополітика», 2002. 185 с.
40. Вітман К. М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України. *Держава і право: зб. науков. праць*. № 4 (62). К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 421–427.

41. Волинець У.А. Концепція соціальної держави як один із напрямів боротьби з бідністю в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць*. Вип. 1(111), 2015. С. 82-85.
42. Гєєць В. Інноваційна Україна 2020: Національна доповідь. НАН України. К., 2015. 336 с.
43. Гєєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань. *Економіка України* №4, 2004. С. 4-14.
44. Гіптерс З.В. Культурологічний словник-довідник. К.: ВД «Професіонал», 2006. 328 с.
45. Головаха Е. Война впервые научила украинцев помогать друг другу. *ЛІГА. Новості*. 14.08.2015.
URL:http://news.liga.net/interview/politics/6382849golovakha_voyna_vpervye_na_uchila_ukraintsev_pomogat_drug_drugu.htm
46. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции». *Социология: теория, методы, маркетинг*. Выпуск 3, 2016. С. 32-51.
47. Головні події, основні очікування, оцінки ефективності влади – експерти обговорили підсумки 2020 року. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*, 22.12.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/golovni-podii-osnovni-ochikuvannya-otsinki-efektivnosti-vladi-eksperti-obgovorili-pidsumki-2020-roku>
48. Горбатенко В.П. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. *Соціогуманітарні проблеми людини* №5. Західний науковий центр НАН України і МОН України, 2010. С. 151-166.
49. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К.: Академія, 1999. 41 с.
50. Горбатенко В.П. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. *Політичний менеджмент* №3, 2007. С. 9-12.
51. Горбулін В. Ціннісні дилеми зовнішньої і внутрішньої ефективності. *ZN,UA*. 25.06.2017. URL: https://dt.ua/internal/cinnosti-suspilstva-i-gibridniy-mir-kriza-modeli-zahistu-246525_.html

52. Грамши А. Искусство и политика. Том 1. Сост. Р. Хлодовский. Москва: Искусство, 1991. 432 с.

53. Григорьева Н.Е. Новейшие технологии управления политическими рисками в системе принятия решений на российском государственном и международном уровнях. Дисс... канд. полит. наук. 23.00.02. М., 2009. 180 с.

54. Гринів О. Українська національна ідея як засіб національного самоусвідомлення. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. 234 с.

55. Грішнова О. А. Інвестування в людський капітал у системі чинників забезпечення гідної праці. К.: КНЕУ, 2015. 222 с.

56. Громадська думка про ситуацію на Донбасі та шляхи відновлення суверенітету України над окупованими територіями (лютий 2020 р. соціологія). *Центр Разумкова*, 26.02.2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-sytuatsiiu-na-donbasi-ta-shliakhy-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanymy-terytoriiamy-liutyi-2020r>

57. Громадська думка, грудень-2017: виборчі рейтинги і рейтинги довіри. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою *Центру Разумкова*. 23.01.2018 р. URL: <https://dif.org.ua/article/rejtingijfojseojoej8567547>

58. Громадська думка: підсумки 2013 року. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою *Центру Разумкова*. 27.12.2013 р. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku>

59. Громадська думка: підсумки 2014 року. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою *Центру Разумкова*. 29.12.2014 р. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku>

60. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналіт. доповідь; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. К. : НІСД, 2018. 128 с.

61. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. № 9, 1990. С. 69-75

62. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 208 с.

63. Дементов В. О. Механізм регулювання соціальної сфери в соціальній державі. *Управління розвитком* №7 (83), 2010. С. 82-85.

64. Демографічні фактори бідності. За ред. Е. М. Лібанової. К., Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2009. 184 с.

65. Державна політика перехідного періоду. *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*. URL: <https://minre.gov.ua/project/derzhavna-polityka-perehidnogo-periodu>

66. Державна політика: підручник. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови). К.: НАДУ, 2014. 448 с.

67. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

68. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. За ред. О.М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. 248 с.

69. Державний борг та гарантований державою борг. *Міністерство фінансів України*. URL: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg>

70. Динаміка міграційних настроїв українців. Соціологічна група Рейтинг. 03.10.2017. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincev.html

71. Добреєва Н., Борщук Є., Корецька Т. Концептуальні основи формування соціальної політики в сучасних умовах функціонування економічної системи України. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. Вип. 44. Львів: Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2015. С. 73-79.
72. Довіра громадян України до суспільних інститутів. Результати соціологічного дослідження. *Центр Разумкова*. 1-6.06.2018. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf
73. Довіра до соціальних інституцій та груп. 2015. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579>
74. Довіра до соціальних інституцій та груп. *Київський міжнародний інститут соціології*. 15.01.2016 р. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=2>
75. Довіра соціальним інститутам, грудень 2018. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=817>
76. Довіра соціальним інституціям та партіям: грудень 2020. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=3>
77. Довіра соціальним інституціям. 2016. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678>
78. Донецький національний університет імені Василя Стуса. URL: <https://www.donnu.edu.ua>
79. Допоможи собі сам: українці розчаровані в реформах, але готові підтримувати одне одного та свої громади. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*, 11.10.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/dopomozhi-sobi-sam-ukraintsi-rozcharovani-v-reformakh-ale-gotovi-pidtrimuvati-odne-odnogo-ta-svoi-gromadi>

80. Дорош С. Порошенко і попередники: чий рейтинг падав найнижче? *BBC Україна*. 07.06.2017 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-40171736>
81. Економіка України. *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/>
82. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи: кол. моногр. НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. К., 2019. 350 с.
83. Економічний огляд металургійної галузі України. *РЕЙТИНГ. Бізнес в офіційних цифрах*. 07.11.2019. URL: <https://rating.zone/ekonomichnyj-ohliad-metalurhijnoi-haluzi-ukrainy/>
84. Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств. *Політичний менеджмент*. №4, 2009. С. 14-27.
85. Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*, №2, 2010. С. 5-22.
86. Єщенко П. Криза української економіки і як з неї вийти. *Економічна теорія*. № 4, 2016. С. 33-50.
87. Жияєв І. Б. Кризові явища в трансформаційних соціально-економічних системах. К.: Парлам. вид-во, 2007. 374 с.
88. Жинакіна Е.Г. Вплив тіньового сектору економіки на інноваційно-інвестиційний розвиток країни в контексті євроінтеграційних процесів. *Економіка і суспільство*. Вип. 8, 2017. С. 39-42.
89. Залогіна К.І. Криза власників в умовах перехідної економіки України: можливості вирішення в рамках антикризового управління підприємством. *Наукові праці Донецького національного технічного університету*. Серія: економічна. Випуск 75. Донецьк, ДонНТУ, 2004. С. 42-48.
90. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2013. 26.11.2013. URL: https://issuu.com/pylyp/docs/feg_report_2013_body_ukr_web

91. Звіт про роботу департаменту соціальної політики міської ради. Вінницька міська рада. URL: <https://www.vmr.gov.ua/Executives/Lists/DepartmentOfWorkAndSocialProtection/ShowContent.aspx?ID=46>
92. Індекс конкурентоспроможності міст 2019/2020. Аналітичний звіт. Частина 2. Профілі міст. ГО «Інститут економічних досліджень та політичних консультацій». К., 2020. 424 с.
93. Індекс сприйняття корупції – 2013. Transparency International Ukraine. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiji-cpi-2013/>
94. Індекс сприйняття корупції – 2020. Transparency International Ukraine. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>
95. Кабінет Міністрів схвалив проект Антикорупційної стратегії на 2020-2024 роки, розроблений НАЗК. *Урядовий портал*. 16.09.2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/kabinet-ministriv-shvaliv-proekt-antikorupciynoyi-strategiyi-na-2020-2024-roki-rozroblenij-nazk>
96. Кадрова політика Зеленського побудована на політичній відданості, а не на моральних чи професійних якостях кандидатів. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*, 14.05.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/kadrova-politika-prezidenta-zelenskogo-pobudovana-na-politichniy-viddanosti-a-ne-na-moralnikh-chi-profesiynikh-yakostyakh-kandidativ>
97. Карадже Т.В. Теория хаоса и технологии внешнего управления. *Власть* №7, 2015. С. 41-44.
98. Кармазіна М. С. Між історією і політикою. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 560 с.
99. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. 300 с.
100. Кількість зареєстрованих ВПО станом на 13 квітня 2020 р. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. URL: https://mtot.gov.ua/kilkist-zareestrovanih-vpo-stanom-na-13-kvitnja-2020-r_2289161300065911930

101. Кіслов Д. В. Державні та протестні комунікації під час політичних криз. *Державне управління: удосконалення та розвиток* № 1, 2014. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=674>
102. Кісс С.В. Сутність поняття та основні ознаки соціальної держави. *Право і суспільство* № 4, частина 4. Дніпро: Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство», 2015. С. 22-27.
103. Кісь Р. Фінал третього Риму (Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть). Перше видання. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. 744 с.
104. Коваль О.Я. Легітимність державної влади: співвідношення правових і моральних аспектів реалізації. Дис...канд. юрид. наук. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2017. 230 с.
105. Козловець М. Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності. *Гілея: наук. вісн.*, 2013. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=92>
106. Колесник Ю.М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 55, 2015. С. 233-239.
107. Комарова Ю. Деякі аспекти аналізу структурної самоорганізації політичної системи. *Політичний менеджмент* №1, 2005. С. 97-112.
108. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. *Центр Разумкова*. К., 2016. 100 с.
109. Конституційне право України. За ред. В.Ф. Погорілка. К.: Наукова думка, 1999. 734 с.
110. Конституція України. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
111. Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб. Авт. кол.: Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський та ін.; за заг.

ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. К.: НАДУ, 2010. 300 с.

112. Концепція реформування судової системи України. Затверджено рішенням Правничої Асамблеї Асоціації правників України від 19 вересня 2014 року. URL: <https://uba.ua/ukr/projects/15/>

113. Котляр А. Елла Лібанова: «Треба стимулювати економію». *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. №10. URL: <http://gazeta.zn.ua/socium/ellalibanova-nuzhno-stimulirovat-ekonomiyu-.html>

114. Кочубей Л. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України]*. Випуск 41, 2008. С. 16-25.

115. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітологічний аспект). К.: Вища школа, 1998. 392 с.

116. Кресіна І.О. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, К., 2006. 304 с.

117. Кривошеїн В. В. Політична складова у структурі ризику міжнародного бізнесу. *Вісн. Дніпроперовськ. Ун-ту. Світова економіка і міжнародні відносини*. Вип. 1. Д.: Арт-прес, 2002. С. 79-83.

118. Кривошеїн В. В. Політичне як центральна категорія політичної науки. *Вісн. Дніпроперовськ. Ун-ту. Соціологія. Філософія. Політологія*. Вип. 7. Д.: ДНУ, 2001. С. 192-198.

119. Кривошеїн В.В. Ризик як атрибут політики. *Політичний менеджмент* №6, 2004. С. 38-47.

120. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. 104 с.

121. КСУ: Зеленський порушив Конституцію указом про відсторонення Тупицького. *Радіо Свобода*. 31.12.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ksu-zelenskyi/31026825.html>

122. Курас І.Ф. Українське суспільство на рубежі століть. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАНУ. Сер. Політологія і етнологія*. Вип. 15. К., 2001. URL: <https://ipend.gov.ua/publication/vypusk-15-2001/>
123. Ласло Э. Рождение слова – науки – эпохи. *Полис*. 1993. № 2. С. 25-30.
124. Лебон Г. Психологія мас. Пер. Я. Мишанича. К.: Андронум, 2021. 138 с.
125. Лебон Г. Психологія народів. Пер. Н. Іванової. К.: Андронум, 2021. 110 с.
126. Левковець О. М. Модернізація економіки України: зміст, умови, ризики. *Бізнесінформ*. №10., 2011. С. 4-9
127. Линц Х.Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия. *Проблемы Восточной Европы*. № 39-40, Вашингтон, 1993. 231 с.
128. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. № 2(33), 2018. С. 11-26.
129. Лібанова Е. М. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
130. Лісовий В. С. Аксиологія. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія*. Гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43500
131. Луцишин Г. Национальная консолидация общества: теоретико-методологические проблемы исследования. Национальный университет «Львовская политехника», Львов. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXVII. Prace Etnograficzne* 2012, tom 40, s. 33–42.

132. Лясота Л.І. Формування системи політичних цінностей у сучасному соціумі. Автореф. дис.... канд. політ. наук. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Одеса, 2002. 18 с.
133. Майноуг К. Анатомія націоналізму. Націоналізм. Антологія. Київ: Смолоскип, 2000. С. 119-156.
134. Максимова Н. В., Филиппов Б. А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты. *Православие и католичество: соц. аспекты: Пробл.-темат. сб.* М.: РАН ИНИОН, 1998. С. 180-201.
135. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Редкол.: Ю.І. Римаренко та ін. К.: Довіра: Генеза, 1996. 992 с.
136. Малик Я., Чемерис А. Українська національна ідея і державотворення в Україні. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Історичні науки.* Острог, 2004. С. 63-71.
137. Малинецкий Г. Г. Математические основы синергетики: Хаос, структуры, вычислительный эксперимент. М.: 2017, 312 с.
138. Марков І. Глобалізація і міграції: теоретичні та методологічні аспекти дослідження соціодинаміки. *Народознавчі зошити.* № 6. 2015. С. 1320-1330.
139. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у радянському Союзі (1923-1939 роки). Пер. з англ. С. Вакуленко. Київ: Критика, 2013. 640 с.
140. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент,* №6. 2008. С. 16-29.
141. Миськевич Т. Стратегія антикорупційної політики України. *Громадська думка про правотворення,* № 10 (154). К.: НЮБ НБУВ, 2018. С. 10–14

142. Михальська В. В. Політика управління постконфліктними територіями. Дис.... доктора філософії. 052 «Політологія». Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2020. 237 с.
143. Міграція в Україні: цифри і факти. 2019. МОМ ООН, Фонд розвитку МОМ. Упорядник О. Малиновська. К.: МОМ України, 2019. 20 с.
144. Міграція в умовах трансформації регіональних ринків праці України: механізми регулювання. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. 263 с.
145. Моделі і ціна врегулювання конфлікту на Донбасі: міжнародний досвід та українські реалії. Філіпчук В., Октисюк А. та ін. Міжнародний центр перспективних досліджень, 2016. 27 с.
146. Музиченко Г.В. Державна політика України: основи визначення та аналізу в межах політичної науки. URL: <http://gisap.eu/ru/node/504>
147. Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства. Социальное рыночное хозяйство: теория и этика экономического порядка в России и Германии. СПб.: Экономическая школа, 1999. С.262 -283.
148. Нагорна Л.П. Національна ідея. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_ideia
149. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
150. Нагорняк Т. Л. Брендинг території як державна та регіональна політика. Донецьк: Видавництво «Ноулідж», 2013. 367 с.
151. Нагорняк Т., Станіславенко Л. Криза легітимності влади в дзеркалі ставлення українців до державних та суспільних інститутів. *Evropský politický a právní diskurz. Czech Republic*. 2020. Iss. 4. P. 49-57.

152. Нагорняк Т.Л., Зайченко І.А. Ставлення українців до збройного конфлікту як чинник стримувань і противаг у процесі становлення інституту народовладдя в Україні. *Політичне життя*. 2020, №2. С. 19-27.
153. Населення України. Демографічний вимір якості життя. За ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. К., 2019. 392 с.
154. Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь. За ред. О. М. Майбороди. Київ. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 288 с.
155. Національне агентство з питань запобігання корупції. Звіт за 2020 рік. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/NAZK-Zvit-za-2020-rik-15.04.2021-1-1.pdf>
156. Національне антикорупційне бюро України. <https://nabu.gov.ua/zmist-ta-pryncypy-diyalnosti>
157. Національне антикорупційне бюро України. Звіт. II півріччя 2020 р. URL: https://nabu.gov.ua/sites/default/files/reports/zvit_ii_2020_.pdf
158. Невмержицька О.М. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані. Філософія*. № 7 (123) липень 2015. С. 114-117.
159. Нікітін В.В. Ресурсний потенціал становлення громадянського суспільства в Україні: монографія. Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. 248 с.
160. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрям сучасного правознавства. *Право України*. 2010. № 1. С. 44-51
161. «Одна на всіх». Інтерв'ю Ректора ДонНУ імені Василя Стуса Романа Гринюка до Дня Конституції України. *Газета «День»*. 28.06.2021 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/odna-na-vsikh?fbclid=IwAR3eh1GDnjjtU_QEV0fOERcOYgXKaSkf47f_Pk0ZdBa-g9rQDEP212OU-4k
162. Одотюк И.В. Шаг вперед и два назад – декларации и реальность государственной политики развития науки, инноваций и

высокотехнологического производства в Украине. *Экономика Украины*, №10, 2018. С. 127-141.

163. Оржель О.Ю. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду). Державне управління. *Економіка та держава* № 8, 2012. С. 102-105.

164. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. К.: Основи, 1994. 424 с.

165. Осипов Г.В. Глобальный кризис западной цивилизации и Россия. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 526 с.

166. Охотский Е.В. Социальное государство и социальная политика современной России: ориентация на результат. *Труд и социальные отношения*. 2012. № 5(95). С. 30-44.

167. Оцінка громадянами першого року діяльності Президента та нової влади (квітень 2020 р.). *Центр Разумкова*. 26.06.2020 р. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-pershogo-roku-diialnosti-prezydenta-ta-novoi-vlady-kviten-2020r>

168. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду (лютий 2020 р.). *Центр Разумкова*. 21.02.2020. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchykh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r>

169. Оцінка громадянами України ролі держави та бізнесу в економічних процесах. Вимоги громадян до соціальної політики держави (травень 2021 р.) *Центр Разумкова*, 16.06.2021 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-rol-i-derzhavy-ta-biznesu-v-ekonomichnykh-protsesakh-vymogy-gromadian-do-sotsialnoi-polityky-derzhavy-traven-2021r>

170. Пазенок В.С. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ. ін-т туризму, економіки і права. К. : Український Центр духовної культури, 2001. 380 с.

171. Пал Л. А. Аналіз державної політики; пер. з англ. І. Дзюба. К.: Основи, 1999. 422 с.
172. Панкевич О.З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії: Монографія. За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П.М. Рабіновича. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 183 с.
173. Панченко А. С. Наукова спадщина Гюстава Лебона і його вплив на розвиток психологічних теорій в соціології. Наукові записки. Том 18, Соціологічні науки. Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2000. С. 18-23.
174. Панькова О., Касперович О., Іщенко О. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. № 2(57), 2016. С. 25-40.
175. Парсонс Т. Система современных обществ; под ред. М. С. Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1997. 270 с.
176. Пасічник В.М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: Навч. пос. Львів: СПОЛОМ, 2007. 182 с.
177. Пашкова О. Б. Соціально-політичні фактори консолідації українського суспільства. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 5 (61). К., 2012. С. 62-71.
178. Пашкова О. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства. Автореф. дис. ...кан.політ.наук. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». К.: Інститут держави і права ім. ВМ Корецького, 2008. 20 с.
179. Петренко І. Рік Зеленського: як розвалюється монобільшість. *Українська правда*. 21.05. 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/05/21/7252585/>
180. Петрушина Т. Соціокультурний потенціал інноваційного розвитку українського суспільства. *Українське суспільство 1992–2013: соц. моніторинг*. К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. 72 с.

181. Петухова О. Основні види процесу консолідації в державі: спроба класифікації. *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 2, 2015. С. 21-26.
182. Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. М.: РАН ИНИОН, 1998. 187 с.
183. Пирожков С., Хамітов Н. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. *Релігія в Україні*. 2017. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/38160-ukrayina-vid-shtuchnoyi-ta-realnoyi-konfrontaciyi-do-konsolidaciyi.html
184. Підсумки-2018: громадська думка. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. 28.12.2018 р. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>
185. Підсумки-2019 й прогнози на 2020-й: громадська думка. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, 26.12.2019. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2019-gromadska-dumka>
186. Пірен М. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ. *Публічне управління: теорія та практика*. Вип. 2, 2013. С. 62-70.
187. Подра О.П. Людський капітал як чинник інноваційного розвитку та становлення економіки знань. Економічна наука. *Економіка та держава* №7, 2012. С. 74-76.
188. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
189. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві. Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 96 с.

190. Політологічний енциклопедичний словник. Упорядн. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. К.: Генеза, 2004. 736 с.
191. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Генеза, 1997. 400 с.
192. Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.
193. Поліщук Ю. Суспільна консолідація як важливий фактор цивілізаційного вибору України. *Наукові записки. ІПіЕНД ім. Ф.М. Кураса НАН України*, вип. 2(94). К., 2018. С. 120-133.
194. Полонський П. Національна ідея – це звершення. *ZBRUC*, 14.05.2013. URL: <https://zbruc.eu/node/7181>
195. Пошуки шляхів відновлення суверенітету України над окупованим Донбасом. *Центр Разумкова*. 08.07.2019. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/poshuky-shliakhiv-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanym-donbasom>
196. Прасолов В.И., Дадалко В.А., Кашурников С.М. Политические риски: Классификация и анализ. М: Прометей, 2020. 138 с.
197. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой; пер. с англ. Ю. А. Данилова; общ. ред. и послесл. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова. [5-е изд.]. М.: КомКнига, 2005. 296 с.
198. Приєднання Криму до України 1954 р. Збройні Сили України. 04.12.2020. URL: <https://www.zsu.gov.ua/year/5fe440852f429b1f88ce9cb7>
199. Прийнято за основу проект Закону «Про засади державної антикорупційної політики на 2020-2024 роки». Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. 05.11.2020. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/199198.html>
200. Причина депопуляції в Україні – висока смертність, а не низька народжуваність, - демограф. *Громадське радіо*. URL:

<https://hromadske.radio/podcasts/kyiv-donbas/prychyna-depopulyaciyi-v-ukrayini-vysoka-smertnist-a-ne-nyzka-narodzhuvanist-demograf>

201. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України № 393/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018#Text>

202. Про Вищий антикорупційний суд. Закон України № 2447-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>

203. Про Вищу раду правосуддя. Закон України № 1798-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>

204. Про відсторонення від посади судді Конституційного Суду України. Указ президента України № 607/2020. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 29.12.2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072020-36197>

205. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування. Закон України № 193-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20#Text>

206. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>

207. Про внесення зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо територіальної юрисдикції місцевих судів на території України до прийняття закону щодо зміни системи місцевих судів на території України у зв'язку з утворенням (ліквідацією) районів. Закон України № 950-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-20#Text>

208. Про громадські об'єднання. Закон України № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>

209. Про доступ до публічної інформації. Закон України № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

210. Про запобігання корупції. Закон України № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

211. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки. Закон України № 1699-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18#Text>

212. Про затвердження плану заходів на 2016-2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності. № 573-2016-р. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 8 серпня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2016-%D1%80#Text>

213. Про затвердження плану заходів на 2018 рік з реалізації Стратегії подолання бідності. № 99-2018-р. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 14 лютого 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2018-%D1%80#Text>

214. Про затвердження плану заходів на 2018-2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України. Від 12 липня 2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-na-20182021-roki-shchodo->

215. Про затвердження плану заходів на 2019 рік з реалізації Стратегії подолання бідності. № 86-2019-р. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 20 лютого 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2019-%D1%80#Text>

216. Про затвердження плану заходів на 2020 рік з реалізації Стратегії подолання бідності. № 202-2020-р. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 3 березня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202-2020-%D1%80#Text>

217. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік. № 275-р. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249935442>

218. Про звернення громадян. Закон України № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>

219. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні. Постанова Верховної Ради України. № 2296-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>
220. Про Національне антикорупційне бюро України. Закон України № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>
221. Про національну безпеку України. Закон України № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
222. Про оборону України. Закон України № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
223. Про організацію освітнього процесу Донецького національного університету України в місті Вінниця. Наказ Міністерства освіти та науки України № 1084 від 30 вересня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1084729-14#Text>
224. Про основи національної безпеки України. Закон України № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
225. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей. Закон України № 1680-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text>
226. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. Закон України № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>
227. Про позбавлення В. Януковича звання Президента України. Закон України № 144-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/144-19#Text>
228. Про призначення на посаду члена Центральної виборчої комісії. Постанова Верховної Ради України 1481-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1481-15#Text>
229. Про прокуратуру. Закон України № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

230. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів». Постанова Верховної Ради України № 2632-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2632-17#Text>

231. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Указ президента України. Рада національної безпеки і оборони України. 14.04.2014. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/343.html>

232. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 січня 2015 року «Про надзвичайні заходи протидії російській загрозі та проявам тероризму, підтримуваним Російською Федерацією». Указ президента України Рада національної безпеки і оборони України. 15.12.2015. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/386.html>

233. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про деякі заходи щодо захисту майнових прав та інтересів держави Україна у зв'язку із тимчасовою окупацією території України». Указ президента України. Рада національної безпеки і оборони України. 07.05.2014. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/350.html>

234. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 листопада 2014 року «Про невідкладні заходи щодо стабілізації соціально-економічної ситуації в Донецькій та Луганській областях». Указ президента України Рада національної безпеки і оборони України. 15.11.2014. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/373.html>

235. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України. Постанова Верховної Ради України № 757-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text>

236. Про Стратегію подолання бідності. Указ Президента України № 637/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/2001#Text>

237. Про судоустрій і статус суддів. Закон України № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
238. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. 482-2017-р. Розпорядження Кабінету Міністрів України. 12 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#Text>
239. Про утворення Вищого антикорупційного суду. Закон України № 2470-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2470-19#Text>
240. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз. За заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2004. 360 с.
241. Проект закону України «Концепція соціальної держави України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=16>
242. Проказа Д. Втрати Донбасу: скільки коштувала економіці окупація регіону. *Громадське*. 12.04.2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/vtrati-donbasu-skilki-koshtovala-ekonomici-okupaciya-regionu>
243. Проценко В. Антологія популізму: дійсна причина народної любові та ефективна зброя проти українських популістів. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/longreads/populism/index.html>
244. Пшеворський А. Переходи до демократії. Політологія: Хрестоматія. К., 2004. С. 385–406.
245. Рабінович П. М. Про соціальну сутність сучасних демократичних держав. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 1993. №1. С. 34-42.
246. Рабінович П. М., Лобода Ю. П. Соціальна сутність держави як складник предмета теоретико-історичної юриспруденції. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 1996. №5. С. 90-99.
247. Рабінович П., Лобода Ю. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження. *Право України*. №8, 2001. С. 41-44.
248. Рагозін М. П. Демократія від А до Я: словник-довідник. Донецьк, Вид-во «Донбас», 2002. 203 с.

249. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення. Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. 380 с.
250. Радченко О.В. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління. Запоріжжя, 2010. 36 с.
251. Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.
252. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. 20.02.2019 р. Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>
253. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. Центр Разумкова. 20.02.2020 р. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>
254. Рогов К. Политические циклы постсоветского транзита. *Pro et Contra*, 2012 июль – октябрь. С. 6-32.
255. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Центр Разумкова. К., 2018. 368 с.
256. Руденко О. Теоретико-методологічні засади дослідження суспільної стабільності та напрямки її забезпечення в державному управлінні. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Державне управління та місцеве самоврядування*. Т.2., вип. 16. К., 2011. С. 125-137
257. Руденко О. Теорія суспільної стабільності в державному управлінні. К.: НАКККиМ, 2010. 304 с.
258. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. К.: Либідь, 2009. 478 с.
259. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. *Соціологічні дослідження культури: концепції та практики: зб. наук .праць*.

Наук. ред. Щербина В. М., відпов. ред. Наумова М.Ю. К.: Ін-т культурології НАМУ, 2010. С.117-127.

260. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

261. Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. 559 с.

262. Садова У. Я., Степура Т. М. Структурні дисбаланси якості людського потенціалу у фокусі викликів політики зайнятості населення України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» : науковий журнал*. Острог: Вид-во НУ«ОА», № 1(29), травень 2016. С. 76–80.

263. Садова У.Я. Регіональна соціальна політика в Україні: критерії оцінювання та показники ефективності. *Регіональні проблеми соціальної політики. ІДСД*. 2008. С. 151-165.

264. Санченко А. Процес національної консолідації в умовах відновлення незалежності української державності. *Українознавство*. 2010. № 2. С. 160–163.

265. Світове дослідження цінностей в Україні 2020. Л. Акуленко, О. Балакірева та ін. Український центр європейської політики. К., 2020. 216 с.

266. Семів Л. К. Співробітництво освіти, науки, бізнесу в реалізації стратегії регіонального розвитку України. *Соц.-ек.проблеми сучас. періоду України*, Вип. 3(107). К., 2014. С. 455-462.

267. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський; за заг. ред. Я. А. Жаліла. К.: НІСД, 2014. 132 с.

268. Скільки коштів витрачають на науку в університетах? Аналітична записка. Центр економічної стратегії. К., 2020. 48 с.

269. Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити. І. Піонтківська, Д. Яблонівський та ін. Центр економічної стратегії. К., 2018. 50 с.
270. Скрипнюк О. В., Тихий В. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки. *Вісн. Конституц. Суду України*, №2. 2002. С. 25-35.
271. Словник іншомовних слів. За ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.
272. Словник системного аналізу в державному управлінні. Ю. П. Сурмін, Л. Г. Штика, В. Д. Бакуменко, Л. М. Гогіна. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 148 с.
273. Сміт Е. Національна ідентичність. Пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
274. Смолянчук В. Політична система України: джерела стабільності та чинники дестабілізації. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*, №3-4, 2016. С. 32-43.
275. Соціально-економічний вимір України в період зміни політичних еліт. В. Юрчишин. Київ: Разумков центр, 2019. 46 с.
276. Соціогуманітарні чинники інтеграції і консолідації українського суспільства : аналіт. доп. Авт. кол.: В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, О. М. Петроє та ін. Київ: НАДУ, 2018. 160 с.
277. Справа Майдану. *Громадське*. URL: <https://hromadske.ua/special/sprava-maidan>
278. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. 23.10.2017. Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii-2>
279. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. *Центр Разумкова*. 23.10.2017. URL:

<http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii-2>

280. Станіславенко Л. А. Політика консолідації української держави в умовах трансформаційної кризи. *Політичне життя*. 2021. №2. С. 38-42.
281. Станіславенко Л. А. Автентичні цінності українців у контексті захисту національних інтересів держави-нації. *Політичне життя*. 2019. №3. С. 87-94.
282. Станіславенко Л. А. Депопуляція як ознака системної кризи в Україні. *The 16th International scientific and practical conference «Society and Science» (March 9-10, 2021)*. Nika Publishing, Leeds, Great Britain. 2021. P. 57-63.
283. Станіславенко Л. А. Соціальні та економічні цінності українського суспільства. *Політичне життя*. 2021. №1. С. 103-111.
284. Станіславенко Л. А. Студентська молодь України у контексті міграційних трендів. *Соціологічні дискурси: Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції молодих учених (м. Дніпро, 4 грудня 2020 року)*. Дніпро, 2020. С. 83-85.
285. Станіславенко Л. Українська національна ідея: перспективи сучасної інтерпретації. *Evropský politický a právní diskurz*. Czech Republic. 2020. Iss. 1. P. 184-189.
286. Станіславенко Л. Ціннісний вимір консолідації українського суспільства в умовах системної кризи. *IX Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України»*. Вінниця, 2021.
287. Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова. 28.02.2014. Копія. К., 2014. 39 с.
288. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К.: НІСД, 2011. 336 с.

289. Степико М. Т. Проблеми реалізації консолідаційного потенціалу української нації. Аналітична записка №2, 2019. НІСД. К., 2019. 11 с.
290. Стоєцький С. В. Етнокультурна консолідація: спроби концептуалізації в політології. *Держава і право: зб. науков. праць*. № 3 (61). Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 71-78.
291. Стратегія подолання бідності. 161-2016-р. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 16 березня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>
292. Стратегія розвитку «Вінниця – 2020» . Вінницька міська рада. URL: <https://www.vmr.gov.ua/TransparentCity/Lists/StrategyVinn2020/Default.aspx>
293. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Указ Президента України 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
294. Судова реформа в Україні: поточні підсумки, перспективи і ризики конституційного етапу. Аналітична доповідь Центру Разумкова. Національна безпека і оборона, №2-3. К., 2013. С. 2-61
295. Судова реформа в Україні: що змінилось за три роки? DEJURE. 04.03.2020. URL: <https://dejure.foundation/library/sudova-reforma-v-ukraini-scho-zminylos-za-try-roky>
296. Сунгуровський М. Перспективи кризового менеджменту в Україні. *Центр Разумкова*. URL: https://razumkov.org.ua/upload/1434698994_file.pdf
297. Телешун С., Ситник С., Рейтерович І. Публічна чи державна політика–вітчизняна дилема вибору. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України* №4, 2012. С. 185-196.
298. Телешун С.О. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства. *Політичний менеджмент* №1, 2008. С. 3-8.

299. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 750 с.
300. Тишков В.А., Шабает Ю.П. Этнополитология: политические функции этничности. М.: Издательство Московского университета, 2011. 376 с.
301. Тіньова економіка в Україні. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini>
302. Тіньова економіка. Загальні тенденції. Аналітична записка Департаменту стратегічного планування та макроекономічного прогнозування. К., 2020. 12 с.
303. Тітар І. О. Концептуальні засади дослідження консолідації демократії як соціально-політичного процесу: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 «Теорія та історія соціології». Харків, 2009. 234 с.
304. Тороп О. Результати виборів: до чого призведе монобільшість «Слуги народу»? *BBC News Україна*. 22.07.2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49069862>
305. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір. Наук. ред. О. Гарань. К.: Стилос, 2017. 235 с.
306. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. Авт. колектив: М. І. Михальченко та ін. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
307. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України № 643_076. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text
308. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України № 643_359. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text
309. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і

їхніми державами-членами, з іншої сторони. № 984_011 URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

310. Україна – 2050: всего 30 млн человек и у всех минимальные пенсии, но есть и хорошая новость. *ЛІГА. Бизнес*. 26.01.2021. URL:
<https://biz.liga.net/pervye-litsa/all/interview/akademik-ella-libanova-karantin-i-dstantsionnoe-obuchenie-usilivayut-neravenstvo>

311. Україна 2014-2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки). *Центр Разумкова*. URL:
https://razumkov.org.ua/uploads/article/2014-2015_Pidsumky.pdf

312. Україна 2015-2016: випробування реформами (аналітичні оцінки). *Центр Разумкова*. URL:
https://razumkov.org.ua/uploads/article/2015-2016_Pidsumky.pdf

313. Україна 2016-2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки). *Центр Разумкова*. URL:
https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016-2017_Pidsumky.pdf

314. Україна 2017-2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). *Центр Разумкова*. URL:
https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Pidsumky_ukr_eng.pdf

315. Україна 2018-2019: обережний оптимізм напередодні виборів. *Центр Разумкова*. URL:
<https://razumkov.org.ua/vydannia/shchorichni-analitychni-pidsumky-i-prohnozy>

316. Україна 2019-2020: широкі можливості, суперечливі результати. *Центр Разумкова*. URL:
https://razumkov.org.ua/uploads/other/2020-PIDSUMKI-UKR_ENG.pdf

317. Україна 2020-2021: невиправдані очікування, неочікувані виклики (аналітичні оцінки). *Центр Разумкова*. URL:
<https://razumkov.org.ua/uploads/other/2021-PIDSUMKI-PROGNOZI-UKR-ENG.pdf>

318. Україна зможе виставити рахунок Росії: про економічні наслідки анексії Криму. *Крим. Реалії*. 23.06.2019. URL: <https://ua.krymr.com/a/interviu-andry-yanytsky-zbytok-vid-anneksii-krymu/30014024.html>
319. Україна після Євромайдану: досягнення та виклики. Ред. М. Яковлев, О. Гарань. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2015. 132 с.
320. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. Ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
321. Україна: час вибору. Брошура підготовлена експертами Центру Разумкова, за участі експертів Центру НОМОС і Центру політико-правових реформ. К., 2013. 40 с.
322. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. Ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2017. 336 с.
323. Україна-2020: невинуватені очікування, неочікувані виклики. Підсумки року у дзеркалі громадської думки (грудень 2020 р.). *Центр Разумкова*. 16.12.2020. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraina2020-nevinuvadani-ochikuvannia-neochikuvani-vyklyky-pidsumky-roku-u-dzerkali-gromadskoi-dumky-gruden-2020r>
324. Українська Національна Ідея (УНІ) як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. Наукова доповідь. (матеріали круглого столу). За ред. В.С. Кравціва. Львів: НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2011. 60 с.
325. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.

326. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с.
327. Українські громадяни в закордонних університетах. 2008-2018. Упоряд. Є. Стадний. К.: CEDOS, 2019. 10 с.
328. Фартуший А. Українська національна ідея як підстава державотворення. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2000. 307 с.
329. Федоренко В. Політична консолідація: концептуальне обґрунтування в сучасному науковому дискурсі (перспективи громад). *Вісник Львівського університету. Серія філос-політолог. студії*, вип. 14. Львів, 2017. С. 177-183.
330. Фесенко М. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2017. 1 (46). С. 39-44.
331. Фомина Т. А. Социокультурная самоидентификация современного российского студенчества: региональный аспект: дис. на соиск. уч. степени канд. социол. наук.: спец. 22.00.04. М.: МГУ, 2004. 242 с.
332. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века: пер. с англ. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.
333. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. Пер. с нем. М.: Юрид. лит., 1981. 368 с.
334. Хома Н.М. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів. *Держава і право*. Випуск 56, 2012. С. 618-623.
335. Церкасевич Л. В. Современные тенденции социальной политики в странах Европейского Союза: учеб. пособ. СПб.: Изд-во СПб. гос. ун-та экономики и финансов, 2004. 207 с.
336. Цокур Є.Г. Легітимність політичної влади в Україні у контексті революції гідності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 153-160.

337. Чальцева О.М. Інституціональний детермінаційний фактор формування національної моделі публічної політики України. *Політичне життя*. 3-2018. С. 71-77.
338. Чи відбувається в Україні депопуляція населення? 14.01.2019. URL: <https://matrix-info.com/chy-vidbuvayetsya-v-ukrayini-depopulyatsiya-naselennya/>
339. Чисельність наявного населення України на 01 січня 2019 р. Державна служба статистики України. Відповідальний за вип. Тімоніна М.Б. К., 2019. 83 с.
340. Шевцова Г.З. Синергетичний менеджмент підприємств: моногр.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 454 с.
341. Шипунов Г. Особливості становлення транзитології як напрямку політичної науки. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Випуск 17, 2006. С. 123-130.
342. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія. Підручник. К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. 451 с.
343. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. С. 16–27.
344. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 552 с.
345. Штогрін І. Міста скаржаться, що їх грабує уряд. *Радіо Свобода*. 03.11.2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25155578.html>
346. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. 448 с.
347. Шульга М.О. Волонтерство. Матеріали до Національної доповіді «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі» за моніторинговими даними Інституту соціології НАН України. URL: <http://www.i-soc.com.ua/institute/shulga.php>
348. Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати 2021-го: політичні й економічні прогнози. *Фонд Демократичні ініціативи імені*

Ілька Кучеріва, 21.12.2020. URL: <https://dif.org.ua/article/shcho-perezhili-ukraina-ta-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi>

349. Юрій С. М. Фактори впливу на державний борг України. *Економіка і суспільство*. № 10. 2017. С. 705–709

350. Яких економічних реформ потребує країна і чи готова до них нова влада. *Укрінформ*. 16.08.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2761744-akih-ekonomichnih-reform-potrebuie-kraina-i-ci-gotova-do-nih-nova-vlada.html>

351. Яковюк І. В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття. *Вісн. акад. прав. наук України*. №3 (26). Х.: Право, 2001. С. 37–47.

352. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення. Дис... канд. юрид. наук. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права». Харків, 2000. 187 с.

353. Якушик В.М. Проблеми типології правової держави. *Філософ. і соціол. думка*. 1993. №9-10. С.177-195.

354. Ясь О.В. Державницький напрям в українській історіографії. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Derzh_napryam_v_ukr_istoriografii*

355. 2015-й: політичні підсумки - думка населення. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київський міжнародний інститут соціології. 29.12.2015 р. URL: <https://dif.org.ua/article/2015-y-politichni-pidsumki-dumka-naselennya>

356. 2016-й: політичні підсумки - загальнонаціональне опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною

службою Центру Разумкова. 28.12.2016 р. URL: <https://dif.org.ua/article/2016-y-politichni-pidsumki-zagalnonatsionalne-opituvannya>

357. Ake C. A Definition of Political Stability. *Comparative Politics*. 1975. Vol. 7. № 2.

358. Bealey F. Stability and crisis: fears about threats to democracy. *European Journal of Political Research*. Volume 15, Issue 6. November 1987. P. 687-715

359. Boin A., Hart T., Stern E., Sundelius B. The Politics of Crisis Management Public Leadership under Pressure. New York: Cambridge University Press, 2005. 182 p.

360. Brown M. The Causes of Internal Conflict. Nationalism and Ethnic Conflict. Revised edition. The MIT Press, 2001. 491 p.

361. Easton D. A systems Analysis of Political Life. 2nd edition.: Chicago, 1979. 507 p.

362. Fragile States Index. URL: <https://fragilestatesindex.org/analytics/>

363. Human Development Index. URL: <http://hdr.undp.org/>

364. Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political Stability. *Comparative Politics*. 1973. Vol. 5. № 3. P. 449-464.

365. International Monetary Fund. Ukraine. URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR>

366. Jaworsky J. Ukraine: Stability and Instability. Institute for National Strategic Studies. National Defense University. Washington DC, 1995. 90 p.

367. Lipset S. Political man: the social bases of politics. NY: Doubleday. 1960. 432 p.

368. Mc Crone D., Kiely R. Nationalism and citizenship. *Sociology*. 2000. Vol. 34.No. 1. P. 19-34.

369. Munck G.L. Democratic Transitions in Comparative Perspective. *Comparative Politics*, 1994. Vol. 26, Issue 3. P. 355-375.

370. Musonera E. Country Risk Factors: An Empirical Study of FDI Determinants in SSA. *Journal of International Management Studies*. February 2008. P. 1-9
371. Nations in Transit. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit>
372. Naumkina S. Construction of Political Identity in the Process of Comprehending Moral Bases and Cultural Orientations of Person's Activities. Modern Vectors of science and education development in China and Ukraine. Odesa–Harbin, 2020. № 6. P. 58-63.
373. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model. *Comparative Politics*. 1970. Vol.2, №3. P. 337-363.
374. Schedler A. (ed.), 2006, Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition, Boulder, CO: Lynne Rienner; Morse Y.L., 2012, The Era of Electoral Authoritarianism, *World Politics*, vol.64, N1, P.161-198
375. The Legatum Prosperity Index. URL: <https://www.prosperity.com/>
376. The World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/home>
377. Ukraine NOW. URL: <https://mip.gov.ua/content/ukrainenow.html>
378. World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/>
379. World Values Survey Wave 7 (2017-2020). Ukraine Study # WVS-2017. v1.5. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>
380. Zimmermann E. Political Violence, Crises and Revolutions (Routledge Revivals). Theories and Research. London: Routledge, 1983. 810 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

УКРАЇНА

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю

вул. Театральна, 14, м. Вінниця, 21100, тел./ факс (0432) 52-09-92,

E-mail: depinformcom@vin.gov.ua, код згідно з ЄДРПОУ38444900

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Станіславенко Людмили Анатоліївни

за темою «Політика консолідації держави в умовах системної кризи в Україні», що подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія

Сьогодні однією з надважливих умов політичного, економічного та соціального благополуччя української держави є ефективність впровадження політики консолідації, а єднання громадян України навколо спільних цінностей здатне зміцнити країну в умовах боротьби із зовнішніми загрозами та забезпечити ефективне використання всіх її ресурсів. Вінницька область активно впроваджує принципи єдності та згуртованості в громадах у якості одного з пріоритетів Стратегії збалансованого регіонального розвитку на період до 2027 року, тому основні положення, що розроблені у дисертаційному дослідженні Станіславенко Людмили Анатоліївни, представляють для Вінницької обласної державної адміністрації та безпосередньо Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю практичний інтерес. Зміцнення соціальних відносин у громадах через діалог та порозуміння є одним з ключових стратегічних завдань політики регіонального розвитку, реалізація якого сприятиме подоланню системної кризи в державі.

Окреслені в дисертаційному дослідженні ключові напрями виходу з системної кризи через політику консолідації держави полягають у побудові діалогу держави та суспільства, соціально-економічній консолідації влади, бізнесу, громади та модернізації політичної системи на принципах соціальної держави, а також у вдалій реалізації стратегічних та оперативних цілей державної регіональної політики України. Вважаємо за доцільне використовувати результати дослідження у подальшій роботі Вінницької ОДА та Департаменту.

Директор Департаменту

Світлана ВАСИЛЮК

ДОДАТОК Б

> www.springofhope.org.ua

вул. Стеценка, 48
м. Вінниця
Україна
21009

тел.: +38 (0432) 26 31 82
моб.: +38 (066) 368 78 48
моб.: +38 (097) 152 46 56

28.05.2021 року

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
СТАНІСЛАВЕНКО ЛЮДМИЛИ АНАТОЛІЇВНИ
за темою «Політика консолідації держави в умовах системної кризи в Україні»,
що подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052
«Політологія»

За сучасних умов розбудова громадянського суспільства, пошук можливостей набуття молоддю нових компетентностей, співпраця влади, громади, бізнесу через реалізацію спільних соціальних проєктів стають тими ключовими напрямками, що сприяють як подоланню кризових станів у державі, так і зміцненню національної ідентичності українців.

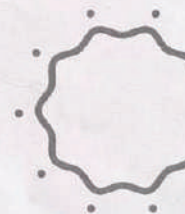
Основні положення, що розроблені в дисертаційному дослідженні Станіславенко Л.А., представляють практичний інтерес для нашої організації. Ці положення знайшли своє віддзеркалення в реалізації головних принципів діяльності Вінницької обласної правозахисної організації, серед яких: розвиток економічної спроможності через започаткування підприємницької діяльності, прогресивний різнобічний молодіжний розвиток, допомога в розвитку громадських організацій, молодіжних ініціатив на шляху їх організаційного становлення та інституційного зміцнення.

Підтвердження ключових положень дисертаційної роботи відбулося через розробку спільного з пані Людкою проєкту соціального підприємництва за підтримки Української фундації громадського здоров'я, Фонду ООН у галузі народонаселення та Посольства Великої Британії в Україні.

Особливої уваги заслуговують напрацювання Людмили Анатоліївни щодо шляхів впровадження моделі консолідації української держави із залученням інститутів державної влади, громади та бізнесу, що відкриває нові можливості для всебічного залучення громадянського сектору до соціально-економічної консолідації та соціокультурного єднання.

> Студілко Алла

голова правління

> Вінницька обласна правозахисна організація «Джерело надії»

КОД ЄДРПОУ: 34213723

Р/Р: 26007000014116

МФО: 300614

Вінницька міжрегіональна дирекція ПАТ «Креді агріколь банк», м. Вінниця

ДОДАТОК В

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021, тел. приймальні: +38 (0432) 50-89-30,
факс: +38 (0432) 50-87-78, E-mail: rector@donnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02070803

«17» травня 2021 р. № 45/01.1.3-43

До спеціалізованої вченої ради

ДОВІДКА

про впровадження результатів кваліфікаційної наукової праці

Станіславенко Людмили Анатоліївни

на тему «Політика консолідації держави в умовах системної кризи в Україні»,

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії

зі спеціальності 052 «Політологія»

Кваліфікаційну наукову працю Станіславенко Людмили Анатоліївни виконано відповідно до тематики наукових досліджень кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса: «Динамічні аспекти суспільно-політичних процесів в Україні та світі в другому десятиріччі XXI століття» (номер державної реєстрації 0117U003536, 2017–2022 рр.), у рамках якої вводяться та уточнюються категорії «асоціальна держава», «консолідація-адаптація», «консолідація-ідентифікація», «консолідація-трансформація», «ціннісний вимір політики консолідації», «модель консолідації соціальної держави», «інваріантизація» та «інваріант»; виявлено основні напрями державної політики в умовах системної кризи; запропоновано індикатори аналізу кризового стану політичної системи України та виявлено основні показники і характеристики її розвитку в період 2014–2020 рр.; окреслено ключові напрями політики консолідації України в сучасних умовах; запропоновано модель консолідації України та шляхи її впровадження.

Отримані наукові результати також використовуються у навчальному процесі Донецького національного університету імені Василя Стуса при викладанні навчальної дисципліни «Політичні інститути і процеси» в контексті тем «Політична система суспільства і держава як її основний інститут», «Політична влада. Державна влада в Україні», «Громадянське суспільство і правова держава», «Символічний вимір політики і політичної мови», «Прикладний політичний аналіз та політичне прогнозування».

Проректор з наукової роботи

Ілля ХАДЖИНОВ